

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวัง
สมัยรัชกาลที่ 3 - 5

โดย
นางสาวเพชร ห่มั่นเรียน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2552
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวัง
สมัยรัชกาลที่ 3 - 5

โดย
นางสาวเพชร ห่มนเรียน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2552
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

**THE ARCHITECTURE OF THE INNER PLACES (PHRA RATCHATHAN CHAN NAI)
FROM THE REIGN OF KING RAMA III TO V**

**By
Pech Manrien**

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

MASTER OF ARTS

Department of Architecture and Related Arts

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

2009

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ การศึกษา
สถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 - 5 ”
เสนอโดย นางสาวเพชร หมั่นเรียน เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริชัย ชินะตั้งกูร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์
2. อาจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.โชติมา จตุรวงศ์)

...../...../.....

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุนนท์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา)

...../...../.....

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์)

...../...../.....

..... กรรมการ

(อาจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ)

...../...../.....

48052204 : สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

คำสำคัญ : เขตพระราชฐานชั้นใน / พระบรมมหาราชวังและพระราชวัง / รัชกาลที่ 3-5

เพชร หมั่นเรียน : การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3-5 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ผศ. สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์ และ อ.ชาตรี ประกิตนันทการ 231 หน้า

การศึกษานี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาถึงปัจจัยแวดล้อมต่างๆ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของรูปแบบและการวางผังทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3-5 โดยให้ความสำคัญในการศึกษาสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในที่เป็นที่สำหรับสตรีฝ่ายใน เป็นส่วนสำคัญที่สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่างๆ ของสยามในสมัยรัชกาลที่ 3-5 ผลการศึกษาพบว่าการเปลี่ยนแปลงทางด้านการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมไปตามกระแสวัฒนธรรมต่างๆ ที่เข้ามาผ่านการพิจารณาขององค์พระมหากษัตริย์ และส่งผลต่อระเบียบจารีตประเพณีของฝ่ายใน แล้วสะท้อนออกมาทางสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยคือ

สมัยรัชกาลที่ 3 วัฒนธรรมจีนหลังไหลเข้ามาในสยามมีอิทธิพลต่อพระราชานิยมของรัชกาลที่ 3 แต่ระเบียบจารีตประเพณีโบราณของฝ่ายในยังคงเคร่งครัดอยู่ ทำให้สะท้อนออกมาทางสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบไทยผสมผสานกับสถาปัตยกรรมแบบจีน

สมัยรัชกาลที่ 4 วัฒนธรรมจีนลดบทบาทลงวัฒนธรรมตะวันตกเริ่มเข้ามามีอิทธิพลต่อพระราชานิยมของรัชกาลที่ 4 และจารีตประเพณีโบราณก็เริ่มผ่อนคลายลง สะท้อนออกมาทางสถาปัตยกรรมที่มีการปรับปรุงรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกในบางส่วน แต่ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงจากสมัยรัชกาลที่ 3 มากนัก กรณีศึกษาเขตพระราชฐานชั้นในของพระราชวังพระนครคีรี

สมัยรัชกาลที่ 5 กระแสวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามามากขึ้น มีอิทธิพลต่อพระราชานิยมของรัชกาลที่ 5 ระเบียบจารีตประเพณีโบราณผ่อนคลายลงและมีการรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาสะท้อนออกมาทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังรับอิทธิพลสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบคลาสสิก และเขตพระราชฐานชั้นในพระราชวังสวนดุสิตรับอิทธิพลสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบโรแมนติค

ภาควิชาศิลปะสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2552
ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ 1.....2.....

48052204 : MAJOR : HISTORY OF ARCHITECTURE

KEY WORD : THE INNER PALACES (PHRA RATCHATHAN CHAN NAI) /

GRANDPALACES AND ROYAL PALACES / KING RAMA III TO V.

PECH MANRIEN : THE ARCHITECTURE OF THE INNER PALACES (PHRA RATCHATHAN CHAN NAI) FROM THE REIGN OF KING RAMA III TO V. THESIS

ADVISORS : ASSOC.PROF. SOMCHAT CHUNGSIRIARRUK AND CHATHREE PAKITNONTHAKAN. 231 pp.

The purposes of the architecture is the studies of environment factors that changed the form of the architecture of the inner palaces (phan ratchathan chan nai) of grand palaces and royal palaces from the period of King Rama III to King Rama V by aware the architecture of the inner palaces (phan ratchathan chan nai) where is for the women's division area that the important reflect the changing of many factors in Siam from the period of king rama III to king rama V. According to the result of studies, we can know that the form of architecture is changing with the others cultures through the king's consideration and relay the traditional of the inner and reflect the architecture in each period.

The period of King Rama III, Chinese culture fluent in Siam and influence with the King Rama III's favorable but the ancient order and tradition of the inner palaces still austere. Thus there is reflecting the architecture which is mixing the Thai architecture and Chinese architecture.

The period of King Rama IV, Chinese culture is decreased by the influent of Western culture is become the King Rama IV's favorable and reducing the ancient tradition. According to the case study of the inner palaces of Pra Nakorn Keree's royal palaces, there is reflect the architecture which is adjusted with the part of Western form architecture but there is not change from the period of King Rama III.

The period of King Rama V, the influent of Western culture is more increasing and there is influence the King Rama V's favorable. While the ancient tradition order is reduced by receive the Western culture which reflects the architecture of the inner palaces of the king's palaces is receiving the Classic Western architecture and the inner palaces of Suan Dusit royal palaces is influenced by the Romantic Western architecture.

Department of Architecture and Related Art Graduate School, Silpakorn University Academic Year 2009

Student's signature.....

Thesis Advisors signature 1.....2.....

กิตติกรรมประกาศ

การศึกษาในสาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม และการทำวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาล ที่ 3-5 นี้ทำให้เกิดองค์ความรู้ ความเข้าใจ เห็นคุณค่าและความสำคัญของงานสถาปัตยกรรม ตามกระบวนการวิจัยมากยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ จีงสิริอารักษ์ และ อาจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ให้คำปรึกษาแนะนำ ชี้แนะแนวทางในการ ดำเนินการศึกษาด้วยความปรารถนาดีมาโดยตลอด คณาจารย์คณะกรรมการผู้ควบคุมการสอบ วิทยานิพนธ์ และอาจารย์ในคณะสถาปัตยกรรมทุกท่านที่ให้ความรู้ ให้ความหวังใจ และความ ปรารถนาดี ขอขอบคุณคณะสถาปัตยกรรมที่ให้ทุนการศึกษาในระหว่างศึกษาจำนวนแปดพันบาท ขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้ความสะดวกในการติดต่อประสานงาน ตลอดการศึกษา

ขอขอบพระคุณคุณพ่อ คุณแม่ พี่เย็น และพี่ๆ ทุกคน คุณวชิระ กิตติศัพท์ ที่คอย ห่วงใยเป็นกำลังใจและสนับสนุนทุนการศึกษามาโดยตลอด ขอขอบคุณเพื่อนในสาขา ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม น้องอ้อ น้องแอร์ พี่เจ และน้องๆ ในสาขาสถาปัตยกรรมไทยน้อง เทป แดง เก้ง กอล์ฟ เป้ ทุกคนที่คอยเป็นกำลังใจร่วมทุกข์ร่วมสุขมาโดยตลอดจนจบการศึกษา

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ณ
สารบัญแผนผัง.....	ญ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญ.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	4
ขอบเขตของการวิจัย.....	4
คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา.....	5
2 ราชสำนักฝ่ายใน.....	6
สตรีในราชสำนักฝ่ายใน.....	6
จารีตประเพณีในการปฏิบัติของฝ่ายใน.....	15
บทบาทและความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน.....	20
เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2.....	31
3 เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3.....	44
การรับวัฒนธรรมจีนตามพระราชนิยมของรัชกาลที่ 3.....	50
จารีตประเพณีและชีวิตความเป็นอยู่ของฝ่ายใน.....	55
การวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3.....	59
ตำแหน่งที่ตั้งและแผนผังของตำหนักบอกถึงสถานภาพของสตรีฝ่ายใน.....	73
4 เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4.....	77
พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	78
กระแสวัฒนธรรมตะวันตก กับจารีตประเพณีของราชสำนักฝ่ายใน.....	82

บทที่	หน้า
การวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 4	91
ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระราชวังพระนครคีรี.....	99
ทัศนคติใหม่เปลี่ยนภาพลักษณ์ภายนอกบนพื้นฐานโครงสร้างเดิม.....	106
5 เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	110
อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกที่ส่งผลต่อบทบาทหน้าที่ และจารีตประเพณีของฝ่ายใน.....	110
ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐาน ชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	123
ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐาน ชั้นในของพระราชวังดุสิต.....	179
สถาปัตยกรรมของราชสำนักฝ่ายในที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของความศิวิไลซ์ แบบตะวันตกสองรูปแบบ.....	202
6 บทสรุป จากสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในที่แสดงถึงระเบียบแบบแผน ตามคติความเชื่อโบราณสู่อัตลักษณ์หนึ่งที่แสดงถึงความศิวิไลซ์ ของราชสำนักฝ่ายใน.....	210
บรรณานุกรม.....	215
ภาคผนวก.....	218
ประวัติผู้วิจัย.....	231

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	ประตูล้านนามราชกิจ.....	20
2	ประตูล้านคลินลา.....	20
3	ประตูยาตราภคตริย์.....	20
4	ตำหนักเขียวที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี.....	37
5	ตำหนักแดง ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมังคละ.....	39
6	ตำหนักแดง ที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	42
7	ตำหนักแดง ที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	43
8	ตำหนักแดง ที่ประทับของพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2.....	43
9	พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา เจ้าของตำหนัก.....	67
10	ของตำหนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา.....	67
11	พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2 พระองค์เจ้าแมนเขียน.....	69
12	ภาพภายนอกเรือนแถวเจ้าจอมเขียน.....	70
13	ภาพภายในเรือนแถวเจ้าจอมประคอง.....	71
14	พระตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่วัดราชาธิวาส.....	79
15	นางแอนนา เลียวโนเวนส์ และเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น.....	85
16	พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงทักขิณชา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี.....	85
17	เจ้าจอมมารดาเขียน เจ้าจอมมารดาหวาด เจ้าจอมมารดาสุน.....	87
18	เจ้าจอมมารดาเปี่ยมในรัชกาลที่ 4 แต่กายตามแบบตะวันตก.....	87
19	พระราชหัตถเลขา พระบรมนามาภิไธย และพระราชลัญจกร.....	89
20	พระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 4 ภาพสี และภาพขาวดำ.....	89
21	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์.....	90
22	ภาพพระตำหนักต่างๆ ที่ถ่ายสมัยรัชกาลที่ 4.....	93
23	ภาพพระตำหนักต่างๆ ที่ถ่ายสมัยรัชกาลที่ 4 อีกด้านหนึ่ง.....	93
24	ตำหนักดัดแปลงเป็นห้องเครื่องพระอัครชายา.....	96
25	ภาพถ่ายทางอากาศของพระราชวังพระนครคีรี.....	102

ภาพที่		หน้า
26	ตำแหน่งของตำหนักนารีประเวศ.....	103
27	ตำหนักนารีประเวศหลังการบูรณะ พ.ศ.2529.....	104
28	ภาพประตูเข้า-ออกของข้าราชการฝ่ายใน.....	104
29	ห้องสวมโบราณตั้งอยู่หลังเรือนหลังที่สองของตำหนัก.....	105
30	ประตูเข้า-ออกด้านหลัง.....	105
31	เจ้านายฝ่ายในในการสมาคมกับชาวต่างชาติร่วมกับเจ้านายฝ่ายหน้า.....	122
32	สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.....	122
33	ภาพถ่ายทางอากาศของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	124
34	ตำหนักกรมพระยาสุรรัตนราชประชานุรักษ์ที่ทำการบูรณะแล้ว ในสภาพปัจจุบัน และภาพ ของกรมพระยาสุรรัตนราชประชานุรักษ์หรือที่เรียกว่า พูลกระหม่อมแก้ว.....	131
35	สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี.....	135
36	ภาพตำหนักของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี.....	135
37	ตำหนักเจ้าจอมแสงในรัชกาลที่ 5.....	137
38	สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า.....	139
39	พระตำหนักของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี.....	140
40	ภาพพระราชชายา เจ้าดารารัศมี.....	142
41	ตำหนักของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี.....	143
42	เจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ 5.....	145
43	เจ้าจอมมารดาอ่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภา และเจ้าจอมเอี่ยม.....	148
44	ภาพเจ้าจอม เอื้อน เจ้าจอมเอิบ และเจ้าจอมอาบ.....	148
45	ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ.....	149
46	เรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื้อน.....	152
47	พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์.....	154
48	ภาพตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์.....	154
49	ภาพซ้ายคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 5 พระองค์เจ้าประเวศวรสมัยและเจ้าจอม มารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 ภาพขวา คือเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ.....	157
50	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 5 พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย.....	157

ภาพที่		หน้า
51	เรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว.....	160
52	ภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา.....	161
53	ภาพซ้ายด้านหน้าทางเข้าของตำหนัก ภาพขวา คือ ชุ่มโค้งภายในตำหนัก.....	162
54	ภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์.....	165
55	ภาพภายในชานกลางตำหนักของพระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ.....	166
56	แถวเตี้ยทางด้านทิศตะวันตกลักษณะแบบดั้งเดิม.....	170
57	ภาพสถาปัตยกรรมของเตี้ยแดงภายนอก.....	171
58	ภาพสถาปัตยกรรมของเตี้ยแดงทางขึ้นภายใน.....	172
59	ภาพประตูทางเข้าของเตี้ยแดงนอก.....	172
60	ประตูศรีสุดาวงค์.....	173
61	เตี้ยแดงนอก.....	173
62	พระคลังในสมัยรัชกาลที่ 5.....	175
63	ภาพด้านนอกอาคารห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ.....	177
64	ภาพภายในห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ.....	177
65	พระราชหัตถเลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	183
66	ภาพพระที่นั่งวิมานเมฆในสมัยรัชกาลที่ 5.....	184
67	เจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ตรมมุขศาลาท่าน้ำริมคลองอ่างหยก.....	187
68	พระตำหนักสวนสี่ฤดู.....	192
69	พระตำหนักสวนหงส์.....	194
70	ด้านนอกของพระตำหนักสวนบัว.....	195
71	ด้านนอกของพระตำหนักสวนบัวเปลว.....	195
72	พระตำหนักสวนฝรั่งกังไส.....	196
73	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา.....	198
74	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุตา.....	198
75	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์.....	199
76	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี.....	199
77	ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน.....	200

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่		หน้า
1	การแบ่งเขตพระราชฐานในพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน.....	32
2	แสดงเขตพระราชฐานชั้นในสมัยรัชกาลที่ 1.....	34
3	เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 2.....	40
4	เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3.....	60
5	ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักสมัยรัชกาลที่ 3.....	63
6	ภายในตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา.....	68
7	ภายในตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2 พระองค์เจ้าแมนเขียน.....	69
8	ผังภายในเรือนแถวเจ้าจอมเอื้อน.....	71
9	ผังภายในเรือนแถวเจ้าจอมประคอง.....	72
10	ผังภายในตำหนักแฝด.....	73
11	แสดงเส้นทางการเดินหรือใช้ชีวิตของฝ่ายใน.....	74
12	แสดงถึงตำแหน่งที่ตั้งตำหนักที่บ่งบอกสถานภาพความสำคัญ และยศตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนัก.....	75
13	เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 4.....	94
14	ผังของห้องเครื่องพระอัครชายา.....	96
15	ตำหนักพระองค์อัครราชกุมารี.....	98
16	แสดงตำหนักนารีประเวศ ที่พระราชวังนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี.....	101
17	แสดงตำหนักนารีประเวศในเขตพระราชฐานชั้นในของพระนครคีรี.....	102
18	แสดงตำแหน่งศูนย์กลางของเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3.....	107
19	แสดงตำแหน่งศูนย์กลางของเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 4.....	108
20	ผังตัวอย่างของตำหนักฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 3.....	109
21	แสดงตำแหน่งของตำหนักที่ระบุชื่อเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนัก ในเขตพระราชฐาน ชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	125
22	แสดงตำหนักที่ทำการศึกษา ทางสถาปัตยกรรมของตำหนัก ในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	126

แผนผังที่		หน้า
23	ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักกรมพระยาสุดาร์ตนาทประยูร.....	130
24	ตำหนักของกรมพระยาสุดาร์ตนาทประยูร.....	130
25	ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักสมเด็จพระปิตุจณาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระปิตุจณาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี.....	134
26	ตำหนักสมเด็จพระปิตุจณาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี.....	134
27	ตำหนักเจ้าจอมแสงในรัชกาลที่ 5.....	137
28	ที่ตั้งของพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี.....	140
29	ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี.....	143
30	แสดงตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักของเจ้าจอมมารดาชุ่ม.....	146
31	ผังตำหนักของเจ้าจอมมารดาชุ่ม.....	146
32	แสดงตำแหน่งที่ตั้งตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพ พระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภา และ เจ้าจอมมารดาอ่อน.....	149
33	ตำแหน่งที่ตั้งเรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน.....	152
34	แสดงตำแหน่งที่ตั้งของตำหนัก พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์.....	155
35	ผังตำหนักของ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์.....	155
36	แสดงตำแหน่งที่ตั้งเรือนของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว.....	159
37	แผนผังของเรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว.....	159
38	ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักทั้ง 4 หลัง.....	164
39	แผนผังตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์.....	165
40	ตำหนักของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ.....	166
41	แผนผังเตี้ยทางด้านทิศตะวันตก.....	170
42	แผนผังเตี้ยแถวท่อที่ปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5.....	171
43	แผนผังห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ.....	176
44	ตำแหน่งที่ตั้งพระที่นั่งวิมานเมฆ และตำแหน่งตำหนักและสวนต่างๆ.....	181
45	แผนผังของพระที่นั่งวิมานเมฆ ในพระราชวังสวนดุสิต.....	185
46	แสดงตำแหน่งที่ตั้งสวนที่พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด.....	197

แผนผังที่		หน้า
47	แสดงตำแหน่งที่ตั้งความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3.....	206
48	แสดงตำแหน่งที่ตั้งความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4.....	206
49	แสดงตำแหน่งที่ตั้งความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5.....	207
50	แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3.....	212
51	แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4.....	212
52	แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5.....	213
53	แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระราชวังสวนดุสิตสมัยรัชกาลที่ 5.....	213

บทที่ 1

บทนำ

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5

1. ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษา

เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวัง เป็นที่รู้ในส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ประทับของ “ฝ่ายใน” ซึ่งหมายถึง พระมเหสี พระราชเทวี พระราชธิดา พระสนมเอก เจ้าจอม ตลอดจนข้าราชการบริพารจำนวนมากมาย ล้วนแล้วแต่เป็นกลุ่มสตรีที่มีบทบาท และความสำคัญ อยู่เบื้องหลังในการปฏิบัติงานรับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ เขตพระราชฐานชั้นในจึงเป็นเขตหวงห้ามสำหรับผู้ชาย ยกเว้นพระมหากษัตริย์ และพระราชโอรสหรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปี¹ เป็นสถานที่ที่เป็นแหล่งการศึกษาของกุลสตรี และยังเป็นแหล่งความรู้วิชาการที่สำคัญต่างๆ ภายในเขตพระราชฐานชั้นในประกอบไปด้วยอาคารทางสถาปัตยกรรมหลายรูปแบบ แตกต่างกันไป ตามตำแหน่งหน้าที่และพระอิสริยยศของเจ้านายเจ้าของพระตำหนัก และฐานะของผู้อยู่อาศัย รวมไปถึงประโยชน์ใช้สอยอื่นๆ²

การศึกษานี้เป็นการศึกษาถึง ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบสถาปัตยกรรมการวางผังอาคาร ภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและ พระราชวังตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 – 5

ครั้งสร้างพระนครในปี พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวัง และเขตพระราชฐานชั้นในไปพร้อมๆ กัน โดยได้สร้างพระตำหนักต่างๆ เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระที่นั่งเธอสองพระองค์ ที่เข้ามาช่วยงานราชการแผ่นดิน และเป็นที่ประทับของฝ่ายในตามระเบียบแบบแผนครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาทุกประการ

¹ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการ พิมพ์, 2527), 5.

² วรรณพร บุญญาสกลิต, เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุคส์, 2549), 17.

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม การวางผังของตำหนัก และอาคารในพระราชฐานชั้นในสมัยนี้คงจะสร้างด้วยไม้ตามแบบเรือนหมู่ ซึ่งมีลักษณะเป็นเรือนไทยภาคกลาง จากหลักฐานที่เหลืออยู่ พระราชฐานฝ่ายในมี 3 ตำหนัก คือ ตำหนักตึก ตำหนักแดง³ และตำหนักเขียวส่วนประเพณีวังในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ได้รับการสืบทอดจากนารีสองคัคคี ที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยาอยู่หลายคน เช่น เจ้าฟ้าพิณทวดีพระราชธิดาของพระเจ้าบรมโกศ⁴ และสืบเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ 2 ในเขตพระราชฐานชั้นใน ไม่ปรากฏหลักฐานการเปลี่ยนแปลง หรือสร้างพระตำหนักขึ้นใหม่ เพียงแต่ขยายขอบเขตของพระบรมมหาราชวังไปทางด้านทิศใต้ เพื่อขยายเขตพระราชฐานชั้นในให้กว้าง ขวางขึ้นแต่ยังมีได้ปลูกสร้างพระตำหนัก หรืออาคารใด คงทิ้งไว้เป็นที่ว่างจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4⁵

สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นช่วงที่ประเทศไทยมีการติดต่อดำขายกับชาวจีนมาก จนเป็นพระราชนิยมของรัชกาลที่ 3 ซึ่งทำให้รับอิทธิพลทางด้านศิลปะ วัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมแบบจีน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง โดยมีการรื้อพระตำหนักไม้ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 สร้างเป็นตำหนักตึกก่ออิฐฉาบปูน และให้มีการวางผังบริเวณที่จะสร้างตำหนักและอาคารขึ้นใหม่หมด โดยรับเอาระเบียบแบบแผนของการวางผังกลุ่มอาคาร รูปแบบทางด้านสถาปัตยกรรม วัสดุในการก่อสร้างตามแบบของจีน⁶ แต่ชนบธรรมเนียมประเพณีของฝ่ายในยังคงรักษา และสืบทอดตามแบบโบราณราชประเพณีอยู่

เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การติดต่อดำขายกับชาวจีนลดบทบาทลง มีการติดต่อดำขายและเริ่มรับอิทธิพลจากประเทศทางตะวันตกเข้ามา พระองค์สนพระทัยในการศึกษาวิชาการและวัฒนธรรมของตะวันตก จนเป็นพระราชนิยมที่สำคัญทำให้

³ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง, 12-36.

⁴ ดำรงราชานุภาพ, เจ้าจอมมารดาตบทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภาสิตทุกคตะสอนบุตร (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), 14.

⁵ ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา.พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ฉบับตัวเขียน/ นฤมล ธีรวัฒน์ : ผู้ชำระต้นฉบับ นิธิ เอียวศรีวงศ์; บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2548), 70.

⁶ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง, 37-43.

ประเทศเกิดการเปลี่ยนแปลงหลายด้าน ซึ่งสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวัง ก็ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเช่นกัน จากรูปแบบจีนในสมัยรัชกาลที่ 3 มา เป็นการผสมผสานรูปแบบทางด้านสถาปัตยกรรมตะวันตกเข้าไป และยังมีการสร้างพระราชวังนอก เขตพระนคร เช่น พระราชวังพระนครคีรี ที่จังหวัดเพชรบุรี ทำให้มีพระราชฐานชั้นในในพระราชวัง นอกเขตพระนคร ทำให้เห็นได้ว่าในสมัยนี้ชนบทรอบนิคมประเพณีที่เคยสืบทอดกันมาช้านาน บาง ประการเริ่มผ่อนคลายลง เช่น ทรงอนุญาตให้เจ้านายฝ่ายในเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวังได้ เดิมเป็นกฎข้อห้ามของฝ่ายใน⁷ ทำให้ฝ่ายในเริ่มมีบทบาทที่เปลี่ยนแปลง จนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฝ่ายในมีบทบาทในราชสำนักและสังคมมากขึ้น เนื่องจากการรับ วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามามากกว่าทุกรัชกาล ของรัชกาลที่ 5 และทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวัง ดุสิตขึ้น พระบรมมหาราชวังจึงไม่ได้เป็นที่ประทับถาวรของพระมหากษัตริย์เช่นเดิม พระราชฐาน ชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในด้านรูปแบบ การวางผัง และวัสดุในการก่อสร้างเป็นแบบตะวันตกในยุคสมัยนั้น ตามพระราชนิยมของรัชกาลที่ 5 ตาม ความพึงพอใจของเจ้าของตำหนักและสภาพการเป็นไปของสังคมในช่วงสมัยนั้น ในสมัยนี้ วัฒนธรรมและประเพณีของชาววังก็มีเปลี่ยนแปลงไปเช่น การผสมผสานวัฒนธรรมต่างๆ ของ ชาวตะวันตกเข้าไปในแต่งกาย การพูด การกินต่างๆ เข้ากับของเดิมของไทย⁸ ตลอดจนการเริ่มมี บทบาทที่สำคัญทางสังคม การเมือง และการออกสู่สาธารณะชนของฝ่ายใน เช่นครั้งที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ.2440 เป็นเวลาถึง 9 เดือน พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแทน เพื่อบริหารราชการบ้านเมืองแทน พระองค์ ซึ่งเป็นครั้งแรกของประเทศที่มีผู้หญิงทำงานบริหารบ้านเมือง เมื่อถึงสมัย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝ่ายในลดบทบาทลง ทำให้พระตำหนัก และอาคารใน เขตพระราชฐานชั้นในที่สร้างในรัชกาลก่อนก็มีการรื้อถอน เพราะไม่มีผู้อยู่อาศัย และขาดการ ทะนุบำรุงดูแลรักษา⁹

⁷ วรณพร บุญญาสถิต, เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก, 35.

⁸ วิไลเลขา ถาวรธนสาร, ชนชั้นนำกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ : สำนัก พิมพ์เมืองโบราณ, 2545)

⁹ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขต พระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง, 82.

ตามสภาพการณ์ต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ทำให้พบการเปลี่ยนแปลงของ สถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและ พระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 ที่ ได้แสดงออกถึงพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ บทบาทของเจ้านายฝ่ายใน และการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมประเพณี จึงมีความประสงค์ที่จะทำการศึกษาเนื้อหาที่ได้นำเสนอมาแล้วทั้งหมด

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เขตพระราชฐานชั้นในเป็นสถานที่ที่มีความสำคัญ เป็นศูนย์รวมของกลุ่มสตรีชนชั้นนำ ที่มีอำนาจและบทบาทต่อสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังและพระราชวัง มีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางด้านต่างๆ ของแต่ละยุคสมัย ซึ่งผู้ศึกษาจะทำการศึกษาใน 3 ประเด็นคือ

1. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมต่างๆ ที่ส่งผลกระทบต่อ รูปแบบสถาปัตยกรรม และการวางผังอาคาร เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 ว่าเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร
2. เพื่อศึกษาถึงพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ของสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวัง สมัยรัชกาลที่ 3 – 5 ว่าเป็นอย่างไ
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง ของบทบาทหน้าที่ของเจ้านายฝ่ายใน และระเบียบประเพณีของชาววังในแต่ละสมัย ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม และการวางผังอาคาร ภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 ว่าเป็นอย่างไ

3. ขอบเขตของการวิจัย

1. ศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรม และการวางผังอาคาร ภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและ พระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 พ.ศ.2367 – 2453
2. ศึกษาด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมต่างๆ และพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และ พระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 พ.ศ. 2367 – 2453

3. ศึกษาระเบียบแบบแผนประเพณีของชาววัง และบทบาทหน้าที่ของเจ้านายฝ่ายในที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรม เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและ พระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 พ.ศ. 2367 – 2453

การที่ทำการศึกษาถึงแค่สมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเนื่องจากในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 เจ้านายฝ่ายในที่อยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ล้วนแต่อยู่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น และเริ่มลดจำนวนลงเรื่อยๆ ส่วนอาคารสถาปัตยกรรมก็มิได้มีการเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน

4. คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา

เขตพระราชฐานชั้นใน หมายถึง เขตพื้นที่เป็นที่รโหฐานส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ประทับของ “ฝ่ายใน” ซึ่งหมายถึง พระมเหสี พระราชเทวี พระราชธิดา พระสนมเอก เจ้าจอม ตลอดจนข้าราชการบริพารจำนวนมากมายล้นแล้วแต่เป็นสตรี และเป็นเขตหวงห้ามสำหรับผู้ชาย ยกเว้นพระมหากษัตริย์ และพระราชโอรส หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปี¹⁰

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 4.

บทที่ 2

ราชสำนักฝ่ายใน

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5 นี้ ต้องการศึกษารายละเอียดต่างๆ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในทั้งทางด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม และการวางผัง ทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งปัจจัยที่สำคัญ ที่เป็นตัวแปรให้เกิดต่อการเปลี่ยนแปลง คือผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น ซึ่งหมายถึง กลุ่มสตรีฝ่ายใน ในแต่ละสมัย ซึ่งในบทที่ 2 นี้จะศึกษาถึง บทบาทหน้าที่ อำนาจพระอิสริยยศ จารีตประเพณีวิถีชีวิตการเป็นอยู่ การเข้ามาและความสัมพันธ์ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง ในบริบทต่างๆ ทางสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 – 5

1. สตรีในราชสำนักฝ่ายใน

ราชสำนักฝ่ายใน

ราชสำนักฝ่ายใน หมายถึง กลุ่มสตรีที่เป็นเจ้านายฝ่ายใน และข้าราชการบริพาร ที่ทำหน้าที่ปฏิบัติงานรับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีที่ประทับและพำนักอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ประกอบไปด้วยบุคคล 3 กลุ่มตามลำดับคือ

พระมเหสี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม

พระมเหสี หมายถึง พระภรรยาเจ้าซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงสถาปนา จากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงในชั้นลูกหลวง คือเป็นพระราชธิดาในพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน และในชั้นหลานหลวง คือเป็นพระราชนัดดาในพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ตลอดจนสตรีสามัญชนที่สถาปนาเป็นพระมเหสี ซึ่งตำแหน่งพระมเหสียุคนี้มีหลายลำดับชั้น ในระยะแรกแบ่งเป็นสามชั้นคือ พระอัครมเหสี พระอัครชายา และแม่ยั่วเมือง ต่อมาได้มีการสถาปนาตำแหน่งพระมเหสีเพิ่มขึ้น แต่มิได้มีการบันทึกไว้อย่างชัดเจนถึงลำดับชั้นของพระมเหสี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อธิบายเกี่ยวกับตำแหน่งพระมเหสี ไว้ในธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยามว่า

“...จะว่าด้วยผู้หญิงมีศักดิ์ ตั้งแต่พระอัครมเหสี จนถึงนางห้ามต่างกรม ในเรื่องผู้หญิง

นี้ยากที่จะว่าแน่ลงได้ ด้วยในเมืองไทยเราไม่มีใครจะได้นับยศผู้หญิงตามสามี มักจะนับยศตามบิดา จึงจะกำหนดยากนัก โดยในที่สุดจนเมียในหลวงมีชื่อต่างๆ ว่าจะกำหนดว่าอย่างไรเพียงใด ก็ไม่มีกำหนด ด้วยตั้งแต่ตั้งกรุงเก่ามาจนถึงบัดนี้หาร้อยปีเศษ ยังไม่ได้ยินว่ามีการอภิเษกพระมเหสี อย่างเป็นครั้งแรกครั้งหนึ่งเลย ในหนังสือออกชื่อพระมเหสี แต่พระมเหสีนั้นจะเป็นขึ้นเมื่อไรก็ไม่รู้ เป็นแต่จะเรียกเมื่อไรก็เรียกไม่เห็นมีการแต่งตั้งกันจนสักครั้งเดียว คำที่เรียกนั้นมีกันหลายอย่างในกฎมณเฑียรบาล ที่เป็นของเก่าเห็นเรียกอยู่สามอย่างเป็นสามชั้น 1. ชั้น 1 เรียกว่า พระอัครมเหสี 2. ชั้น 2 เรียกว่า พระอัครชายา 3. ชั้น 3 เรียกว่า แม่ยั่วเมือง มียศต่ำลงมาหน่อยหนึ่ง ลางที่แม่เจ้ายั่วเมืองขึ้นเป็นที่ 2 ก็มี แต่มีลูกเป็นสมเด็จลูกเธอทั้งสามชั้น มาภายหลังเป็นอัครมเหสีใหญ่ ราชมเหสีขวา พระมเหสีซ้าย พระราชเทวีก็มี แต่บางทีคนเดียวขึ้นนั้น ลางที่เรียกว่า พระราชเทวี ไม่รู้ว่าอย่างไรจะเป็นยศสูงกว่ากัน อย่างเป็นยศแน่ เพราะไม่ได้จากสุพรรณบัฏตั้งพระอัครมเหสีสักครั้งหนึ่ง จะเทียบว่าอย่างกวัน เมืองประเทศนั้นไม่ได้ จะไปเทียบว่าเป็นอื่น ๆ นอกจากกวันก็เห็นจะเทียบไม่ได้ เพราะความยกย่องของไทยนั้นก็เข้าใจกันอย่างไพบ่ ๆ ว่าเป็นเมียของในหลวงแต่ไม่ได้กำหนดว่าเท่าใด...”¹¹

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีเพียงสองพระองค์คือ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัส (สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาดี) พระธิดาในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้าลักขณานุคุณเป็นพระอนุชาในพระองค์เจ้าหญิงวิลาส (กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ) ซึ่งเป็นพระราชธิดาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานมากที่สุด ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาสิ้นพระชนม์ ได้โปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมเจ้าหญิงลำเพย พระธิดาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมาตย์พิทักษ์ เป็นพระนางเธอพระองค์เจ้าภมราวชิรมย์ (กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีจากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงหลายพระองค์คือ สถาปนาพระเจ้าฟ้างแผ้ว 1 พระองค์ ได้แก่ พระเจ้าฟ้างแผ้วพระองค์ที่กษัตริย์ราชวรางกูร สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ 4 พระองค์ ได้แก่

¹¹ ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ของนาย เอ.บี. กรีสวอลด์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าพันธุ์เพ็ญศิริ ม.จ.ก. , ป.จ.ม.ว.ม. 3. มีนาคม 2537, 32.

พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุชนันทาทุมาริรัตน์ พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าสว้างวัฒนา พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี และพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุชุมาล มารศรี สถาปนาพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 3 พระองค์คือ หม่อมเจ้าหญิงเสาวภาคนารีรัตน์ หม่อมเจ้าหญิงอุบลรัตนนารีนาถ และหม่อมเจ้าหญิงสาย นอกจากนี้ สถาปนาเจ้าดารารัศมี พระธิดาเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าหลวงแห่งเชียงใหม่องค์ที่ 7 ขึ้นเป็นพระมเหสีอีกพระองค์หนึ่ง

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีพระราชดำรินำเรื่อง การสถาปนาพระมเหสีตามแบบตะวันตกมากกว่าที่จะดำเนินตามแบบแผนที่ใช้กันมาแต่เดิม คือ ไม่ทรงโปรดการรับสตรีเป็นข้าบาทบริจาแบบเก่า ที่พระมหากษัตริย์จะต้องเลือกพระมเหสีในหมู่ พระพี่นาง พระน้องนาง ซึ่งเป็นพระราชธิดาร่วมพระบรมชนกนาถ จึงจะถือว่าพระราชโอรสธิดา กำเนิดมาจะได้เป็นเจ้านายผู้สูงศักดิ์ พระองค์ทรงตะขิดตะขวงใจในข้อนี้ เพราะได้ทรงไปใช้ชีวิต อยู่ในประเทศยุโรป ซึ่งวัฒนธรรมตะวันตกถือกันว่าญาติที่ใกล้ชิดไม่ควรจะแต่งงานกัน พระองค์จึงทรงสถาปนาพระมเหสีจากสตรีในราชินิกุล ธิดาขุนนาง และพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ ไม่ใช่พระบรมวงศานุวงศ์ในชั้นที่ 5 ได้แก่คุณประไพ สุจริตกุล (สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา) หม่อมเจ้าหญิงวรวรพิมล วรวรรณ (พระนางเธอลักษมีลาวัณ) และคุณเครือ แก้ว อภัยวงศ์ (พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี)

เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม หมายถึง สตรีที่ถวายตัวเป็นข้าบาทบริจาริกา ส่วนใหญ่เป็นธิดาของเหล่าขุนนาง แบ่งออกเป็น 3 ชั้นคือ 1. เจ้าจอมชั้นเล็ก 2. เจ้าจอมชั้นกลาง 3. พระสนมเอก

เจ้าจอมชั้นเล็ก : โดยมากเป็นสตรีวัยรุ่นขึ้นไปจนถึงวัยสาว เมื่อเข้าถวายเป็นบาทบริจาริกา จะได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำสำหรับประดับยศ ถือเป็นเจ้าจอมรุ่นเล็กซึ่งจะต้อง ขึ้นอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของพระสนมชั้นผู้ใหญ่ คือพระอัครมเหสีองค์ใดองค์หนึ่งที่มีอาวุโส สูงกว่าที่ตนสังกัดอยู่ จะมีหน้าที่รับราชการในพระองค์เจ้านายที่อยู่ในสังกัดอีกหน้าที่หนึ่งด้วย

เจ้าจอมชั้นกลาง : เป็นสนมชั้นสูงกว่ารุ่นเล็ก ซึ่งเรียกว่าเจ้าจอมอยู่งาน คือผู้ที่ได้ถวายตัวเป็นข้าบาทบริจาริกา และเคยรับราชการได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำกับได้พระราชทาน ตราตำแหน่งพระสนมแล้วส่วนมากเจ้าจอมรุ่นนี้มักจะเป็นผู้อยู่ในวัยสาว

พระสนมเอก : คือบรรดาเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่ที่รับราชการเป็นข้าบาทบริจาริกา จนมีพระราชโอรส-ธิดาแล้ว ซึ่งจะได้รับการขนานนามว่า เจ้าจอมมารดา หรือแม้ไม่มีพระราชโอรส - ธิดา แต่มีอาวุโสสูงกว่าเจ้าจอมอยู่งานรุ่นกลางและรุ่นเล็ก เจ้าจอมรุ่นนี้ส่วนมากจะเป็นผู้ที่ประกอบ

คุณงามความดีไว้ในราชการมาแล้ว และได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ คือตราจุลจอมเกล้าสำหรับฝ่ายในชั้นสูงขึ้นตามลำดับ และเครื่องเชิดชูเกียรติอย่างอื่น อันอยู่ในขั้นฐานันดรศักดิ์แห่งความเป็นเจ้าจอมชั้นพระสนมเอกเช่น เจ้าคุณประยูรวงศ์¹² ท่านเป็นสะใภ้หลวงและเป็นสนมเอกของรัชกาลที่ 5

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นหม่อมเจ้า 1 พระองค์คือ หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย (สถาปนาเป็นพระองค์เจ้าหญิงพรรณรายในรัชกาลที่ 5) พระธิดาในพระองค์เจ้าศิริวงศ์กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ มีเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมที่เป็นสตรีสามัญชนอีกจำนวน 41 คน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมสามัญชนจำนวน 143 คน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจ้าจอมมารดา 1 คน คือคุณเปื้อง สุจริตกุล (พระสุจริตสุดา)

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน

เจ้านายฝ่ายในกลุ่มนี้เป็นพระญาติซึ่งเกิดในราชตระกูล ประกอบด้วยเจ้านายฝ่ายในลำดับชั้นต่างๆ คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า

เจ้านายฝ่ายในชั้นเจ้าฟ้าได้แก่ พระราชธิดา ซึ่งมี 2 ชั้นคือ เจ้าฟ้าชั้นเอก และเจ้าฟ้าชั้นโทขึ้นอยู่กับพระยศของพระมารดา เจ้าฟ้าชั้นเอกคือ เจ้าฟ้าซึ่งมีพระมารดาเป็นพระอัครมเหสีหรือเป็นพระราชธิดาของมหากษัตริย์พระองค์ก่อน เจ้าฟ้าชั้นนี้เรียกว่า **“ทูลกระหม่อม”** ส่วนเจ้าฟ้าชั้นโท คือเจ้าฟ้าซึ่งมีพระมารดามีศักดิ์รองลงมา เจ้าฟ้าชั้นนี้เรียกกันว่า **“สมเด็จ”**

เจ้านายฝ่ายในชั้นพระองค์เจ้า เป็นราชสกุลยศที่รองลงมาจากเจ้าฟ้า พระองค์เจ้ามี 3 ชั้น ชั้นที่ 1 คือ พระราชธิดาที่ประสูติแต่พระสนม ชั้นที่ 2 คือ ราชনীดาซึ่งพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและพระมารดาเป็นเจ้า ชั้นที่ 3 คือ พระราชনীดาซึ่งพระบิดาและพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกัน หรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าชั้นเอกแต่มารดามีได้เป็นเจ้า

เจ้านายฝ่ายในชั้นหม่อมเจ้า เป็นราชสกุลยศรองลงมาจากพระองค์เจ้าคือ พระราชธิดาของเจ้าและพระองค์เจ้าโดยสกุลยศ (ถ้าหากเป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าตั้ง คือแต่ตั้งเป็นพระองค์เจ้าภายหลังพระธิดาจะเป็นหม่อมราชวงศ์)

เจ้านายฝ่ายในชั้นเจ้าฟ้า ซึ่งเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเพียงพระองค์เดียวที่เป็นเจ้าฟ้าชั้นเอกคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจุฬาลงกรณ์เกล้าฯ ซึ่งพระชนินทราร่วมพระชนนีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระมเหสีเพียง 2 พระองค์ และสิ้นพระชนมายุยังน้อย

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี (พระนาม : รวมสาส์น, 2525), 90-91.

นอกจากนั้นยังมีเจ้านายฝ่ายใน ในชั้นพระองค์เจ้าซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 42 พระองค์

ข้าราชการบริพาร

ข้าราชการบริพาร คือ กลุ่มสตรีที่เจ้านายและขุนนางฝากฝังให้เข้ามาอยู่ในราชสำนักฝ่ายในกับเจ้านายฝ่ายในตามตำแหน่งต่างๆ ตั้งแต่ยังเล็กเพื่อให้ได้รับการอบรมกิริยามารยาท และเรียนรู้วิชาการต่างๆ ตามแบบสตรีชาววัง ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงลักษณะของการฝึกสอนว่า ในเบื้องต้นฝึกหัดกิริยามารยาททั้งกิริยวาจาและให้รู้จักสัมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือและการเรือน การฝึกกิริยามารยาทและสัมาคารวะจะสอนให้เรียนรู้โดยให้เป็นผู้ถือหีบหมากตามหลังเจ้านายผู้ใหญ่ไปในที่ต่างๆ เพื่อให้เห็นกิริยามารยาท และลักษณะการเข้าสมาคม ทั้งจะได้รู้จักเพื่อนลูกผู้ดีที่อยู่ในวังด้วย ในเวลาต่อมาถ้าผู้ใดมีหน่วยก้านดีก็อาจถูกคัดเลือกให้เป็นนางพนักงาน ถวายตัวให้เป็นข้าราชการฝ่ายในในตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ เช่นพนักงานภูษา พนักงานพระศรี พนักงานเชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ เป็นมโหรีหรือพ่อนรำ ส่วนสตรีชาววังที่ไม่ได้ถวายตัวทำราชการก็อาจลากลับออกไปมีครอบครัวตามฐานะของสกุล หรืออาจอยู่รับใช้เจ้านายในตำแหน่งที่ตนสังกัดอยู่ต่อไป จำนวนของข้าราชการบริพารในแต่ละรัชสมัยจะมีมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับจำนวนของพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ละพระองค์จะมีข้าราชการบริพารภายใต้อุปการะ ซึ่งมีจำนวนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับพระอิศริยยศ¹³

นอกจากนั้นยังมีสตรีอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มข้าราชการชั้นต่ำ คือ “โขน” สตรีกลุ่มนี้เข้ามารับราชการ โดยการเกณฑ์ให้พลัดเปลี่ยนเวรกันเข้ามารับราชการตั้งแต่อายุสาว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเลิกเกณฑ์ และเปลี่ยนเป็นจ้างตามใจสมัคร สตรีกลุ่มนี้มีหน้าที่รักษาประตูวังและรับใช้ในกิจการงานต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายใน

เครื่องแสดงลำดับยศและรายได้ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน

ตามธรรมเนียมในการแต่งตั้งตำแหน่งชั้นสูงของสตรีฝ่ายใน พระมหากษัตริย์จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน “เครื่องยศ” ประกอบเกียรติยศประจำตำแหน่งนั้นด้วย โดยจะมีขนาดและจำนวนแตกต่างกันไปตามลำดับชั้น นอกจากการพระราชทานเครื่องยศตามตำแหน่งแล้วยังมีการพระราชทาน “เครื่องราชอิสริยาภรณ์” เป็นบำเหน็จความชอบพิเศษ

¹³ วรรณพร บุญญาสกลิต, เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2549), 34.

ต่างหากอีกอย่างหนึ่งด้วย โดยจะพระราชทานตามพระราชอัธยาศัยให้แก่ผู้ที่ทำคุณประโยชน์ในหน้าที่การงาน และมีความดีความชอบสมควรได้รับการประกาศให้เป็นเกียรติยศสืบต่อไป นอกจากนี้ยังถือเป็นการแสดงถึงระดับความสำคัญหรือความใกล้ชิดของบุคคลนั้นๆ กับองค์พระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับการพระราชทานให้แก่ขุนนางฝ่ายหน้าด้วย

การพระราชทานเครื่องยศ

เครื่องยศที่พระราชทานแก่พระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้า มีแตกต่างกันหลายระดับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเครื่องยศของพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าไว้คือ

ชั้นที่ 4 : หีบหมากกาไหล่ทองคำ สำหรับพระราชทาน นางอยู่งาน หรือ นางกำนัล ซึ่งทรงใช้สอยในพระราชมณเฑียร อาจจะแสดงว่าเป็นผู้ที่โปรด แต่ยังไม่นับว่าเป็นเจ้าจอม

ชั้นที่ 3 : หีบหมากทองคำ สำหรับพระราชทานผู้ที่โปรดเกล้าฯ ให้ถวายตัวเป็นภรรยาเจ้า สตรีท่านใดหากได้รับพระราชทานในชั้นนี้จะเรียกว่าเจ้าจอมนำหน้าได้ทุกคน บางทีก็เรียกว่า **“เจ้าจอมอยู่งาน”**

ชั้นที่ 2 : หีบหมากทองคำลงยาราชาวดี สำหรับพระราชทานเจ้าจอมมารดา หรือเจ้าจอมซึ่งทรงพระเมตตายกย่องมากขึ้น เป็นชั้นพระสนม

ชั้นที่ 1 : เป็นระดับพระสนมเอก ได้รับพระราชทานพานทอง หีบหมากลงยา มีเครื่องในเป็นทองคำ กับกระโถนทองคำ 1 ใบ ซึ่งคล้ายกับพานทองเครื่องยศที่พระราชทานเจ้านายและขุนนางฝ่ายหน้า แต่ขนาดย่อมกว่า

ชั้นพิเศษ สำหรับพระราชทานพระมเหสีเทวีหรือ พระภรรยาเจ้า มีทั้งหีบและพานหมากเสวย ล้วนทำด้วยทองคำลงยาราชาวดี

สำหรับสตรีชาววังหรือฝ่ายในถือว่า **“หีบหมาก”** เป็นเครื่องบ่งบอกสถานะภาพที่สำคัญอย่างหนึ่ง และมักนำติดตัวไปได้ทุกหนแห่ง หากสตรีผู้ใดปรากฏกายพร้อมหีบหมากที่บ่งบอกสถานะเจ้าจอม ก็เท่ากับเป็นการประกาศให้ผู้คนที่พบเห็นได้รับรู้ถึงสถานะใหม่ของภรรยาเจ้าไปด้วย ดังนั้น การอัญเชิญหีบพระศรีหรือเชิญหีบหมาก จึงเป็นภารกิจสำคัญที่ข้าหลวงจะต้องถวายการรับใช้แก่เจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ และผู้สูงศักดิ์ของตน

นอกจากนี้ยังมี เครื่องยศ สำหรับพระราชทานแก่สตรีในราชสำนักและสตรีทั่วไป เช่น ภรรยาข้าราชการฝ่ายหน้า โดยเริ่มเห็นชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อคราวที่จัดพระราชพิธีบรม

ราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อพ.ศ. 2416 โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกล่องหมากและหีบหมากเครื่องยศสำหรับ พระราชทานแก่ฝ่ายใน แบ่งเป็น 4 ชั้นได้แก่

ชั้นที่ 4 : เป็นหีบหมากเงิน จำหลักตราจุลจอมเกล้าบนหลังหีบถือเป็นชั้นต่ำสุด

ชั้นที่ 3 : หีบหมากกาไหล่ทองลงยา สีขาบจำหลักลายตราจุลจอมเกล้าดวงเล็กบนหลังหีบ

ชั้นที่ 2 : กล่องหมากกาไหล่ทองลงยาสีขาบ หลังกล่องเป็นรูปตราทุติยจุลจอมเกล้า

ชั้นที่ 1 : กล่องหมากเงินกาไหล่ทองจำหลัก ลงยาสีขาบมีตลับข้างใน 4 ใบ หลังกล่องจำหลักเป็นลายดวงตราปฐมจุลจอมเกล้า

กล่องหมากและหีบหมากนี้ พระราชทานแต่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายใน หม่อมห้าม เจ้านาย และภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ คล้ายกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของทางฝ่ายหน้า แต่พระราชทานเป็นส่วนบุคคลไม่สืบสกุล ไม่มีประกาศนียบัตร หรือพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการครอบครอง เมื่อผู้รับพระราชทานสิ้นชีพก็ให้ส่งคืนต่อเจ้าพนักงานฝ่ายในเพื่อเก็บรักษาที่พระคลังในต่อไป

การพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

ถือเป็นการปูนบำเหน็จความชอบพิเศษแก่สตรีราชสำนักอีกประการหนึ่ง ซึ่งเริ่มขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่เดิมราชสำนักมีเครื่องพระบรมราชอิสริยยศสำหรับราชตระกูลนพรัตนราชวรามาตรอยู่ก่อนแล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เรียกใหม่ว่า เครื่องพระบรมราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตนราชวรามาตร นอกจากนี้ยังทรงให้เปลี่ยนการเรียกเครื่องขัตติยราชอิสริยยศ อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหากษัตริย์บรมราชวงศ์ ไปเป็นเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์ อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหากษัตริย์บรมราชวงศ์อีกด้วย ซึ่งเปลี่ยนจาก **“ราชอิสริยยศ”** เป็น **“ราชอิสริยาภรณ์”**

ต่อมาในพ.ศ.2416 เมื่อมีการจัดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประจำรัชกาลของพระองค์ขึ้นอีกชุดหนึ่งคือ **“เครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูลจุลจอมเกล้า”** เพื่อพระราชทานให้เป็นเกียรติพิเศษเป็นการเฉพาะตามพระราชอัธยาศัย ถือเป็นการแสดงความดีความชอบแก่ฝ่ายหน้าที่รับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นอย่างดี ทั้งยังเป็นเกียรติวงศ์ตระกูลสืบไป คือเมื่อพระราชทานแล้วก็ให้ตกทอดต่อไปตามสายตระกูล ส่วนฝ่ายในโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกล่องหมาก

และหีบหมากเครื่องยศ เพื่อพระราชทานเป็นพิเศษทำนองเดียวกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และได้ใช้มาจนกระทั่งในวาระที่ทรงครองราชย์ครบ 25 ปี เมื่อพ.ศ.2436 จึงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขกฎระเบียบใหม่ให้ฝ่ายในสามารถรับตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าได้เช่นเดียวกับฝ่ายหน้าโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูลจุลจอมเกล้าฝ่ายในชั้น 4 ชั้นได้แก่

1. **ปฐมจุลจอมเกล้า ป.จ.** ประกอบด้วยตราสำหรับมหาสมณินิฤคณชิปตานี จำนวน 1 ดวง และตราปกติจำนวนอีก 15 ดวงรวมเป็น 16 ดวง
 2. **ทุติยจุลจอมเกล้า ท.จ.** 80 ดวง ต่อมาในพ.ศ. 2442 ทรงแก้ไขพระราชบัญญัติเพื่อแยกเป็นทุติยจุลจอมเกล้าพิเศษ ท.จ.ว. กับ ทุติยจุลจอมเกล้า ท.จ.
 3. **ตติยจุลจอมเกล้า ต.จ.** 100 ดวง
 4. **จตุตถจุลจอมเกล้า จ.จ.** 100 ดวง
- รวมทั้งสิ้น 296 ดวง

ในสมัยนั้นเครื่องลำดับยศสำหรับฝ่ายในจึงมีถึง 2 อย่าง คือตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และ กล่องหรือหีบหมาก โดยผู้ที่ได้รับตราชั้นใดก็จะได้กล่องหรือหีบหมากชั้นนั้นด้วย ทำให้ดูเหมือนกับว่า หีบและกล่องหมาก เป็นเครื่องประกอบตราไป ต่อมาภายหลังจึงโปรดเกล้าฯ ให้ดพระราชทานกล่องและหีบหมากจุลจอมเกล้า สำหรับการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลจุลจอมเกล้า แก่ฝ่ายในครั้งแรก เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2436 นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า ป.จ. ชั้นสูงสุดสำหรับ มหาสมณินิฤคณชิปตานี ซึ่งมีศักดิ์สูงสุดและมีเพียง 1 ดวงเท่านั้นแก่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี ซึ่งทรงเป็นผู้ที่ได้รับพระองค์แรก และถือว่าทรงเป็นประธานแห่งสมาชิกเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็นต้น¹⁴

รายได้ที่ได้รับของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน

สตรีในราชสำนักทุกระดับชั้นจะได้รับรายได้จากการปฏิบัติงานตามตำแหน่งและหน้าที่ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์นั้นจะได้รับรายได้จากหลวงตามราชสกุลยศและพระอิสริยยศ ไม่ว่าจะเป็นตำแหน่งปฏิบัติงานหรือไม่ก็ตาม ซึ่งหากมีตำแหน่งก็จะได้ “เบี้ยหวัดฝ่ายใน” หรือ “เบี้ยหวัดเงินปี” เพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง ซึ่งจะเบิกจ่ายมาจากพระคลังข้างที่เป็นประจำทุกปีในวันสงกรานต์ และ

¹⁴ สาระ มีผลกิจ, ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2551), 82-88.

ได้รับพระราชทานพร้อมกับผ้าถุงผ้าห่ม สำหรับพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าในรัชกาลที่ 5 รวมทั้งพระราชธิดา จะมีเงินเจ้าจอม ซึ่งเป็นเงินจากกองมรดกที่ทรงตั้งไว้ พระราชทานให้เป็นเงินปีอีกส่วนหนึ่งด้วย โดยพระราชโอรสหรือพระราชธิดาเมื่อแรกประสูติ จะได้รับพระราชทานทองคำสำหรับเครื่องแต่งตัว และเงินทุนประมาณ 100 ชั่ง สำหรับผู้ที่ถวายตัวใหม่ ๆ ซึ่งหากยังอยู่ในวัยเยาว์ปีแรกจะมีเบี้ยหวัด 3-7 ตำลึง ขึ้นอยู่กับยศของบิดา ปีต่อมาจึงเพิ่มเบี้ยหวัดเป็น 8-15 ตำลึงตามความสามารถในหน้าที่ราชการ และหากถวายตัวเมื่อเป็นสาวแล้ว มีเบี้ยหวัดอย่างน้อย 10-15 ตำลึง ถึง 1 ชั่งเศษ ๆ เช่น เจ้าจอมมารดาจันทร์ในรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีพระเจ้าลูกเธอ 4 พระองค์ได้รับเบี้ยหวัดปีละ 10 ชั่ง หรือกรณีพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีพระราชเทวีในรัชกาลที่ 5 เมื่อแรกประสูติพระราชธิดาได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด 20 ชั่งต่อปีเป็นต้น

ดังที่พบหลักฐานว่าพระภรรยาเจ้าและพระราชโอรสพระพระราชธิดาได้รับ “เงินเดือน” อีกด้วย เช่น ลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2420 ที่ทรงมีถึงเจ้าพนักงานผู้รักษาเงินกรมพระคลังมหาสมบัติว่า

“...ด้วยเงินประจำเดือนสุนันทา สว่างวัฒนา เสาวภาผ่องศรีเดิมได้เดือนละ 2 ตำลึง สุชุมาลย์มารศรีเดิมได้เดือนละ 5 ตำลึง นั้นให้ขึ้นสุนันทา สว่างวัฒนา และเสาวภาผ่องศรีอีกคนละ 5 ตำลึง สุชุมาลย์มารศรีเดือนละ 2 ตำลึง เป็นเดือนละ 7 ตำลึง ทั้ง 4 คน อนึ่งลูกชายหญิงที่เป็นเจ้าฟ้านั้นให้ตั้งเงินเดือนเท่ากันกับเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพรรัตน์..”

นอกจากนี้พระภรรยาเจ้าบางพระองค์ที่ถวายงาน ยังได้รับพระราชทานเงินเดือนเป็นกรณีพิเศษด้วย เช่น เมื่อครั้งที่พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีพระราชเทวี ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ความว่า “...เจ้าจะรู้ฤาไม่ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจางเปนไปรวเวตสิเกรตารี ได้เงินเดือนๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอีก เดียวนี้อยู่ข้างจะเปนเศรษฐีขึ้นมาก...”

ส่วนค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิตของสตรีในราชสำนัก หากกล่าวถึงเฉพาะการกินอยู่โดยปกตินั้น ไม่มีความจำเป็นต้องใช้จ่ายจากเงินของตนเองเลย เนื่องจากสามารถ กินของหลวงได้ อาหารการกินสามารถเบิกได้จากห้องเครื่องกลางของหลวง แต่หากเป็นห้องเครื่องของแต่ละตำหนักก็จะใช้เงินของเจ้าของตำหนักในการจัดซื้อ ส่วนการก่อสร้างทะนุบำรุงที่อยู่อาศัยก็เป็นไปตามที่โปรดเกล้าฯ พระราชทาน¹⁵

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 172-175.

2. จารีตประเพณีในการปฏิบัติของฝ่ายใน

ในการที่พระราชวังเป็นทั้งศูนย์กลางการปกครองและเป็นที่พักประทับของ พระมหากษัตริย์ และพระมเหสี พระราชเทวี พระราชธิดา พระสนมเอก เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมตลอดจนข้าราชการบริพารอีกจำนวนมากมายเปรียบเสมือนเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งจึงต้องมีระเบียบแบบแผนและประเพณี เพื่อใช้ปฏิบัติสืบเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน บางเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างเพื่อให้ถูกต้องด้วยกาละ และพระราชนิยม ซึ่งระเบียบแบบแผนและประเพณีนี้เรียกว่า **“ประเพณีวัง”**¹⁶ กล่าวคือพระราชวังแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายหน้า และฝ่ายใน ฝ่ายหน้านั้นตามปกติหญิงชายเข้าออกได้ตามควรแก่สิทธิของตน แต่ฝ่ายในนั้นนับเป็นที่รโหฐาน คือที่ประทับส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นนอกจากองค์พระมหากษัตริย์แล้ว ชายอื่นใดเข้ามาไม่ได้ เว้นแต่เด็กชายที่อายุต่ำกว่า 10 ขวบ กับชายที่มีเจ้าหน้าที่มณฑลหรือบาลควบคุมเข้าไป แม้เช่นนั้นก็เข้าไปได้เพียงที่ทำการกำหนดให้ตามกิจธุระที่จะพึงมีเท่านั้น

การดูแลความเรียบร้อยในเขตพระราชฐานชั้นในแต่ละสมัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทรงทำหน้าที่ว่าราชการทั่วไปในพระราชฐานชั้นใน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้งสองพระองค์เสด็จเข้ามารับราชการในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสुทธาธิราช ได้ทรงกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทต้น การสะตัง และการอื่นๆ อีกหลายอย่าง ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2 กรมขุนกลยาสุนทร (พระองค์เจ้าหญิงลักขณ) ทรงรักษาอุทยานพระราชวังชั้นในเป็นต้น

ในเขตพระราชฐานชั้นใน ผู้ชายจะอยู่และเดินคนเดียวไม่ได้ ถ้ามีกิจธุระต้องอยู่หรือไปไหนภายในเขตพระราชฐานชั้นใน ต้องปฏิบัติตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป หมายความว่าต้องมีการควบคุมและมีผู้รู้เห็นเป็นพยานความเคลื่อนไหวตลอดเวลา ในสมัยรัชกาลที่ 5 การเดินในเขตพระราชฐานชั้นในระหว่างเวลาค่ำคืน ผู้เดินต้องถือโคมไฟหรือเทียนให้มีความสว่างไปตลอดทาง (ปัจจุบันประเพณีนี้ไม่ใช่แล้ว) ในเขตพระราชฐานชั้นในชายผู้ใดมีกิจและเป็นกรณีที่จะต้องนอนค้าง เช่น หมอ หรือผู้กำกับหมอ เป็นต้น ถ้าได้รับอนุญาตจากทางราชการให้นอนค้างได้แล้วก็ปฏิบัติได้ แต่ชายผู้นอนค้างในพระราชวังนั้นห้ามใช้มุ้งกางนอน และเดินทางเข้ามาทางประตูใดเวลาออกก็ต้องออกประตูนั้น เว้นแต่ทางการมีกำหนดเป็นอย่างอื่นจึงปฏิบัติตามนั้น ในเขตพระราชฐานชั้นในนั้นนอกจากพระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินี พระบรมวงศานุวงศ์

¹⁶ หม่อมราชวงศ์เทวธิดาธิราช ป.มาลากุล, ปกิณกะใน ประเพณีวัง (พระนคร : การพิมพ์ฮอลลิวูด , 2523. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเผื่อน มาลากุล), 7.

รวมทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในแล้ว ชนชั้นสามัญจะตายในพระราชวังชั้นในไม่ได้ ถ้าบังเอิญมีสามัญชนตายในพระราชวังชั้นใน ก็ต้องทำพิธีกลบบาตรสุมเพลิงที่ที่เกิดเหตุ ส่วนการเกิดมิได้แต่เฉพาะพระราชโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ซึ่งข้อจำกัดดังกล่าวนี้ ไม่มียกเว้นสำหรับผู้ใด ดังพระบรมราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “... ทูลกระหม่อม (รัชกาลที่ 4) ท่านรับสั่งว่า นอกจากเจ้าแผ่นดิน ลูกใครมาออกในวังจันใด... เมื่อฉันมีลูกก็รับสั่งให้เอาไปออกเสียนอกวัง...”¹⁷ ถ้าบังเอิญมีสามัญชนคลอดลูกในพระราชวังชั้นในก็ต้องทำพิธีกลบบาตรสุมเพลิง ณ ที่นั้น เพราะถือว่าโลหิตตกในพระราชวัง นอกจากนั้นยังต้องทำการสมโภช และมีละครฉลองประตู่ชั้นในทั้ง 4 ทิศ นี่เป็นเหตุที่ห้ามไม่ให้คนท้องเข้าพระบรมหาราชวังชั้นใน

วิธีการดำเนินชีวิตของสตรีฝ่ายในนั้นอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อันเข้มงวด ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ดังจะเห็นได้จากกฎมณเฑียรบาลที่กำหนดไว้ว่าพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ จะออกไปประทับนอกพระราชวังไม่ได้ ยกเว้นแต่พระชนนีหรือเจ้าจอมมารดาของพระราชโอรส อาจจะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสด็จออกไปประทับ หรืออยู่กับพระราชโอรสที่มีสะใภ้หลวงและออกวังได้แล้ว ซึ่งพระมหากษัตริย์ก็จะทรงอนุญาตเป็นกรณีไป ส่วนเจ้าจอมมารดาท่านใดที่มีแต่พระธิดาก็จะอยู่ในวังจนกว่าจะปลดชราไปเอง ดังนั้นเจ้านายฝ่ายในจึงต้องดำเนินชีวิตอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในที่ล้วนมีแต่สตรี และต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่มีมาแต่โบราณอย่างเคร่งครัด หากมีการทำผิดก็จะมีการลงพระราชอาญานับตั้งแต่ภาคทัณฑ์ไปจนถึงลดเบี้ยหวัดเงินปี ในบางกรณีที่ทำความผิดร้ายแรงก็อาจมีการริบราชบาตรและทรัพย์สินสมบัติเข้าเป็นของหลวง ถอดยศ และลงพระราชอาญาถึงขั้นติดสนม¹⁸ กฎข้อห้ามต่างๆ ที่มีก็มักจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมความประพฤติ

นอกจากจะมีวิธีการดำเนินชีวิตที่ต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อันเคร่งครัดแล้ว เจ้านายฝ่ายในยังไม่สามารถที่จะพบปะสมาคมกับบุคคลภายนอกทั่วไปได้ง่ายนัก เนื่องจากการดำเนิน

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร พระบรมราชกระแสตอบกรมหมื่นพิทยาลาภฤทธิธาดาที่ 150 (วันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115) ที่ 94/1600.

¹⁸ ติดสนม หมายถึง การจำคุกผู้มีฐานันดรศักดิ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ แต่ไม่ใส่ตรวน เป็นการกักบริเวณไว้เท่านั้นจะออกไปข้างนอกได้ก็เฉพาะไปงานพระราชพิธีที่จำเป็น เช่นเผาศพผู้ที่เคารพ และถึงจะไปได้แต่ต้องมีพนักงานสนมเชิญพานทองใส่ตรวนทองถือตามหลังไปด้วยเท่านั้น. นาวาเอกสวัสดี จันทน์, นิทานชาวไร่ เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2509), 71.

ชีวิตส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งเป็นพื้นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพศชาย จะไม่สามารถล่วงล้ำเข้ามาได้โดยง่าย การออกนอกเขตพระราชฐานของเจ้านายฝ่ายในส่วนใหญ่ ก็มักจะเป็นการตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือการเข้าร่วมในพระราชพิธีสำคัญๆ ซึ่งก็จะต้องมีการกั้นม่านผ้า เพื่อมิให้บุคคลภายนอกสามารถมองเห็นเจ้านายฝ่ายในได้ ดังเช่นในการไปทำบุญและฟังธรรมที่วัดของเจ้านายฝ่ายในนั้นก็ต้องผ่านทางฉนวน¹⁹ หรือหากไม่มีทางฉนวนก็ต้องมีการกั้นม่านโดยเจ้านายฝ่ายในนั่งอยู่ภายหลังม่านไม่สามารถมองเห็นเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น และบุคคลภายนอกก็ไม่สามารถมองเห็นเจ้านายฝ่ายในได้ด้วยเช่นกัน ซึ่งหมอสมิท หมอชาวตะวันตกซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ใกล้ชิดชั้นสูงของไทย ได้กล่าวถึงบรรยากาศการไปฟังธรรมของเจ้านายฝ่ายในในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

“...พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีมักจะเสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระอารามอยู่เป็นนิจสิน และโปรดฯ ที่จะสดับพระธรรมเทศนาอยู่ท่ามกลางม่านหนึ่งของพระวิสูตร จึงได้แต่สดับตรับฟังโดยไม่อาจทอดพระเนตรเห็นสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น ส่วนคนอื่น ๆ ก็จะนั่งชุมนุมอยู่ที่อีกมุมหนึ่งของพระวิสูตร...”²⁰

นอกจากนั้นในการเดินทางไปในที่ต่างๆ เจ้านายฝ่ายในก็ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตก่อนจึงสามารถออกไปนอกพระราชวังได้ และต้องมีนางข้าหลวงติดตามเป็นจำนวนมาก กฎเกณฑ์บรรดาข้อกำหนดโทษไว้อย่างรุนแรงในกรณีที่เจ้านายฝ่ายในออกจากพระราชวังโดยมิได้รับอนุญาต²¹ และเมื่อเดินทางกลับมาแล้วก็ต้องรายงานแจ้งแก่ผู้สำเร็จราชการฝ่ายในกับฝ่ายหน้า ก็มิได้พบกันโดยตรงต้องมี “คุณเถ้าแก่” เป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายใน ทำให้โอกาสที่เจ้านายฝ่ายในได้พบปะสมาคมกับบุคคลอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพศชายนั้นเป็นเรื่องยาก

ธรรมเนียมในการปฏิบัติอีกประการหนึ่งซึ่งถือปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัดก็คือ การเข้าออกกราชสำนักฝ่ายใน เมื่อเจ้านายมีกิจธุระจะต้องออกไปภายนอกพระบรมมหาราชวัง ราชสำนัก

¹⁹ ฉนวน คือ ทางเดินซึ่งมีเครื่องกำบังสองข้าง สำหรับพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายฝ่ายในเสด็จขึ้นลงหรือเข้าออก

²⁰ มัลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในทัศนะหมอสมิท, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), 80.

²¹ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 1-3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2529), 99.

ฝ่ายในจะมีประตูเข้าออกที่แบ่งแยกระหว่างเจ้านายและข้าราชการบริพาร ประตูที่เจ้านายฝ่ายในใช้เป็นประตูเข้าออก คือประตูที่อยู่ทางด้านหน้าหรือทางด้านทิศเหนือติดกับเขตพระราชฐานชั้นกลาง คือ ประตูสนามราชกิจ หรือที่เรียกกันว่า **“ประตูย่ำค่ำ”** ซึ่งถือว่าเป็นประตูที่มีความสำคัญเนื่องจากเป็นประตูที่เปิดให้ใช้ได้ตั้งแต่เวลาหกโมงเช้าถึงสี่ทุ่ม ในขณะที่ประตูอื่นๆ นั้นพอย่ำค่ำก็จะปิด²²

นอกจากนั้นแล้ว ยังมีประตูอื่นๆ ที่เจ้านายฝ่ายในใช้ผ่านเข้าออกในวาระโอกาสต่างๆ เช่น ประตูพรหมโสภา แต่ประตูนี้เปิดก็ต่อเมื่อมีงานหลวง ประตูพรหมสวัสดิ์เปิดใช้เมื่อมีการอัญเชิญพระศพเจ้านายฝ่ายในออกไปยังหอธรรมสังเวช ที่ใช้ตั้งพระศพเจ้านายฝ่ายในโดยเฉพาะ ประตุมณีนพรัตน์เป็นทางฉนวนให้เจ้านายฝ่ายในออกไปงานพระเมรุ ประตูยาดราสตรหรือยาดรากษัตริย์ ใช้เป็นทางเสด็จของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในไปสู่ทวารวดี

สำหรับสตรีชาววังที่มีใช้เจ้านายมักจะใช้ประตูนงคลิ่นลาหรือ ประตูศรีสุดาวงค์ ซึ่งบางครั้งเรียกว่า **“ประตูดิน”** เล่ากันว่าที่เรียกประตูนี้ว่าประตูดินเพราะใกล้ๆ ประตูมีจอมปลวกใหญ่ตั้งอยู่ ซึ่งประตูนี้จะมีโขนออกนั่งวาระการ **“โขน”** คือพนักงานฝ่ายใน หรือเรียกว่า **“ท้าวศรีสุดาจันทร์”** ชื่อเดิมว่า **“มิ”** เป็นผู้ที่เคร่งครัดในกฎระเบียบชาววังมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องและทำรูปจำลองไว้ ที่ได้พระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิมาณที่ผนังด้านใต้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และมีโคลงพระราชนิพนธ์ไว้ด้วย ในปัจจุบันโคลงพระราชนิพนธ์ได้ลบเลือนไปแล้ว ซึ่งประตูนี้เองที่มักจะมีหนุ่มๆ มาดูสาวชาววังจนเป็นที่เรียกกันติดปากว่า **“เจ้าชู้ประตูดิน”** นอกจากนั้นบริเวณนี้ยังเป็นที่สาว ๆ ชาววังจะออกมาหาซื้อสิ่งของที่ต้องการ มีทั้งผลไม้สด ผลไม้กวน ของใช้ เช่น เสื้อผ้า แพรพรรณ ของเบ็ดเตล็ดต่างๆ อันมาก และเป็นสถานที่แม่สื่อจะนัดชายหนุ่มมาดูตัวสาวชาววังอีกด้วย ปัจจุบันประตูนี้ยังคงมีอยู่และเปิดใช้เป็นประจำ

การดูแลความสงบเรียบร้อยในพระราชวังในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้ทรงตั้งกรมโขนสำหรับปฏิบัติราชการในพระราชวังชั้นใน กรมโขนนี้มีอธิบดีเป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการเป็นหญิงล้วน มีที่ทำการอยู่ใต้ชั้นดั่ว (ชั้นล่าง) ของพระที่นั่งนิพัทธพงศ์ ถาวรวิจิตร เรียกที่ทำการว่าศาลากรมโขน หรือเรียกว่า **“ศาลา”**

กรมโขน มีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย ภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง มีกองรักษาการอยู่ที่ศาลา มียามประจำตามสี่แยกหรือตามที่สำคัญ เช่น ประตูราชวัง นอกจากนั้นกรมโขนนี้ยังมีพนักงานทำหน้าที่อื่นๆ เช่น ดูแลโรงทรงประเคน ทำสำรับพระ

²² นางอมรอรุณรักษ์, วังหลวง (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), 85-86.

ในงานหลวงผู้ดูแลเรื่องนี้เรียกว่า นายหุนโชน ในกรณีที่มีผู้กระทำความผิดในวังตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้า เจ้าจอม มีโทษต้องถูกคุมขังที่ศาลาที่ทำการกรมโชน ถ้าเจ้านายยศสูงขึ้นไปมีความผิดต้องติดขังในสวนศิวาลัย ตอนหลังอยู่ตำหนักหลังเล็กแถวประตูราชสำราญแต่ให้มีโชนควบคุม ผู้ดูแลคุกในพระราชวังนี้เรียกว่า “**นายหริดโชน**”²³

ข้าราชการฝ่ายในมีผู้บังคับบัญชาสูงสุดคือ **อธิบดีวังฝ่ายใน** คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (พระองค์เจ้านภาพรประภา) ก็ได้เป็น “**เสด็จอภิดิ**” ต่อมาตั้งแต่พ.ศ.2440 – 2475 โดยทางการแล้วเมื่อฝ่ายในทุกระดับชั้นจะออกนอกพระบรมมหาราชวังต้องแจ้งให้เสด็จอภิดิทราบ ในด้านการปฏิบัติราชการหน้าที่ต่างๆ ก็จะมีพระเจ้าบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ และข้าราชการที่ทรง ใ้วางพระราชหฤทัยทำหน้าที่ดูแลพนักงานตามลำดับ ดังเช่นที่หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้ทรงบรรยายถึงผู้รับผิดชอบในหน้าที่สำคัญๆ ดังนี้คือ

- หน้าที่รักษาภูมยแฉพระราชวังชั้นใน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ
- หน้าที่ดูแลเจ้าจอม คือ ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาवाद)
- หน้าที่ดูแลพระคลังใน คือ ท้าวทรงกันดาร (เจ้าจอมมารดาหุน)
- หน้าที่ดูแลพนักงานนมัสการ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ทรงดูแลทำรูป เทียน ดอกไม้ จัดดอกไม้ ร้อยดอกไม้ จัดพระแท่นพระพุทธรูปทุกรัชกาลใน การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เมื่อเสด็จกรมหลวงวรเสรฐสุดาลิ้นพระชนม์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าพระอัครราชเทวีทรงว่าราชการแทนต่อมาจนสมัยรัชกาลที่ 7
- หน้าที่เกณฑ์ดอกไม้เวลางานพระราชพิธีทุกคราว ได้แก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ

²³ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, **บันทึกความทรงจำ**, (กรุงเทพฯ : วัชรินทร์การพิมพ์, 2522. ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล), 12.

ภาพที่ 1 ประตูสนามราชกิจ

ภาพที่ 2 ประตูองคลั่นลา

ภาพที่ 3 ประตูยาดรราชตรี

3. บทบาทและความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน

ในการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กษัตริย์คือผู้ถืออำนาจสิทธิ์ขาดทั้งคุณและโทษ บรรดาพ่อค้า ทูต และขุนนางทุกชาติทุกภาษาต่างนิยมถวายบุตรหลานเพื่อเข้ารับราชการ ที่เป็นชายก็ถวายรับใช้ฝ่ายหน้า ที่เป็นหญิงก็ถวายรับใช้ฝ่ายในเชื่อมความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ เพื่อผลประโยชน์ทางการค้า การทูตและความเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงานของขุนนางทั้งหลาย ซึ่งปรากฏในวรรณคดีไทยที่สะท้อนถึงความพยายามของเหล่าขุนนางที่ต้องการเอาอกเอาใจพระมหากษัตริย์

“เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร	ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร	คิดอ่านไกลเกลี้ยน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย	ต่างถวายลูกเต้าเอาหน้า
เขมรชาวชุมพรไชยา	ทุกภาษาพาพึ่งพระบารมี” ²⁴

ในกรณีเช่นการถวายตัวเข้ามาของสตรีมอญในราชสำนักฝ่ายใน²⁵ นั้นส่วนหนึ่งเกิดจากความพยายามผลักดันของกลุ่มขุนนางที่รับราชการฝ่ายหน้า เพราะสถานะของสตรีภายในราชสำนักสามารถเกื้อหนุนให้สถานะของขุนนางที่เป็นเครือญาติฝ่ายชาย เปลี่ยนแปลงสถานะทาง

²⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, (2540). “กลอนตำนานพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง” ในละครนอกรวม 6 เรื่องพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 389.

²⁵ องค์ บรรจุน, หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), 12.

สังคม และเศรษฐกิจให้ดีขึ้นได้ ในเบื้องต้นสตรีนั้นๆ จะต้องไต่เต้าเพื่อยกสถานะของตนเสียก่อน ตามความรู้ความสามารถ บางคนอาจเริ่มต้นด้วยตำแหน่งงานพนักงาน จนถึงนางสนมอยู่งาน และก้าวเข้าสู่ตำแหน่งเจ้าจอม ซึ่งเป้าหมายสูงสุดของการรับราชการฝ่ายในคือ การได้เป็นเจ้าจอมมารดา ที่หมายถึงการมีพระองค์เจ้า และยิ่งดีที่สุดคือ เป็นพระองค์เจ้าชาย การให้กำเนิดพระองค์เจ้า เท่ากับว่ามีหลักประกันสถานะที่มั่นคงของสตรีในราชสำนัก

ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้มีการถวายสตรีเข้าสู่ราชสำนักมากมาย และเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ที่ต้องการ **“เครื่องประกันความจงรักภักดี”** ในขณะที่ฝ่ายขุนนางก็ต้องการ **“เครื่องรับรองสถานภาพ”** ซึ่งเป็นที่มาของการส่งสตรีเข้ารับราชการฝ่ายใน เป็นบุคคลที่สามเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ในลักษณะตัวกลางประสานความสัมพันธ์ ประกันความจงรักภักดี และทำหน้าที่ประสานประโยชน์ของทั้งสองฝ่ายให้ลงตัว ระหว่างพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ กับ ขุนนาง มักจะเป็นบุตรสาว หรือหลานสาว ต่างๆ เข้ารับราชการฝ่ายใน เช่น **องค์ บรรจุน**²⁶ กล่าวถึงสตรีมอญตระกูลคหบดีมอญบางช้าง เริ่มต้นจากการสมรสของ คุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ธิดาคหบดีมอญบางช้างเมืองอัมพวา กับหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี หลังจากปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว เครือญาติคุณนากทั้งหมดจึงเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นปรกตวิสัยของผู้มีบารมีที่มักคัดเลือกเครือญาติของตนเข้ารับราชการ ด้วยการนำญาติฝ่ายชายเข้ารับราชการฝ่ายหน้า และที่เป็นหญิงเข้ารับราชการฝ่ายใน เช่น นาราชธิดาพระเชษฐภคินี และธิดาพระขนิษฐภคินีของคุณนากเข้าเป็นเจ้าจอมหม่อมหม่อมในพระโอรส (รัชกาลที่ 2) และหม่อมของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่

ความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน ถือเป็นความสัมพันธ์ในรูปแบบเชิงอุปถัมภ์ ระหว่างเจ้านายฝ่ายในกับผู้อยู่ใต้อุปการะ ผู้อยู่ใต้อุปการะของเจ้านายฝ่ายในมีจำนวนที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศของเจ้านายฝ่ายในแต่ละพระองค์ ที่มีพระอิสริยยศสูงก็จะมีผู้อยู่ใต้อุปการะที่เป็นพระญาติและข้าหลวงจำนวนมาก ซึ่งเป็นการแสดงบารมีอย่างหนึ่งด้วย นอกจากนั้น เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ก็มีค่านิยมในการฝากฝังลูกหลานเข้ามาอยู่ในวัง ตามตำแหน่งเจ้านายต่างๆ จึงมีผู้เปรียบเทียบกับว่าราชสำนักฝ่ายในเป็นแหล่งการศึกษาของกุลสตรี แต่ก็มีไม่ว่ากุลสตรีทุกคนจะเข้าไปศึกษาในแหล่งการศึกษานี้ได้ทั่วไป ผู้ที่จะมีโอกาสไปถวายตัวอยู่ในตำแหน่งนั้นๆ ได้ถ้าไม่ใช่พระญาติก็ต้องเป็นลูกหลานของข้าหลวงเดิม จึงจะมีโอกาสเข้าไปถวายตัวอยู่ในตำแหน่งนั้น

²⁶ เรื่องเดียวกัน, 22.

พรศิริ บุรณเขตต์²⁷ ได้อธิบายลักษณะบทบาทและหน้าที่ของสำนักว่า อาณาเขตปกครองของสำนัก ประกอบด้วยอาณาเขตพื้นที่ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัย และจำนวนสมาชิกในปกครอง ทั้งนี้บริเวณที่อยู่ของฝ่ายในมักเป็นตำหนัก ซึ่งหมายถึงเจ้าสำนักสามัญชนด้วย เพราะจะมีตำหนัก

จากสิทธิ์ของพระเจ้าลูกเธอ หากเป็นเจ้าจอมไม่มีลูกจึงอยู่เรือนอาศัย การที่เจ้าสำนักมีผู้มาขอพึ่งพาอาศัยและความคุ้มครอง เรียกว่าการฝากตัวหรือถวายตัว เป็นการอธิบายถึงการมีบารมีของเจ้าสำนัก ซึ่งเจ้าสำนักมักมีชื่อเรียกจากตำหนักที่ประทับ แหล่งที่พักพิง หรือมีสมญานาม ชื่อที่พักพิง อาทิ วัง ตำหนัก เรือน มีความหมายเป็นทั้งพื้นที่ทางกายภาพ และพื้นที่อำนาจ ดังพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงการเรียกชื่อตำหนัก แทนชื่อเจ้านายว่า

“...ถ้าเป็นเรือนที่เจ้านายอยู่ ไม่มีกำแพงล้อมรอบเฉพาะเรือนนั้นอยู่ในกำแพงใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่ง เรียกว่า **ตำหนัก** ยศศักดิ์เท่ากันกับวัง เหมือนหนึ่งเรือนที่อยู่แต่ก่อนเรียกว่า **ตำหนักสวนกุหลาบ** ตำหนักสมเด็จพระที่นั่งสองพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เรียกว่า **ตำหนักเขียว** **ตำหนักแดง** ตำหนักสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีสุลาลัย ที่เราอยู่แต่ก่อน เรียกว่า **ตำหนักตึก** ยังมี **ตำหนักแก้ว** **ตำหนักภูเขา** **ตำหนักกลาง** **ตำหนักล่าง** มากกว่ามากนัก ที่เรียกนั้นหมายเอาสิ่งใด สิ่งหนึ่งในตำหนักนั้น แต่มิใช่เรียกชื่อตำหนักอย่างเดียว เรียกชื่อเจ้าองค์นั้นด้วย...”²⁸

ซึ่งแสดงว่าการเรียกชื่อตำหนัก ไม่ได้หมายถึงพื้นที่ทางกายภาพที่เจ้านายครอบครอง แต่หมายถึงตัวเจ้านายและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเจ้านายพระองค์นั้นด้วย ปรากฏว่าชื่อตำหนักที่ชาวราชสำนักเรียกกัน มักเป็นชื่อสำหรับเจ้านายที่มีอำนาจสูงยิ่งหรือมีบทบาทในสังคมชัดเจน ดังที่เรียกตำหนักตึกในสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 3 หรือตำหนักแดง หมายถึงกรมพระเทพสุदारดี และตำหนักเขียว ในกรมสมเด็จพระศรีสุदारักษ์

สมญานาม เป็นชื่อสมมติตั้งเพื่อเฉลิมพระเกียรติ เพื่อยกย่อง หรือแสดงคุณลักษณะเฉพาะของผู้นั้น เนื่องจากในสมัยนั้นมีพระนามของกษัตริย์ พระมเหสี เจ้าจอม อยู่มาก และต่างมีพระอิสริยยศ ตำแหน่งและพระนามยาวตามขัตติราชประเพณีนิยม นอกจากนี้ยังมีสมญานามสำหรับสตรี ผู้ดี ที่มีอำนาจวาสนา และผู้คนยำเกรง โดยมีมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มักเป็นพวกผู้ดีในสกุล บุนนาค ชูโต และบางช้าง ซึ่งเป็นพระญาติสนิทของสมเด็จพระอมริน

²⁷ พรศิริ บุรณเขตต์, นางใน: ชีวิตทางสังคม และบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 (วิทยานิพนธ์คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540), 93.

²⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), 41.

ทราบมราชินีในรัชกาลที่ 1 ส่วนเจ้าจอมที่สมญานามซึ่งยกย่องว่าสูงศักดิ์ เช่นเจ้าจอมมารดา ตาניתดาเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาศ) เรียกกันว่า **“เจ้าคุณวัง”** เจ้าจอมมารดาสี ธิดาเจ้าพระยา ศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) ต้นสกุลบุญรัตพันธุ์ เรียกว่า **“เจ้าคุณพิ”** สมญานามของฝ่ายใน ตระกูลบุณนาศ เช่น เจ้าคุณนุ่น เรียกว่า **“เจ้าคุณวังหลวง”** เพราะรับราชการในวังหลวง เจ้า คุณคุ้ม เรียกว่า **“เจ้าคุณวังหน้า”** เพราะรับราชการในวังหน้า เจ้าคุณต่าย เรียกว่า **“เจ้าคุณ ปราสาท”** เพราะอยู่ที่ปราสาทกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี พระราชธิดาในรัชกาลที่ 1

ส่วนท้าวนางที่เรียกกันว่าเจ้าคุณ มีเพียงเท่าศรีสัจจา (มิ) คนเดียวว่าเจ้าคุณประตูดิน เพราะได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณสิทธิ์ขาดในรัชกาลที่ 2 ที่ทำงานอยู่ใกล้ชิดประตูดิน แถวท่าเตียน มีเกียรติคุณยิ่งกว่าท้าวนางคนอื่นๆ พวกชาววังยำเกรงมาก ถึงกับเอาชื่อท่านมาใส่ใน เพลงช้าเต่าเห่ สำหรับสอนเด็กๆ จำละคร ในบทที่ว่า “...สาวน้อยๆ ค่อยเดินจร ไปเด็ดดอกแก้ว เล่นเย็นๆ ที่เกยที่เคยเห็น เป็นพวงเป็นพุ่มน้ำดูชม” แล้วลงท้ายว่า “ว่าแล้วหาฟังไม่ จะไปเรียน เจ้าคุณประตูดิน...” รัชกาลที่ 4 โปรดให้ทำรูปเจ้าคุณประตูดินไว้ ณ มุขกระดาน พระที่นั่งดุสิต มหาปราสาท มีโคลนชื่อว่าบัว และตี หมอบรับใช้อยู่ข้างๆ

สำหรับสตรีสามัญชนสูงศักดิ์สมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีสมญานาม และกล่าวกันว่าเป็นที่ยำ เกรงของสตรีในราชสำนัก ได้แก่ เจ้าคุณจอมมารดาแพจากสกุลบุณนาศ เรียกว่า **“คุณจอมแพ”** หรือ **“ท่านที่ตำหนัก”** สถาปนาเป็นเจ้าคุณจอมมารดา เมื่อ พ.ศ.2447 ในรัชการที่ 6 สถาปนา เป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ “...เจ้าจอมมารดาแพ เดิมชื่อคุณมอญ แต่เมื่อถวายตัวใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยเมื่อยังมิได้เสวยราชย์นั้น ได้มีที่ประทับเป็นตำหนัก แพร่มน้ำ ตำบลสวนอนันต์ทางฝั่งธนบุรี จึงเรียกว่า คุณแพ...”²⁹

ความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน ในรูปแบบการเป็นสำนักต่างๆ และ เป็นที่รู้จักกันในราชสำนักฝ่ายใน มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เรื่อยมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ ไม่ได้มีการบันทึก หรืออ้างอิงในรูปแบบสำนักไว้อย่างชัดเจนเท่าใดนัก เป็นเพียงการกล่าวหรือเล่า ถึง สืบทอดต่อกันมา เนื่องจากเรื่องราวของฝ่ายในมีข้อจำกัดในด้านต่างๆ มากมาย และยังเป็น เรื่องต้องห้ามของบุคคลภายนอก ซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ในเรื่องการเรียกสมญานามเจ้านาย ฝ่ายใน ผู้ที่มีอำนาจ บารมี สูงศักดิ์ และมีข้าราชการบริวารในสังกัดมากมาย จึงเรียกเป็นเจ้าสำนัก เจ้าของตำหนักนั้น หรือการสมญานามผู้ที่มีบทบาทหน้าที่ที่สำคัญต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายในในแต่ ละสมัยพอให้ได้ทราบเป็นแนวทางในการเข้าใจ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาศัยกับการ

²⁹ พรศิริ บุณเขตต์, นางใน : ชีวิตทางสังคม และบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5, 94-95.

เปลี่ยนแปลงทางด้านสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1-3 ที่จะกล่าวในบทต่อไป จนถึงสมัยรัชการที่ 4 ฝ่ายในมีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ มีการกล่าวถึงและบันทึกเรื่องราวของฝ่ายในมากขึ้น จึงสามารถที่จะอธิบายถึงบทบาทและความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน ในรูปแบบสำนักได้อย่างชัดเจน ถึงสมัยรัชการที่ 5

สำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁰

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่มีหลักฐานบันทึกที่แสดงการรวมกลุ่มของสตรีฝ่ายในในรูปแบบที่เรียกว่าสำนัก แต่ก็คงเริ่มมีโครงสร้างและก่อตัวมาจนเป็นรูปร่างให้เห็นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าสำนักมักเป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ที่รับราชการสืบเนื่องต่อมาจากรัชกาลก่อน เช่น

สำนักในกรมสมเด็จพระสุรรัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าหญิงละม่อม ธิดาในพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติแต่เจ้าจอมมารดาทรัพย์) หรือ ทูลกระหม่อมแก้ว ผู้ทรงอภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงพระเยาว์ และเป็นผู้อุปการะเจ้านายหลายพระองค์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เช่น พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคินารีรัตน์ พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอัครวรราชกัลยา และพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

สำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา (พระองค์เจ้าบุตรี ธิดาในพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาอึ้ง) พระองค์เป็นผู้อุปการะสมเด็จพระเทพศิริน ทรามาตย์ (พระองค์เจ้าหญิงรำเพยภมราภิรมย์) กรมหลวงวรเสรฐสุดาเป็นผู้มีความรู้ความสามารถด้านหนังสือ สำนักของพระองค์จึงขึ้นชื่อทางด้านการศึกษา และยังเป็นผู้ให้การศึกษาเบื้องต้นแก่พระราชกุมารและพระราชกุมารีแทบทุกพระองค์ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา จนได้รับการยกย่องเป็น **“พระอาจารย์”**

สำนักเจ้าจอมมารดาเที่ยง เป็นเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอีกสำนักหนึ่งที่มีผู้อยู่ในอุปการะจำนวนมากมาย เนื่องจากมีพระเจ้าลูกเธอมากกว่าเจ้าจอมมารดาคนอื่นๆ และมีผู้นำบุตรหลานมาฝากหรือถวายตัว เพื่อให้ฝึกหัดอบรมกิริยามารยาท และวิชาความรู้ในสำนักเป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้อยู่ได้อุปการะหลายคนได้เป็นเจ้าจอมในเวลาต่อมา เช่น เจ้าจอมมารดาชุ่ม (น้องสาวเจ้าจอมมารดาเที่ยง) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาทับทิม เจ้าจอมมารดาแส และเจ้าจอมมารดาแพ

³⁰ วรรณพร บุญญาสกลิต, เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก, 49-51.

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาเมื่อเจ้าจอมมารดาเที่ยงออกไปอยู่วังพระองค์เจ้าชายกมลลาดเลอสร กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรผู้เป็นพระราชโอรส ต่อมาพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงโสมวดีรัตนราชธิดา กรมหลวงสมรรัตนศิริไชยรัฐ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเที่ยง เป็นผู้ครอบครองพระตำหนักต่อมา และพระองค์เป็นผู้อภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถในรัชกาลที่ 5

สำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ³¹

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีหลายพระองค์ ราชสำนักฝ่ายในในรัชสมัยนี้จึงมีสำนักต่างๆ เพิ่มจากสมัยรัชกาลที่ 4 ขึ้นอีกหลายสำนัก ซึ่งในแต่ละสำนักมีผู้อยู่ได้อุปการะไม่ต่ำกว่า 200 - 300 คน และจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามบารมีของเจ้าของสำนัก และตามจำนวนพระราชโอรส และพระราชธิดาซึ่งจะต้องมีข้าราชการบริวารส่วนพระองค์

สำนักสมเด็จพระที่นั่ง คือ สำนักสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการขนานนามหรือสมญานามว่า **“สมเด็จพระที่นั่ง”** เนื่องจากที่พระองค์ทรงประทับ ที่**พระที่นั่งสุทไธสวรรย์** อันเป็นส่วนหนึ่งของ **“ที่บน”** หรือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งสำนักของพระองค์เป็นสำนักที่ใหญ่ที่สุด มีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริวารจำนวนมากอยู่ในสำนัก เช่น เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระราชธิดาในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งสมเด็จพระที่นั่งทรงอุปการะในฐานะพระราชธิดาบุญธรรม นอกจากนั้นแล้วยังทรงอุปการะพระบรมวงศานุวงศ์อีกหลายพระองค์ เช่น หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรณี พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร หม่อมเจ้าหญิงจรัสโฉม พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หม่อมเจ้าหญิงสุรางค์ศรี พระธิดาพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ หม่อมเจ้าสะอึงมาศ หม่อมเจ้าหญิงมาลากนก พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

สำนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ หรือ สมเด็จพระที่นั่งขึ้นชื่อในการทำดอกไม้ ฝีมือในการทำงานดอกไม้ของตำหนักนี้มีความประณีต สวยงามและแปลกใหม่ มักจะทำประดับตกแต่งในงานที่สำคัญๆ เช่น พวงมาลัยโซ่ ซึ่งคล้องคอม้าทรงในวันเปิดพระ

³¹ เรื่องเดียวกัน, 52-68.

บรมรูป ทรงม้า เป็นพวงมาลัยที่พระองค์ทรงโปรดให้คิดทำขึ้น การจัดดอกไม้กลางโต๊ะอาหาร ซึ่งเป็นวัฒนธรรมตะวันตกที่เข้ามาในช่วงนั้น ซึ่งก็เป็นที่ยกย่องในเรื่องนี้

สำนักสมเด็จพระตำหนัก คือ สำนักของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งได้รับการสมญานามว่า **“สมเด็จพระตำหนัก”** เนื่องจากตำหนักที่ประทับของพระองค์เป็นตำหนักประธานที่มีขนาดใหญ่

พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้คือ หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ที่พระองค์ทรงอุปการะในฐานะธิดาบุญธรรม เนื่องจากปี พ.ศ. 2424 พระราชธิดาที่ทรงพระนามว่า **“วิจิตรจิตประภา”** ได้สิ้นพระชนม์เมื่อแรกประสูติ หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุลตรัสเรียกสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ว่า **“สมเด็จพระแม่”** ต่อมาทรงรับอุปการะหม่อมเจ้าหญิงนราวดี เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการอีกพระองค์หนึ่ง และยังทรงอุปการะพระโอรสพระธิดาที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง สนิทวงศ์ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย และพระองค์เจ้าวาปีนุชกร เนื่องจากเจ้าจอมมารดาทั้งสองท่านถึงแก่อนิจกรรม นอกจากนั้นแล้วยังมีฝ่ายในอีกหลายพระองค์ เช่น หม่อมเจ้าหญิงไขศรี ปราโมช พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนจักรพรรดิพงษ์ เป็นต้น สำนักนี้มีความเชี่ยวชาญและขึ้นชื่อในเรื่องการเย็บผ้าและทอผ้า เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ทรงสนพระทัยในการเย็บผ้าทอผ้า ดังนั้นเมื่อเจ้านายฝ่ายในเริ่มปรับเปลี่ยนการแต่งกายด้วยการสวมเสื้อผ้าแทนการห่มผ้า ทรงดัดแปลงพระที่นั่งทรงธรรมในสวนสิวลายเป็นโรงเย็บผ้าส่วนพระองค์ และโปรดเกล้าให้หม่อมเจ้าหญิงไขศรี ปราโมช เป็นหัวหน้ามีหน้าที่ควบคุมการเย็บตลอดจนรับจ้างเจ้านายและผู้ที่อยู่ในพระราชฐาน และทรงจ้างครูฝรั่งมาเป็นช่างและสอนให้กับข้าหลวงในสำนัก

สมเด็จพระตำหนัก ทรงสนพระทัยการทอผ้าตั้งแต่เมื่อครั้งประทับอยู่ที่ศรีราชา โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหูกทอผ้าแบบพื้นบ้านถวายเป็น 1 หูก และทรงขอคุณทองพูน ปัญญาเทวะ บุตรีข้าราชการในจังหวัด ซึ่งมีความรู้ในเรื่องการทอผ้ามาชุบเลี้ยงเพื่อเป็นครูสอนการทอผ้า และเมื่อตั้งหูกถวายเป็นแล้วพระองค์ก็ทรงหัดทอ ผ้าที่ทรงทอระหว่างที่ประทับอยู่ที่ศรีราชานั้นเป็นผ้าพื้น แล้วทรงนำออกจำหน่าย เมื่อเสด็จกลับพระนครก็เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนหงส์ในพระราชวังดุสิต พร้อมทั้งนำหูกทอผ้ามาด้วย เมื่อผ้าจำหน่ายดีขึ้น จึงเพิ่มจำนวนหูกเป็น 2 และ 4 ในที่สุดก็ทรงจัดเป็นกองทอ มีคุณเจริญ โชติกสวัสดิ์ เป็นผู้ใหญ่ควบคุม และส่งครูพิศไปเรียนทอผ้าที่ประเทศญี่ปุ่น แล้วให้มาสอนครูทองพูน อีกต่อหนึ่ง ทำให้เกิดการทอแบบที่กระตุกขึ้นอีกแบบหนึ่ง นอกจากนั้นพระองค์ทรงสั่งเครื่องทอยกดอกจากญี่ปุ่นมาใช้งานด้วย ผ้าที่ทอขึ้นนั้นนอกจากผ้าพื้น

แล้วยังมีฝ้ายกดอกใหม่ และผ้าไหมดรัสเซีย (คือผ้าที่สอทอง) ซึ่งมีผู้นิยมสั่งมาก ผ้าที่ขายดีที่สุดคือผ้าพื้นเพราะราคาไม่แพง ฝ้ายกดอกและผ้าม่วงราคาผืนละ 45 บาท

ส่วนไหมดิบที่ใช้ในการทอนั้นสั่งตรงจากประเทศญี่ปุ่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสสั่งให้ผู้เชี่ยวชาญจากญี่ปุ่น เข้ามาดำเนินการปลูกต้นหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมในพระราชวังสวนดุสิตด้วย แต่ไม่สำเร็จเพราะดินฟ้าอากาศไม่อำนวยไหมดิบที่ทรงสั่งมานั้นทรงนำมาย้อมและทรงควบคุมการผลิตด้วยพระองค์เองโดยตลอด เจ้านายที่เป็นพระราชธิดาในพระอุปถัมภ์ต้องหัดทอผ้าทุกพระองค์ เนื่องจากพระองค์ท่านเป็นผู้เคร่งครัดในจารีตประเพณีตามแบบเดิม ข้าหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ จึงมีลักษณะเคร่งครัดและเจ้าระเบียบ การแต่งกายเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ งามแบบเรียบๆ ไม่ดูขาดมารยาทเรียบร้อยเมื่อออกเรือนไปมักมีผู้สรรเสริญว่าใจคอหนักแน่น มีความรู้ความสามารถปราดเปรื่อง โดยมากมักมีฐานะทางการเงิน เพราะมีความกระหมัดกระหม่อมไม่ฟุ้งเฟ้อ

สำนักพระนาง คือ สำนักพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแล้ว ยังมีเจ้านายฝ่ายในเช่น หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล และหม่อมเจ้าหญิงมารยาทกัญญา ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สำนักพระนาง มีความสามารถเรื่องการอักษร เนื่องจากพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีฯ โปรดอักษรศาสตร์ ข้าหลวงสำนักนี้จึงมีความรู้หนักไปทางหนังสือ และความรู้รอบตัวต่างๆ รวมทั้งมีความสามารถในด้านการฝีมือสมัยใหม่แบบยุโรป เช่น การถักไหมพรม นิตติ้ง แทตติ่ง และโครเชต์ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ ทรงมีความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้ เล่ากันว่าข้าหลวงสำนักนี้ส่วนมากมักนิยมแต่งตัวลักษณะเก๋ เสื้อผ้าสีสดดูดีมีเสน่ห์พูดเก่งกล้าหาญและว่องไว ข้าหลวงสำนักนี้เมื่อออกเรือนไปมีครอบครัว มีผู้สังเกตว่ามักเป็นภรรยาข้าราชการทหาร

สำนักท่านองค์เล็ก คือ สำนักพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ซึ่งชาววังสมญานามกันว่า **“สำนักท่านองค์เล็ก”** เนื่องจากพระองค์เป็นพระธิดาองค์เล็กในจำนวน 3 พระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูธรภักดี ที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมเหสี จึงได้ขนานนามว่า **“ท่านองค์เล็ก”**

พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้นอกจากพระราชธิดาคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชินี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ นอกจากนี้ทั้งสามพระองค์แล้ว พระองค์ยังได้ทรงอุปการะสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธราชกุมารโอรสพระองค์โตของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมหลวงสายบุรีดิเรกวัฒนชัย ประสูติแต่พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคินารีรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้า

เยาวมาลย์นฤมลสรรพสภณภักถยาณี ประสูติแต่พระอัครชายาเธอพระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาถ หลังจากทีพระอัครชายาเธอทั้งสองสิ้นพระชนม์แล้ว

พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ พระองค์มีหน้าที่ในการกำกับควบคุมห้องพระเครื่องต้น ข้าหลวงในสำนักของพระองค์จึงมีความเชี่ยวชาญในเรื่องอาหารเป็นอย่างดี นอกจากนั้นยังโปรดความว่องไว จึงมีผู้กล่าวถึงข้าหลวงในสำนักของพระองค์ว่าเก่งทางด้านบริการ ทำกับข้าวและของว่างเก่ง มีความชำนาญทางขับร้องดนตรี จัดครอบครวัดี เลี้ยงลูกดี มีความรู้พึ้นๆ แต่งตัวเรียบๆ เสี่ยงยมเจียมตัวและทำอะไรรวดเร็ว

สำนักพระราชชายา เดิมเรียกว่า **“สำนักเจ้าดารา”** ต่อมาเมื่อได้รับการสถาปนาเป็นพระราชชายาเจ้าดารารัศมี จึงเรียกกันว่า **“สำนักพระราชชายา”** สำนักนี้ยังคงประเพณีการแต่งกายแบบชาวเหนืออย่างเคร่งครัด คือ ข้าหลวงสำนักนี้แต่งกายนุ่งซิ่น เกล้าผมมวย ผิดจากสำนักอื่นแต่ไม่ออกหน้าออกตาเหมือนข้าหลวงสำนักอื่นและสำนักนี้ยังทำเมี่ยงแจกให้ชาววังกินเป็นประจำ

สำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพ คือ สำนักใหญ่อีกสำนักหนึ่ง ถึงแม้จะมีได้เป็นพระภรรยาเจ้า แต่ท่านก็มีความสำคัญ เพราะนอกจากท่านจะมีพระราชธิดาถึงสามพระองค์ ซึ่งแต่ละพระองค์ต้องมีข้าหลวงประจำพระองค์ แล้วยังมีเจ้าจอมสกุลขุนนางและญาติในสกุลนี้อยู่กับท่านเป็นจำนวนมาก จึงเป็นสำนักที่มีคนคึกคักมาก สำนักนี้ขึ้นชื่อในเรื่องของน้ำปรุงเป็นพิเศษเรียกกันว่า **“น้ำปรุงเจ้าคุณ”** ซึ่งมีกลิ่นหอมมาก จนมีคำกล่าวถึงความหอมของน้ำปรุงเป็นกลอนที่ขึ้นต้นว่า **“หอมฉุนหอมฉ่ำข้าหาย”** ต้นตำรับการทำน้ำปรุงสูตรนี้คือเจ้าคุณจอมมารดาแพ สำนักนี้จึงมีความเชี่ยวชาญในเรื่องน้ำปรุงเป็นพิเศษ นอกจากนี้ยังมีผู้เล่าถึงคุณลักษณะของข้าหลวงในสำนักนี้ว่าทั้งเก่งและกล้า เนื่องจากเจ้าคุณจอมมารดาแพท่านเก่งในทางสมาคมชอบเลี้ยงนก เล่นต้นไม้ และหรรุหากล้าแต่งกายแปลกๆ ข้าหลวงของท่านส่วนมากจึงเก่งตามท่าน คือมักแต่งตัวฉูดฉาดไว้มขทัต และชอบหยอดดอกไม้บางทีก็ทำเป็นช่อทัดท่านเองก็ชอบหรือโปรดอย่างนั้น

สำนักของพระมเหสีและเจ้าคุณจอมมารดา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีบทบาทสืบเนื่องถึงรัชสมัยต่อมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์แล้วถึง 10 ปี จึงได้เริ่มสถาปนาพระมเหสีและเจ้าจอม อีกทั้งพระองค์มีพระมเหสีและเจ้าจอมเพียง 3 พระองค์กับอีก 1 ท่าน และไม่ใช่เจ้านายที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง สำนักของพระมเหสีและเจ้าจอมในสมัยของพระองค์ จึงไม่ใหญ่โตเท่ากับสำนักพระมเหสีและเจ้าจอมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายในด้วยกันจะเป็นไปตามฐานะคือ เคารพนับถือกันตามพระอิสริยยศ เจ้านายฝ่ายในจะต้องให้ความเคารพนับถือกันตามลำดับชั้นลดหลั่นกันไป แต่ในบางครั้งก็อาจจะเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ค่อยจะราบรื่นเท่าใดนัก ซึ่งจะเห็นได้จากความสัมพันธ์ของเจ้านายฝ่ายใน ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีและเจ้าจอมจำนวนมาก ทำให้ราชสำนักฝ่ายในสมัยนี้มีบรรยากาศของการแข่งขันกันอยู่ในที่ ตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาชักชวนให้ พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ ฉายพระรูปคู่กับพระองค์ท่าน เมื่อช่างได้ทำการฉายและจัดพิมพ์ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ทอดพระเนตรเห็น ก็กราบบังคมทูลว่าไม่สมควรฉายพระบรมฉายาลักษณ์คู่กับพระมเหสีองค์อื่น ขอให้ทรงเรียกรูปที่พิมพ์แล้วพร้อมทั้งเนาตีพิมพ์มาทำลายเสียให้หมด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าการทำเช่นนั้นจะเป็นการบีบคั้นพระทัยของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ เกินไป จึงทรงนิ่งเสีย แต่ท้ายที่สุด เมื่อพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ ทรงทราบ ก็ทรงพระดำริว่าถ้าไม่ดำเนินการให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ เรื่องจะไม่ยุติ ท่านก็ตัดสินใจพระทัยถวายพระรูปคืน เพื่อนำไปทำลายเสียตามพระราชประสงค์ ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ³²

ในกรณีนี้แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายในด้วยกันคงไม่ราบรื่นเท่าใดนัก สถานะของเจ้านายฝ่ายในก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดวิถีปฏิบัติของเจ้านายฝ่ายใน และการมีพระรูปคู่กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นการแสดงออกหรือสื่อให้ผู้อื่นยอมรับถึงความแตกต่าง และโดดเด่นทางสังคมของราชสำนักฝ่ายใน สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ จึงไม่ต้องการให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉายพระรูปคู่กับพระมเหสีองค์อื่น

นอกจากนั้นในการที่เป็นเจ้าจอมคนโปรด ก็อาจทำให้เกิดการอิจฉาริษยาในหมู่เจ้าจอมด้วยกันได้ ดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ.2450 ได้มีพระราชดำริให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ ซึ่งเป็น

³² ศรุตานุสรณ์, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามมินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 24 ธันวาคม พุทธศักราช 2526, 157.

เจ้าจอมคนโปรดได้ตามเสด็จฯ ในฐานะข้าหลวงของสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิภาณภดล ถึงกับสอนภาษาอังกฤษพระราชทานแก่เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ด้วยพระองค์เองก่อนเวลาเสวยพระกระยาหารค่ำทุกคืน ในครั้งนั้นเล่ากันว่าได้มี “การกัน” เพื่อไม่ให้เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ได้ตามเสด็จฯ ซึ่งในท้ายที่สุดก็ไม่ได้ตามเสด็จฯ และเมื่อเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ได้รับลายพระหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสยุโรป พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมดูแลเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ เนื่องจากสังกัดในสำนักของพระองค์ได้ทรงขอทอดพระเนตรทั้งลายพระหัตถเลขา และจดหมายที่เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์เขียนกราบบังคมทูลตอบซึ่งหม่อมราชวงศ์สดับ ได้บันทึกความรู้สึกที่อัดอั้นในต่อนั้นไว้ว่า³³

“ข้าพเจ้าสารภาพว่าทำให้เบื่อเขียน เพราะเขียนไม่ถูก จะเขียนอะไรก็ถูกตรวจ กลัวก็กลัว อายก็อาย เมื่อรับเมลล์ที่ไรก็พิลึกกึกกือ ต้องซ่อนความรู้สึกต่างๆ ใจเต็มตื้นๆ ใจหนึ่งชื่นชมของและลายพระหัตถ์ ใจหนึ่งเศร้าสลดที่จะต้องถูกเซ็นเซอร์ และเกิดความต่างๆ ข้าพเจ้าแอบร้องไห้ ในที่สุดข้าพเจ้าก็ขาดเมลล์เป็นอันมาก ทางล้นเกล้าฯ ก็ทรงสงสยไปต่างๆ เพราะไม่ทรงทราบเหตุผลเพราะอะไร พระราชหัตถเลขาที่ทรงเป็นพระราชกระพุ้งก็ถี่เข้าๆ ในที่สุดก็ทรงเขียนพ้องมาที่ท่าน (พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ) ท่านก็เล่นงานข้าพเจ้า”³⁴

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ กลับจากประพาสยุโรป ทรงซื้อเครื่องเพชรมาพระราชทานเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์และโปรดให้แต่งเครื่องเพชรแล้วให้ช่างถ่ายรูป ชาวต่างประเทศมาถ่ายรูป โดยทรงพระกรุณาเป็นผู้จัดทำพระราชทานเอง ตลอดด้วยพระองค์เอง ทำให้เจ้าจอมหลายท่านอิจฉาริษยา ถึงกับใช้วิธีส่อเสียดยุแหย่ กล่าวหาในข้อร้ายหลายประการ จนทำให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์รู้สึกตัวว่ามีแต่ผู้หวังร้ายไม่มีผู้หวังดี ท่านได้บันทึกความรู้สึกต่อนี้ไว้ว่า “เหลียวไปพบแต่ศัตรู คุณจอมนั้นส่อเสียดยุอย่างนั้น คุณจอมนี้ว่าอย่างนี้ ตรองดูทีหรือข้าพเจ้าจะย่อยยับแค่นั้น” เรื่องที่ร้ายแรงอย่างยิ่งก็คือคุณจอมท่านหนึ่งกล่าวหาว่าท่านไม่ซื่อตรงจงรักต่อเบื้องยุคลบาท กำลังติดต่อสัมพันธ์ทางชู้สาวกับชายอื่น ข้อหานี้ฉกรรจ์มากทำให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์เป็นทุกข์อย่างมาก เกิดความวิตกกังวลว่าทำได้ทำเรื่องให้ขุนเคืองเบื้องพระยุคลบาทไว้หลายเรื่อง นับแต่ไม่เขียนหนังสือกราบทูลสนอง

³³ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2526).

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 24 ธันวาคม พุทธศักราช 2526), 7.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 16.

พระราชหัตถเลขา และเรื่องอื่นๆ เมื่อมากระทบเรื่องสำคัญดังนี้อีก เกรงจะทำให้สิ้นพระกรุณา ก็เลยคิดสั้นคือคิดทำลายตัวเองด้วยการดื่มน้ำยาล้างรูป แต่ความได้ทราบถึงเบื้องพระยุคลบาททันกาล ได้เสด็จลงไปพระราชทานกำลังใจ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์ประจำพระองค์ ชาวต่างประเทศมารักษาช่วยชีวิตไว้ได้ทัน

การกล่าวถึงบทบาทและความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายในนี้ มีจุดประสงค์ เพื่อต้องการให้เข้าใจในวิถีชีวิตความเป็นอยู่เป็นไปของฝ่ายในแต่ละสมัย ที่อาศัยอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังเพื่อสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ ในเชิงสถานะภาพทางบทบาทหน้าที่ ความสำคัญและอำนาจของบุคคลนั้นๆ ซึ่งเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญ ที่สะท้อนถึงสถานะทางกายภาพและการเปลี่ยนแปลงของ พระตำหนัก หรือสถาปัตยกรรมที่เป็นที่ประทับของบุคคลนั้นได้เป็นอย่างดีในแต่ละยุคสมัย

4. เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2

การแบ่งเขตพระราชฐานในพระบรมมหาราชวัง

ตามระเบียบของพระราชวัง พื้นที่ภายในพระบรมมหาราชวังแบ่งได้เป็น 4 เขต เรียกว่าพระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นกลาง พระราชฐานชั้นใน และเขตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เขตพระราชฐานชั้นนอก คือ บริเวณส่วนหน้าของพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีบริเวณครอบคลุมไปถึงพื้นที่ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอกและชั้นใน รวมไปถึงพระที่นั่งบนกำแพงพระบรมมหาราชวังอีก 2 องค์คือ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท และพระที่นั่งไชยชุมพล ด้านทิศเหนือติดกับถนนหน้าพระลาน ทิศตะวันออกติดกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ไม่รวมเขตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) ทิศตะวันตกติดกับถนนมหาราช ทิศใต้ติดกับพระราชฐานชั้นกลาง ตั้งแต่ประตูสุวรรณบริบาล ประตูพินามไชยศรี

เขตพระราชฐานชั้นกลาง คือ บริเวณส่วนกลางของพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศเหนือติดกับเขตพระราชฐานชั้นนอก และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านทิศใต้ต่อเนื่องกับพระราชฐานชั้นใน ประตูสนามราชกิจ ประตูพรหมศรีสวัสดิ์ และประตูพรหมโสภา ซึ่งทั้ง 3 ประตูเป็นทางเข้าพระราชฐานชั้นใน ส่วนด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก จดกับกำแพงพระราชวังชั้นในทั้งสองด้าน พระราชฐานชั้นกลางเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียรสถาน ซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญที่สุดในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากเป็นที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่เสด็จออกรับพระราชสาส์นตราตั้งจาก

ชุดานุพุทธต่างประเทศ ซึ่งประกอบด้วยมหาปราสาท และพระราชมณเฑียรสถาน 3 หมู่ คือ หมู่พระมณเฑียร หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และ หมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เขตพระราชฐานชั้นใน คือ บริเวณส่วนที่อยู่ด้านในสุด อยู่ทางทิศใต้ของพระบรมมหาราชวัง เป็นพื้นที่ที่ต่อเนื่องกับเขตพระราชฐานชั้นกลาง ด้านหลังและด้านข้างของพระราชฐานชั้นในโอบล้อมด้วยอาคารสูง 2 ชั้นเรียกว่า **“เขื่อนเพชร”** ซึ่งเป็นกำแพงพระราชฐานชั้นในไปด้วยในตัว และเขตพระราชฐานชั้นในเป็นส่วนที่ทำการศึกษา ซึ่งจะกล่าวต่อไป

เขตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือ บริเวณส่วนที่ล้อมรอบด้วยพระระเบียงทั้งสี่ทิศ โดยด้านทิศเหนือ และด้านทิศตะวันออก ติดต่อกับกำแพงพระราชวัง ด้านทิศตะวันตกติดต่อกับเขตพระราชฐานชั้นนอก และด้านทิศใต้ติดกับสวนศิवालัยในเขตพระราชฐานชั้นกลาง³⁵

แผนผังที่ 1 การแบ่งเขตพระราชฐานในพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน

ใช้เป็นขอบเขตในการศึกษาเขตพระราชฐานชั้นในของการศึกษานี้

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, พระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิเวอร์บุคส์, 2543)

³⁵ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวังเล่ม 1 (กรุงเทพฯ : 2531), 185 -186.

ลักษณะผังบริเวณในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง

เขตพระราชฐานชั้นในเป็นสถานที่ที่เป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน และข้าราชการบริพารในแต่ละรัชกาล และนอกจากนั้นยังมีเรือนบริวาร เช่น พระคลังใน ห้องเครื่อง ตลอดจนสระน้ำ เพื่อเป็นการสาธารณูปโภคอีกด้วย

ในการวางผังตำแหน่ง ตำหนักและเรือนต่างๆ ลำดับความสำคัญตามพระอิสริยยศ โดยยึดพระมหามณเฑียรเป็นศูนย์กลาง ซึ่งตำหนักที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในที่ตั้งอยู่พื้นที่บริเวณหลังและอยู่ใกล้พระมหามณเฑียร จะมีความสำคัญสูง ลดหลั่นลงมาตามพระอิสริยยศ เช่น ตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ทั้งสองพระองค์ที่เสด็จเข้ามาช่วยราชการในพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 1 ตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 หรือตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระยาสุรรัตนราชประยูร พระอภีบาลในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ เป็นต้น

ส่วนพื้นที่บริเวณด้านหลังของตำหนักที่สำคัญดังกล่าวข้างต้น มีพื้นที่ผืนใหญ่เป็นที่ตั้งของตำหนักและเรือนต่างๆ โดยมีถนนสายหลักกันโดยรอบทั้งสี่ทิศ และมีถนนสายรองอีก 3 สาย แบ่งพื้นที่ภายในออกเป็นตารางสี่เหลี่ยม 4 ผืน มีเนื้อที่ประมาณเท่า ๆ กัน ในพื้นที่ตารางสี่เหลี่ยมแต่ละผืนเป็นที่ตั้งของตำหนัก เรียงลำดับความสำคัญจากทิศเหนือที่ติดกับพระมหามณเฑียร มายังทิศใต้ ซึ่งมีถนนเล็กๆ กันระหว่างตำหนัก และเรือนแต่ละหลัง ดังนี้

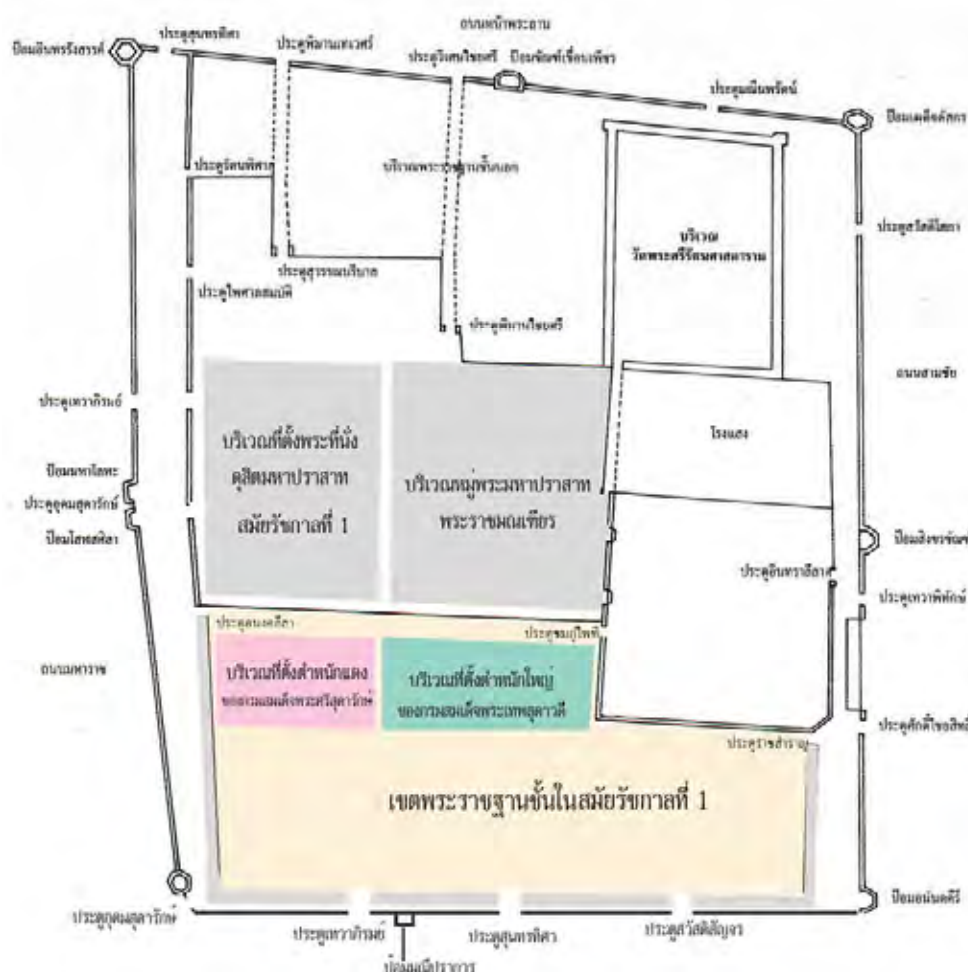
แถวที่ 1 ตั้งอยู่ริมถนนสายหลักจากประตูราชสำราญ อยู่หลังตำหนักสำคัญต่างๆ แต่ตำหนักมีพื้นที่ประมาณ 18.50 x 26.50 เมตร ลักษณะเป็นตำหนักแบบเรือนหมู่หรือเป็นตำหนักเดี่ยว ล้อมรอบด้วยถนน ตำหนักเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญ เป็นที่ประทับของพระมหาลี พระราชธิดา และพระสนมในแต่ละรัชกาล

แถวที่ 2 ตั้งอยู่บริเวณหลังต่อจากแถวที่ 1 แต่ละตำหนักมีเนื้อที่ประมาณ 18.00 x 20.00 เมตร ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าตำหนักของแถวที่ 1 ลักษณะเป็นแบบเรือนหมู่ หรือเป็นตำหนักเดี่ยว ล้อมรอบด้วยถนน ตำหนักเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นที่ประทับของพระราชธิดา และเจ้าจอมมารดาในแต่ละรัชกาล

แถวที่ 3 และแถวที่ 4 ตั้งอยู่บริเวณหลังตำหนักแถวที่ 2 ลักษณะเป็นเรือนแถวหันหน้าไปทางทิศใต้ แต่ละแถวมีความกว้างประมาณ 10.00 เมตร ยาวประมาณ 40.00 เมตร แต่ละแถวเป็นห้องชุดประมาณ 6 ชุด หรือน้อยกว่านั้น เรือนแถวเหล่านี้เป็นที่อยู่ของเจ้าจอม และพนักงานชั้นผู้ใหญ่

กลุ่มตำหนักและเรือนที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ หันหน้าไปในทิศทางต่างกัน โดยโอบล้อมด้วยอาคารสูง 2 ชั้นยาวติดต่อกันเรียกว่า “**แถวเตัง**” ทั้งทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ อาคารแถวเต็งนี้ส่วนใหญ่เป็นที่อยู่ของพนักงาน และข้าหลวงตามตำหนักต่างๆ เป็นส่วนที่สำคัญน้อยที่สุด

ในการเข้า-ออก ของตำหนักต่างๆ เหล่านี้ แต่ละตำหนักจะมีประตูทางเข้า-ออกไม่ตรงกัน นอกจากนั้นยังมีประตูเล็กๆเป็นทางเข้า-ออกสำหรับข้าหลวงของแต่ละตำหนักแยกจากกัน

แผนผังที่ 2 แสดงเขตพระราชฐานชั้นในสมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา : สันนิษฐานเพิ่มเติมจากแผนผังพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 1 จาก หนังสือ

สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2³⁶

³⁶ หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 5.

ครั้งสร้างพระนครในปีพ.ศ.2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวัง สร้างพระมหาปราสาท และราชมณเฑียรสถานขึ้น ซึ่งสันนิษฐานว่าในระยะเวลาช่วงเดียวกันนั้นคงจะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกต่าง ๆ ในเขตพระราชฐานชั้นใน พระราชนานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระที่นั่งสองพระองค์ ที่ได้เสด็จเข้ามาช่วยราชการแผ่นดินในพระบรมมหาราชวัง และเพื่อเป็นที่ประทับของพระมเหสี พระราชธิดา พระสนมเอก เจ้าจอมตลอดจนพนักงานและข้าราชการบริพารที่เป็นหญิงล้วนอีกมาก ตามแบบแผนของพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา

ซึ่งตึกที่ประทับของสมเด็จพระที่นั่งสองพระองค์ ในพระบรมมหาราชวัง ดังหลักฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่องปฐมวงศ์ ความว่า

“...ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ บรมราชาภิเษกแล้ว กรมสมเด็จพระเทพสุทนต์ และกรมสมเด็จพระศรีสุตดารักษ์ทั้งสองพระองค์ก็ได้ตามเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กรมสมเด็จพระสุทนต์มีพระตำหนักอยู่ข้างหลังพระมณเฑียร เรียกว่า **ตำหนักใหญ่** ได้ว่าราชการเป็นใหญ่ทั่วไปแทบทุกอย่างและว่าการวิเศษในพระคลังเงิน พระคลังทอง และสิ่งของต่างๆ ในพระราชวังชั้นในทั้งสิ้น

กรมพระศรีสุตดารักษ์นั้นมีพระตำหนัก อยู่เบื้องหลังหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และพระวิมานรัตยาเรียกว่า **ตำหนักแดง** ได้ทรงว่าราชการทรงกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเศษต้น และการเสด็จ และการอื่นๆ อีกหลายอย่าง...”³⁷

ส่วนสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 สันนิษฐานว่าคงจะประทับอยู่ที่พระที่นั่งพิมานรัตยา และพระปรีศวรชัยขวรวรรณกับพระราชธิดา คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี (เอื้อง) หรือที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวไว้ใน “โครงกระดูกในตู้” เกี่ยวกับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ความว่า “...สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีก็มีเคยเสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังเลย...”³⁸ หากเป็นความจริงเช่นนั้นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีก็ไม่ได้เสด็จเข้ามาในพระบรมมหาราชวังเลย ตลอดรัชกาลที่ 1 จึงไม่มีความจำเป็นที่จะมีตำหนักที่ประทับ ส่วนพระองค์เป็นการถาวร

³⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ ปฐมวงศ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มิตรไทย, 2509), 5 -6.

³⁸ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครงกระดูกในตู้ (พระนคร : โรงพิมพ์ชัยฤทธิ์, 2514), 15.

จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสตุธารักษ์ประทับอยู่ที่ตำหนักแดงได้ 17 ปี ก็เสด็จทิวงคต ตำหนักแดงหลังนี้จึงว่างลง ถึงสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้เสด็จมาประทับในพระบรมมหาราชวัง ในตำแหน่งพระพันปีหลวง และสันนิษฐานว่าคงจะเสด็จมาประทับที่พระตำหนักแดงหลังนี้ และเรียกตำหนักแดงหลังนี้ว่า **“พระตำหนักติก”**

ลักษณะของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 สันนิษฐานว่าเป็นแบบเรือนไทย หลายหลังประกอบกันเรียกว่า เรือนหมู่ สร้างด้วยไม้ ยกพื้นสูง ซึ่งเป็นลักษณะของเรือนไทยภาคกลางที่มีการสืบเนื่องทางด้านรูปแบบ และธรรมเนียมการสร้างมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา และธนบุรีจึงมีเรือนหลายหมู่ขนาดต่างๆ กัน แต่เนื่องจากไม่มีหลักฐานระบุไว้ว่ามีกี่หมู่ และเป็นลักษณะแบบใด นอกจากหลักฐานของตำหนักบางหลังที่ยังคงมีหลักฐานปรากฏอยู่ในปัจจุบัน แล้วนำมาเปรียบเทียบกับตำหนักเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าลูกหลวงฝ่ายหน้า เมื่อเสด็จออกวังตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า

“...รูปแบบของวังจะเป็นแบบเรือนไทยหมู่ มีรูปแบบแผนอย่างเดียวกันคือ เป็นเรือนห้าห้องสองหลังแฝด เป็นตำหนักใหญ่ที่เสด็จอยู่หลัง 1 มีเรือนห้าห้องหลังเดียวเป็นตำหนักน้อยมีห้องพระโรง...นอกจากห้องพระโรงกับตำหนัก 3 หลัง ที่กล่าวแล้วมา ก็มีเรือนบริวารชน...วังชั้นเดิมสร้างด้วยเครื่องไม้แก่น หลังคามุงกระเบื้องทั้งนั้น แผนผังก็วางเป็นอย่างเดียวกันคือ ปลูกห้องพระโรงหันด้านยาวออกหน้าวัง ตำหนัก 3 หลังที่เสด็จอยู่และตำหนักน้อย หันด้านสกัดต่อหลังห้องพระโรง มีศาลาอยู่ระหว่างกลาง...”³⁹

ในรัชกาลนี้มีตำหนักที่สำคัญที่ยังปรากฏหลักฐานทางสถาปัตยกรรม ในปัจจุบันอยู่ 2 หลังคือตำหนักสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี และตำหนักสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสตุธารักษ์ ส่วนพระสนมเอก เจ้าจอม และข้าราชการบริวารอื่นๆ ไม่ปรากฏหลักฐานนอกจากสันนิษฐานว่าคงจะตั้งอยู่หลังตำหนักประธาน 2 หลังดังกล่าวแล้ว ลักษณะคงจะเป็นเรือนไม้ฝากระดานตามหลักฐานที่พระองค์เจ้าพระอรุณภาคนิภาคุณากรได้ทรงกล่าวไว้ในพระราชประวัติรัชกาลที่ 3 เกี่ยวกับการปรับปรุงพระราชฐานชั้นในความว่า

“...ก็ในพระบรมมหาราชวังข้างในนั้น ทรงพระราชดำริว่าตำหนักเจ้านายและเรือนเจ้าจอม พระสนม ล้วนเป็นเรือนฝากระดาน อยู่ใกล้เคียงกับพระมหามณเฑียรนัก เกรงจะเกิดเพลิงไหม้ จึงโปรดให้รื้อตำหนักในส่วนซ้ายก่อน...”⁴⁰

³⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานวังเก่า, 34.

⁴⁰ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร, เทศนาพระราชประวัติ พระราชประวัติรัชกาลที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), 96.

ตำหนักเขียว : ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี

ตำหนักนี้ตั้งอยู่เบื้องหลังหมู่พระมหามณเฑียร เป็นตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี สมเด็จพระที่นั่งองค์ใหญ่เมื่อเสด็จเข้ามาช่วยราชการฝ่ายใน พระองค์ได้ประทับที่ตำหนักนี้เป็นเวลา 17 ปีจึงทิวศต หลังจากนั้นสันนิษฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากุณฑล ราชชายานารีฝ่ายซ้ายในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงตำหนักในพระราชฐานชั้นในทั้งหมด จากตำหนักไม้มาเป็นตำหนักตึก จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อตำหนักเขียว ไปปลูกเป็นกุฏิสงฆ์ที่วัดอมรินทรารามที่สมเด็จพระองค์นี้ทรงเคยทะนุบำรุงมาแต่เดิม

ตำหนักเขียวหลังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันคงเหลือแต่ตำหนักหลังเดียวความยาว 7 ห้อง มีพาไลหน้า ที่ถูกกันเป็นห้องไปแล้ว ไม่มีลักษณะของเรือนหมู่อีกต่อไป ตำหนักหลังนี้ได้ถูกโยกย้ายจากตำแหน่งเดิม มาตั้งรวมไว้ในหมู่กุฏิสงฆ์ นอกจากนั้นได้เปลี่ยนรูปร่าง โดยยกขึ้นเป็นอาคาร 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ส่วนชั้นบนยังคงเป็นอาคารของเดิมที่เหลืออยู่

ภาพที่ 4 ตำหนักเขียว ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี

ปัจจุบันตั้งอยู่ที่วัดอมรินทราราม

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 319.

ตำนานแดง : ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์

ตำนานนี้ตั้งอยู่เบื้องหลังพระที่นั่งพิมานรัตยา ในหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์ สมเด็จพระพี่น้ององค์น้อย เมื่อเสด็จเข้ามาช่วยราชการฝ่ายใน สมเด็จพระองค์นี้ได้ประทับที่ตำหนักนี้เป็นเวลา 17 ปีจึงได้ทวงคืน ตำหนักนี้จึงว่างลง

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 ได้เสด็จมาประทับในพระบรมมหาราชวังในตำแหน่งพระพันปีหลวง และได้มาประทับที่ตำหนักแดงหลังนี้ เรียกกันเป็นสามัญในขณะนั้นว่า พระตำหนักตึก สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีได้ประทับที่ตำหนักแดงหลังนี้จนถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 3 จึงได้สวรรคต ตำหนักจึงว่างลงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 แต่ต่อมาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เสด็จออกไปประทับกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรส เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ณ พระราชวังเดิม ตำหนักหลังนี้จึงเป็นที่ประทับของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะนั้น จึงเปลี่ยนมาเรียกกันว่า ตำหนักกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ที่ตำหนักหลังนี้ สมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าโสมนัสฯ ก็ได้เสด็จประทับมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จนได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ในสมัยรัชกาลที่ 4

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อตำหนักหลังนี้และตำหนักข้างเคียง สร้างตำหนักขึ้นใหม่ พระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระกรมพระยา รัตนราชประยูร พระอภีบาลของพระองค์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ ส่วนตำหนักหลังนี้ ได้พระราชทานไปสร้างไว้ที่วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ธนบุรี ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์ ได้ทรงทะนุบำรุงมาแต่เดิม

ตำหนักที่ปรากฏในปัจจุบัน เหลือเพียงอาคารหลังเดียวมีความยาว 9 ห้องโดยเป็นเรือนประธาน 5 ห้องและมีมุขลดหน้าหลังมุขละ 2 ห้อง ลักษณะเป็นอาคารสูง 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ เมื่อย้ายจากตำแหน่งที่ตั้งเดิม ชั้นบนยังเป็นโครงสร้างไม้ที่ยังคงสภาพของรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมแบบเดิมไว้

ภาพที่ 5 ตำนานแดง ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมังคาร
ปัจจุบันตั้งอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตาราม ริมคลองบางกอกใหญ่ ถนน
ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 319.

สถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2354 - 2367)

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังไปทางทิศใต้เพื่อขยายพื้นที่พระราชฐานชั้นในให้กว้างขวางขึ้น ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายกฯ ทรงกล่าวไว้ว่า “...มาถึงรัชกาลที่ 2 พระราชวังและข้าราชการฝ่ายในที่ต้องอยู่ในพระบรมมหาราชวัง รวมเป็น 2 รัชกาล จำนวนคนมากขึ้นที่ภายในพระบรมมหาราชวังคับแคบ ที่สร้างตำหนักและเรือนข้าราชการฝ่ายในมาพอ...จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทานแลกที่บ้านเสนาบดีแล้วสร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังออกไปข้างด้านใต้...”⁴¹

อาณาเขตที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงขยายไว้นั้น ยังไม่ได้มีการปลูกสร้างตำหนักหรืออาคารใดลงไป คงทิ้งไว้เป็นที่ว่างตราบจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีหลักฐานในประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 กล่าวว่า

⁴¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 (พระนคร : คุรุสภา, 2502)

พระตำหนักแดง : ที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

พระตำหนักหลังนี้เป็นคนละตำหนัก กับตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์ พระตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่เยื้องกับพระมณเฑียรไปทางทิศตะวันตก เป็นพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ประทับร่วมกับพระราชโอรสทั้ง 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนงกุฏ ซึ่งต่อมาได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งต่อมาได้รับบรรดาราภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ได้เสด็จออกวังไปประทับ ณ พระราชวังเดิมแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จสวรรคต สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 ได้ประทับในพระบรมมหาราชวังต่อมาระยะหนึ่ง จึงได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตเสด็จออกไปประทับ ณ พระราชวังเดิมร่วมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนงกุฏทรงผนวช

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระตำหนักแดงทั้งส่วนที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี และส่วนที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี ไปสร้างถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี ส่วนตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนงกุฏยังคงอยู่ในพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ต่อมาในพ.ศ.2376 สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 สวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี จึงได้พระราชทานพระตำหนักส่วนที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ไปถวายกุฎีเจ้าอาวาส วัดโมลีโลกยาราม ซึ่งอยู่ติดกับพระราชวังเดิมที่พระองค์ประทับอยู่

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนงกุฏเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงบรรดาราภิเษกสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และอัญเชิญเสด็จฯ ไปประทับ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล หลังจากนั้นจึงให้ย้ายพระตำหนักแดงส่วนที่ประทับของพระอนุชาที่พระราชวังเดิม ไปสร้างพระราชทานที่พระราชวังบวรสถานมงคล ส่วนตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ที่ถวายเป็นกุฎีเจ้าอาวาส วัดโมลีโลกยารามนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปสร้างเป็นกุฎีเจ้าอาวาส วัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระองค์นั้นได้ทรงทำนุบำรุงมาแต่เดิม

ส่วนพระตำหนักที่ประทับเดิมของพระองค์ที่ยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง พระอภิเนาว์นิเวศน์ ซึ่งเป็นพระราชมณเฑียรใหม่บริเวณสวนขวาของหมู่พระราชมณเฑียรเดิมแล้ว ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระตำหนักไปสร้างรวมอยู่ในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ด้วย และได้ดัดแปลงพระที่นั่งพระราชทานนามว่า “พระที่นั่งมุลมณเฑียร”

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เสด็จประทับที่หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ คงใช้เป็นเพียงที่ประกอบพระราชพิธีบางกรณี หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ทอดไหมลงจนต้องรื้อในที่สุด ส่วนพระที่นั่งมูลมณเฑียร ได้รื้อไปสร้างเป็นโรงเรียนที่วัดเขมาภิรตาราม ซึ่งยังปรากฏอยู่

ในรัชกาลปัจจุบัน ได้มีการย้ายตำแหน่งที่ตั้งของพระตำหนักแดง ส่วนที่เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จากตำแหน่งที่ตั้งเดิมที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของหมู่พระวิมาน ซึ่งเคยเป็นพระที่นั่งที่บรรทมของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) มาตั้งอยู่หลังพระที่นั่งศิวโมกชพิมาน ในบริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระตำหนักหมู่นี้เป็นพระตำหนักหมู่เดียวที่มีลักษณะเป็นเรือนหมู่ ตามแบบของตำหนักเจ้านายฝ่ายหน้า ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ โดยตำหนักใหญ่ที่เป็นเรือนห้าห้องสองหลังแฝด เป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 เรือนห้าห้องหลังเดียวเป็นตำหนักน้อย เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครังยังทรงพระเยาว์ นอกจากนั้นยังเพิ่มเรือนเจ็ดห้องหลังเดียวเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามงกุฎ ส่วนเรือนหลังอื่นๆที่ไม่มีความสำคัญ คงจะสูญสลายไปหมด

ภาพที่ 6 ตำหนักแดง ส่วนที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจุบันตั้งอยู่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541)

ภาพที่ 7 ตำนกแดง ส่วนที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปัจจุบันคือพระที่นั่งมุลมณเฑียรสถาน ตั้งอยู่ที่โรงเรียนกลาโหมอุทิศ จังหวัดนนทบุรี
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541)

ภาพที่ 8 ตำนกแดง : ส่วนที่ประทับของพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2
ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ วัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 326.

บทที่ 3
เขตพระราชฐานชั้นใน
ของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3

สังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสังคมแบบจารีตมีพื้นฐานอยู่บนมูลนาย-ไพร่ และ “ระบบศักดินา” โดยจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมตาม “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง” ซึ่งบัญญัติขึ้นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสอดคล้องกับระบบการเมืองการปกครอง

สังคมจารีตแบบไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญ ที่จรรโลงสังคมให้อยู่อย่างสงบสุข มีเอกภาพ โดยผ่านหลักธรรมคำสอนและพิธีกรรมต่างๆ ทางศาสนา พระสงฆ์เป็นแกนกลางสำคัญในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม สังคมสงฆ์เป็นสังคมที่เปิดกว้างต่อทุกคน จึงเป็นที่รวมของชนทุกระดับและเป็นหนทางหนึ่งในการเลื่อนระดับทางชนชั้นในสังคม คือไพร่สามารถเข้ามาบวชเป็นพระเรียนหนังสือ ลาสิกขาบท แล้วค่อยหาหนทางเข้าสู่ระบบราชการ

ซึ่งโครงสร้างทางชนชั้นประกอบด้วย กลุ่มคน 2 ระดับคือ ระดับมูลนายซึ่งเป็นผู้ปกครอง และระดับสามัญชนซึ่งเป็นผู้ใต้ปกครอง โดยความสัมพันธ์ของมูลนาย-ไพร่ ดำเนินไปภายใต้ระบบอุปถัมภ์ มีความผูกพันกันเป็นแบบส่วนตัว มีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน คือมูลนายจะให้ประโยชน์ในเรื่องความคุ้มครองแก่ไพร่ ขณะเดียวกันไพร่ก็จะให้ประโยชน์ในรูปแบบของความจงรักภักดี แรงงานและของกำนัล

ระดับมูลนาย หรือชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางที่มีศักดินา ตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนในสังกัดของตน ซึ่งจะมีมากมีน้อยลดหลั่นตามบรรดาศักดิ์ มูลนายก็ต้องมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัดในด้านการศาลและอื่นๆ ตามที่กฎหมายระบุไว้ ในขณะเดียวกันมูลนายจะได้รับอภิสิทธิ์ต่างๆ เช่น ตนเองและบุตรไม่ถูกลักเช่นไพร่ และสามารถแต่งตั้งผู้อื่นเป็นทนายขึ้นศาลแทนตนได้เป็นต้น

ระดับสามัญชน หรือผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่ และทาส

ไพร่ หมายถึงพลเมืองที่ถูกเกณฑ์แรงงานของสังคมไทยในอดีต มีหน้าที่สำคัญคือเป็นแรงงานในการผลิต และเป็นแรงงานเกณฑ์ทำงานโยธาให้แก่รัฐ และมูลนายของตน ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงก็มีบ้างเป็นส่วนน้อย ไพร่ส่วนใหญ่ของสังคมไทยจึงเป็นผู้ชาย แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย

ทาส หรือ **ข้า** เป็นทรัพย์สินหรือสมบัติของนายทาส ที่มีสิทธิ์จะยกทาสต่อให้ผู้ใดหรือขายต่อให้ใครก็ได้ เช่นเดียวกับทรัพย์สินโดยทั่วไป ที่หน้าที่ทำงานรับใช้มูลนายของตนโดยได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานจากรัฐ ทาสมี 3 ประเภทคือ ลูกทาส เซลยศึก และผู้ที่ขายตัว หรือถูกขายตัว

ต่อมาเมื่อชาวจีนได้อพยพเข้ามาในประเทศไทยมากขึ้น ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งชาวจีนที่อพยพเข้ามานี้เป็นผู้ใช้แรงงาน ส่งผลให้เกิดผลเกี่ยวโยงกับระบบไพร่ ที่เป็นระบบควบคุมกำลังคนในสมัยก่อน เป็นการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรโดยรัฐไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง แต่รัฐจะให้ความคุ้มครองทางกฎหมายเป็นการตอบแทน การควบคุมไพร่สมัยรัชกาลที่ 3 ยังคงทำแบบเดิม คือใช้การสักเลก เพื่อให้เกิดความสะดวกในการควบคุมการเข้ามารับใช้ชาติของไพร่ และทั้งการเก็บภาษีอากร จึงได้มีการสักเลกลงทะเบียนพลเมือง ในตอนต้นรัชกาล และเป็นครั้งแรกในเวลาต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการลงทะเบียนสักลูกหลานลูกชายฉกรรจ์ และรวบรวมทะเบียนพลครั้งใหญ่ตามเยี่ยงอย่างแผ่นดินใหม่ในพ.ศ. 2368 ครั้นถึงพ.ศ. 2391 ได้มีการลงทะเบียนครั้งใหญ่หัวเมืองฝ่ายตะวันตก ตลอดถึงเมืองสงขลา เช่น เมืองเพชรบุรี เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสงขลา เป็นต้น และได้ส่งคณะกรรมการพิเศษออกไปสักเลกหมายและลงทะเบียนพลตามหัวเมืองต่างๆ ตลอดรัชกาล นอกจากนี้ แรงงานชาวจีนอพยพมีความเกี่ยวโยงกับระบบไพร่ที่สัมพันธ์กับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เพราะแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการผลิตของสมัยนี้ แรงงานจีนมีคุณสมบัติเป็นแรงงานที่ดีเพราะมีเป็นจำนวนมาก ค่าจ้างจึงต่ำ ทำให้ต้นทุนมีราคาถูกลง นายทุนหรือเจ้าของกิจการก็ทำได้กำไรสูง และแรงงานที่มีประสิทธิภาพสูงด้วย ความต้องการใช้แรงงานจากชาวจีนอพยพทดแทนแรงงานไพร่ทั้งในการก่อสร้างต่างๆ การขุดคลอง ในการผลิตน้ำตาลของรัฐ จึงเพิ่มมากขึ้น⁴³

ภาพเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การค้ากับจีนเป็นวิธีการหารายได้เข้ารัฐที่สำคัญของประเทศ โดยเฉพาะการค้าในระบบบรรณาการกับจีนเพราะไทยได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้าหลายประการในการติดต่อกับจีน ทำให้ไทยเป็นแหล่งรวมสินค้าจากจีนที่สำคัญแหล่งหนึ่งของการค้าระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงปรากฏหลักฐานว่าคณะทูตจากไทยไปถวายเครื่องราชบรรณาการให้จีนมากกว่าที่จีนกำหนดไว้คือ 3 ปีต่อ 1 ครั้ง รายได้จากการค้าสำเภาเป็นรายได้สำคัญที่ทรงนำมาใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน ทั้งค่าเบี้ยหวัดแก่ข้าราชการ และบำรุงพระศาสนา แต่ก็ยังไม่ค่อยจะเพียงพอ

⁴³ บัณฑิต ลิวชัยชาญ. “ภัยฝรั่ง” สมัยพระนั่งเกล้าฯ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550)

การค้าผูกขาดของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่เข้มงวด ทรงยินยอมให้เจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าเอกชน ที่มีทุนทรัพย์และความสามารถในการค้าสำเภาได้ เจ้านายและข้าราชการที่มีทุนรอนพอจะแต่งสำเภาไปค้าขายเมืองจีนได้ ก็ได้แต่งสำเภาจีนไปค้าขายอยู่ด้วยกันโดยมาก ดังปรากฏร่องรอยหลักฐานให้เห็นคือจากการที่เจ้านายต้องหาเงินเลี้ยงตัวเองจากการค้าสำเภาด้วย ดังเช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประสบปัญหาขาดแคลนพระราชทรัพย์ที่จะต้องจ่ายให้แก่ข้าราชการในกรมของพระองค์ เพราะต้องทรงรับราชการสงครามเป็นส่วนใหญ่จึงไม่ได้ทำการค้าขาย

ซึ่งถ้าจะให้เข้าใจถึงความเจริญรุ่งเรือง และการขยายตัวทางการค้าต่างประเทศ ในสมัยรัตนโกสินทร์ จะต้องเข้าใจเศรษฐกิจและการเมืองโลก ที่เข้ามาเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับ เศรษฐกิจสังคม และการเมืองไทยในสมัยนี้ด้วยกล่าวคือ การปฏิวัติอุตสาหกรรมของอังกฤษ ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ส่งผลให้การค้าทั่วโลกขยายตัว รวมทั้งตลาดการค้าในเอเชีย ประกอบกับ สงครามในยุโรปที่ยืดเยื้อมาตั้งแต่ พ.ศ. 2332-2358 อันเนื่องมาจากการปฏิวัติฝรั่งเศสและการ เถลิงอำนาจของจักรพรรดินโปเลียนแห่งฝรั่งเศสสามารถยุติลงได้ ประเทศตะวันตกจึงหันมาให้ความสนใจ กับการติดต่อค้าขายกับประเทศในทางตะวันออกเพิ่มมากขึ้น และได้นำไปสู่การติดต่อทางการทูตกับประเทศตะวันตก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในช่วงดังกล่าวนี้ อังกฤษเป็นชาติที่มีบทบาทสำคัญในเวทีการค้าโลก ได้เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันออกเพื่อหา ทรัพยากรธรรมชาติ และแหล่งลงทุน เพื่อขยายตลาดทางการค้ามายังอินเดีย จีน และภูมิภาค เอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งไทยด้วย ผลจากการขยายตัวของกระแสการค้าโลกโดยการ ขับเคลื่อนของอังกฤษ ได้ก่อให้เกิดเมืองท่าใหม่ๆ ขึ้นหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ปันงในพ.ศ. 2329 และสิงคโปร์ ในพ.ศ. 2362 และได้กลายเป็นตลาดการค้าที่สำคัญเพิ่มขึ้นจาก เมืองท่าต่างๆ ในจีน ซึ่งเป็นตลาดการค้าหลักของไทยในขณะนั้น โดยเฉพาะสิงคโปร์ที่มีทำเลที่ตั้ง เหมาะสม ส่งผลให้เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้เอง อังกฤษได้ให้ความสนใจที่จะเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย จอห์น ครอเฟิร์ด เรชเชนที่สิงคโปร์ ได้มีจดหมายมาถึงเจ้าพระยาพระคลังเพื่อชักชวนให้ไทยเข้าไปค้าขายในสิงคโปร์ “...ด้วยการค้าพาณิชย์ในสิงคโปร์ยังคงขยายเพิ่มพูนขึ้นอยู่ทุกวันเรื่อยมา ในปัจจุบันไม่มีการเรียกเก็บอากรขาเข้าแก่สินค้าทุกชนิด สิงคโปร์นั้นเป็นตลาดอันกว้างขวางสำหรับ สินค้าเดินทางมาจากกรุงสยามเป็นจำนวนมาก...” และทางราชสำนักไทยก็เห็นถึงความสำคัญของการค้ากับประเทศทางตะวันตกได้เป็นอย่างดี ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้จัดตั้งเจ้าท่าฝรั่งขึ้นสำหรับรับพวกพ่อค้าจากประเทศตะวันตกโดยเฉพาะ

ในเอกสารของครอเฟิร์ต ได้กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ในช่วง พ.ศ. 2364-2365 ว่า การค้าได้แผ่ขยายมากขึ้นทั้งด้านการค้า คุณค่า และปริมาณ ภายในระยะเวลา 6 เดือนมีเรือจากไทย 21 ลำมาค้าขายที่สิงคโปร์ นอกจากนี้ยังมีเรือสำเภาลง ซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปกัลกัตตาหรือบอมเบย์ ก็แวะที่ท่าเรือสิงคโปร์เพื่อขายสินค้าประเภทดีบุก พริกไทย และน้ำตาล หลังจากนั้นก็มีเรือสินค้าไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์เพิ่มมากขึ้น กล่าวคือ ในพ.ศ.2366 มีเรือสำเภาไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์ 27 ลำและในปีพ.ศ.2367 จำนวนเรือได้เพิ่มเป็น 44 ลำ แต่เนื่องจากนโยบายการค้าของไทยในขณะนั้นยังคงเป็นการค้าผูกขาด ที่ดำเนินการภายใต้ระบบพระคลังสินค้า โดยกลุ่มที่ลงทุนประกอบกิจการค้าจำกัดอยู่เฉพาะพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีนอพยพที่มีทุนทรัพย์ และโอกาส ซึ่งขัดต่อนโยบายการส่งเสริมการค้าเสรีของอังกฤษ รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจึงแต่งตั้งให้นายจอห์น ครอเฟิร์ต เป็นทูตเข้ามาเจริญพระราชไมตรีในราวพ.ศ. 2365 แต่ประสบความล้มเหลวในการเจรจา จากการที่การค้าโลกขยายตัวนี้เอง ส่งผลให้การค้าของไทยกับต่างประเทศในรัชกาลที่ 2 ขยายตัวเพิ่มขึ้น เช่น น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ข้าว ฝ้าย ดีบุก และเหล็ก นอกจากนั้นการผลิตสินค้าสำหรับการบริโภคของประชากรเมืองที่ไม่ได้ทำการผลิตเองก็ขยายตัวอย่างคึกคัก เพราะเมืองที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายต่างเติบโตขึ้นด้วย สินค้าเหล่านี้ได้แก่ ข้าว เหลือ ปลาแห้ง หมาก พลุ ไม้ไผ่ เป็นต้น การผลิตสินค้าดังกล่าวดึงดูดเอาราชฏาทั่วทั้งคนไทย ลาว เขมร มอญ เข้ามามีส่วนด้วยเป็นวงกว้างขึ้น สินค้าลำเข้าจากต่างประเทศสำหรับการบริโภคในเมือง เช่น ชา พัด ร่ม กระดาษ ฐูป ผ้า แพรจากจีน ผ้าฝ้ายจากอินเดีย และอังกฤษถูกนำมาแพร่กระจายไปสู่ตลาดในประเทศไทยโดยพ่อค้าชาวจีน

ต่อมาในตอนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2368 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียได้ส่งคณะทูตคือร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็นหัวหน้าเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีอีกครั้งหนึ่งและได้ตกลงทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี และการพาณิชย์ต่อกันในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2369 ซึ่งเป็นปีที่ 3 ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นีในระยะแรก ปรากฏว่าการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษที่เมืองท่าในอาณานิคมของอังกฤษ เช่น สิงคโปร์ ปีนัง มะละกา มีการขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ ในช่วงเวลาดังกล่าว การค้าต่างประเทศของไทยขยายตัวขึ้นตามลำดับ ประธานาธิบดีแอนดรูว์ แจ็คสัน แห่งสหรัฐอเมริกาได้ส่งนายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี ในเดือนกุมภาพันธ์พ.ศ.2375 และได้นามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันเมื่อวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2375

เป็นสนธิสัญญา 10 ข้อ สัญญาฉบับนี้เป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าที่มีเนื้อหาสาระคล้ายคลึงกับสนธิสัญญาเบอร์นีที่ไทยได้ทำกับอังกฤษตามที่ได้กล่าวมาแล้วในช่วงต้น

นายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ ได้กลับมาเมืองไทยอีกครั้งหนึ่งในพ.ศ.2379 เพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันหนังสือสัญญาที่ได้ทำกันเมื่อพ.ศ. 2375 และต่อมาในพ.ศ. 2393 รัฐบาลอเมริกันได้แต่งตั้งให้นายโจเซฟ บาเลสเตียร์ (Joseph Balstier) เป็นทูตเข้ามาแก้ไขสัญญาที่เคยทำกันไว้ก่อน แต่ก็ประสบความล้มเหลว ในปีพ.ศ. 2393 เช่นเดียวกัน เซอร์เจมส์ บรุค (Sir James Brooke) ผู้แทนของลอร์ดปาล์มเมอร์สตัน (Lord Palmerston) รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษได้เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสัญญาที่เคยทำกันไว้ก่อน แต่ก็ประสบความล้มเหลวเช่นเดียวกัน การที่อังกฤษและอเมริกาส่งทูตเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาในช่วงต้นของทศวรรษ 2390 นั้นเพราะนโยบายทางการค้าของไทยได้หันมาผูกขาดการค้าอีกครั้งหนึ่ง แต่รูปแบบการผูกขาดเปลี่ยนเป็นผูกขาดโดยผ่านระบบเจ้าภาษีอากรแทน อันเป็นผลมาจากตลาดการค้าเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจของจักรวรรดินิยมตะวันตก ไทยประสบปัญหาทางการค้าเพราะที่ผ่านมามีไทยให้ความสำคัญกับจีนในฐานะคู่ค้ามากกว่าตลาดอื่นๆ หลังจากการค้าของจีนตกอยู่ภายใต้การควบคุมของยุโรปมากขึ้น ประมาณกลางทศวรรษ 2380 การค้าต่างประเทศของไทยที่เคยเจริญรุ่งเรืองจึงเริ่มตกต่ำลง โดยเฉพาะภายหลังสงครามฝิ่น พ.ศ. 2382- 2385 อังกฤษประสบความสำเร็จในการบีบบังคับให้จีนเปิดประเทศเข้าสู่ระบบการค้าเสรี และให้ชาติตะวันตกที่ติดต่อดำขายกับจีนได้รับสิทธิทางการค้าเท่าเทียมกับชาติตะวันออก ที่มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างมากมายต่อการค้าต่างประเทศซึ่งมีตลาดการค้าในจีนเป็นตลาดการค้าในจีนเป็นตลาดหลัก เมื่ออิทธิพลทางการค้าที่ไทยเคยได้รับจากจีนต้องสิ้นสุดลง อีกทั้งการเมืองและสังคมของจีนอยู่ในสภาพที่วุ่นวายมากจากการแทรกแซงของจักรวรรดินิยมตะวันตก ส่งผลให้การค้าระหว่างไทยจีนเริ่มตกต่ำไปด้วย ดังนั้นรัฐบาลไทยในช่วงปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงต้องแก้ไขปัญหานี้ด้วยการละเมิดสัญญาที่ทำกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา หันกลับมาใช้นโยบายผูกขาดการค้า ซึ่งถูกขยายแพ่งอีกครั้งหนึ่งเพื่อแสวงหากำไรมารักษาระดับรายได้ของรัฐให้อยู่ในสภาพเดิม โดยดำเนินการผูกขาดการค้าผ่านระบบเจ้าภาษีอากร อย่างไรก็ดี ในช่วงเวลานี้ไทยยังคงส่งเรือสำเภาไปขายยังประเทศจีน ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2398 ว่า

“...หนังสือเจ้าพญาจักรีฯ มิเฝ้าพญาสระบุรีด้วยทรงพระกรุณาตรัดเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ณ ปีมะเสง สัพทศ โปรดให้ต่อสำเภาหลวงขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง กำนางจได้บรรทุกสินค้าออกไปจำ

หนาย ณ เมืองจีนในมอสุมปีมเมียอุศก ยังหาไมเสากโดงไม กับสำเภาทุนหสำเภาลวงชิง
ไปฏเกล้าฯ ไหวรรทุกสินคาออกไปยจำนาย ณ เมืองจีนกลับเข้ามาถึงณงุงทัพฯ แล้ว...”

การที่ไทยละเมิดสนธิสัญญาหันมาผูกขาดทางการค้าอีกครั้งหนึ่ง ได้สร้างความไม่
พอใจอย่างมากแก่พ่อค้าตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าอังกฤษ และนำไปสู่การเจรจาทาง
การค้าระหว่างไทยกับอังกฤษในปลายรัชกาลที่ 3 และต้นรัชกาลที่ 4 การเจรจาลิ้นสุดลงด้วย
การทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ผลจากการค้าขายตัวนี้เอง ส่งผลให้เศรษฐกิจทั้งระบบ
ของประเทศขยายตัว กล่าวคือ ความต้องการสินค้าของท้องตลาดที่มากขึ้น จำนวนสินค้าที่มีอยู่
เดิมไม่เพียงพอกับความต้องการของท้องตลาดจึงจำเป็นต้องผลิตสินค้าป้อนตลาด ได้แก่ สินค้า
ทางการเกษตร และสินค้าที่ใช้ฝีมือในการผลิต จึงก่อให้เกิดภาคเกษตรเพื่อการส่งออก และ
อุตสาหกรรมขนาดเล็ก เป็นช่วงแห่งหัวเลี้ยวหัวต่อของการปูพื้นฐานความเปลี่ยนแปลง จาก
เศรษฐกิจยังชีพไปสู่เศรษฐกิจการค้าและเงินตรา โดยมีรากฐานสำคัญอยู่ที่การเติบโตขยายตัวของ
ภาคการส่งออก หรือการค้ากับต่างประเทศ

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สังคมไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง คือมีการ
ขยายตัวทางการค้ากับต่างชาติ และการเริ่มเข้ามาของชาวตะวันตก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทที่สำคัญในการบริหารประเทศท่ามกลางกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง
ในด้านสังคม การปกครอง และเศรษฐกิจ มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เมื่อครั้งยังทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงกำกับราชการ
กรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมพระตำรวจว่าความฎีกา ซึ่งกรมท่าและกรมพระคลังมหา
สมบัติมีบทบาทสำคัญยิ่งทางด้านเศรษฐกิจ ทั้งยังทรงมีกิจการค้าสำเภากับนานาประเทศ
โดยเฉพาะจีนเป็นการส่วนพระองค์ ทรงได้กำไรจากการค้าเรือสำเภามากเป็นจำนวนมาก และในยาม
แผ่นดินขาดแคลนเงิน พระองค์ก็ได้นำเงินส่วนพระองค์ที่ได้จากการค้าเรือสำเภาขึ้นซ่อมเกล้าฯ
ถวายสมเด็จพระชนกนาถเพื่อใช้จ่ายในราชการแผ่นดินพอบรรเทาความเดือดร้อนแก่ราชการ
แผ่นดินไปได้มาก ส่งผลให้พระองค์ทรงรอบรู้และเชี่ยวชาญการเศรษฐกิจ ยังประโยชน์แก่
พระองค์ เมื่อทรงขึ้นครองสิริราชสมบัติ พระองค์จึงทรงสั่งทัดในการบริหารงานด้านเศรษฐกิจ ทรง
รู้ดีว่าการค้าขายทางเรือกับจีนเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศ จึงทรงส่งเสริมการค้าสำเภา
จีน และทรงวางรากฐานทางด้านเศรษฐกิจ โดยการวางรากฐานทางการค้า ทางภาษีอากร
และการตั้งเมืองใหม่ การขุดลอกคูคลอง

1. การรับวัฒนธรรมจีนตามพระราชนิยมของรัชกาลที่ 3

จะกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทย-จีน เพื่อให้มองภาพของการรับวัฒนธรรมจีนตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น และเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงของสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการทำให้วัฒนธรรมไทยกับวัฒนธรรมจีน ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้สามารถผสมผสานกันได้อย่างแนบสนิท แล้วก็เป็นไปโดยสมบูรณ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สืบแสง พรหมบุญ ได้บรรยายพิเศษในเรื่อง “สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย-จีน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ⁴⁴ กล่าวถึงความสัมพันธ์ไทยกับจีน ได้มีมานานมากแล้ว ก่อนสมัยสุโขทัยเป็นอย่างน้อย ซึ่งมีหลักฐานจีนได้ระบุถึงดินแดนที่เป็นประเทศไทยเดิมนี้นานมาแล้ว อย่างน้อยก็สมัยราชวงศ์ซัน ซึ่งเป็นช่วง 200 ปี ก่อนคริสตกาล หรือประมาณ 2,000 ปีเศษ โดยเรามีความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการกับจีนโดยตลอด เพราะฉะนั้นเมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบของความสัมพันธ์ทางการทูตนั้นเป็นเพียงการสืบต่อเนื่องจากสมัยสุโขทัย ยุคอยุธยา แต่ความสืบเนื่องในทางการทูตนี้ทวีความพิเศษในหลายๆ เรื่อง ซึ่งความสัมพันธ์ในระบบการทูตระหว่างไทย-จีน จากสถิติคือ ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ มีการส่งทูตไปเมืองจีนทั้งหมด 4 รัชกาลแรกเท่านั้น คือ ในรัชกาลที่ 1-4 คณะทูตทั้งหมดที่ส่งไปในสมัยรัตนโกสินทร์มีทั้งหมด 54 ชุด ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ส่งทูตจากกรุงเทพฯ 22 ครั้งตลอดรัชสมัย 27 ปี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ส่งทูตไปทั้งหมด 13 ครั้งตลอดรัชสมัย 15 ปี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งทูตไปทั้งหมด 17 ครั้งตลอดรัชสมัย 26 ปี สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งทูตไปทั้งหมดเพียง 2 ครั้งแล้วเลิกส่ง เนื่องจากเหตุผลหลายประการ ครั้งสุดท้ายที่ส่งไปเมืองจีนคือ พ.ศ. 2396 ทางจีนก็มีการทวงกันหลายครั้ง จึงเลิกไปในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม จะสังเกตได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ส่งทูตไปเมืองจีน 17 ครั้ง พบว่าทั้ง 17 ครั้งส่วนใหญ่ส่งไปในช่วง 19 ปีแรก ประมาณ 20 ปี ของรัชกาล

⁴⁴ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สืบแสง พรหมบุญ ได้บรรยายพิเศษในเรื่อง “สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย - จีน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ วันพฤหัสบดีที่ 6 สิงหาคม 2530. (ศิลปากร, กรม, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.บรรยายพิเศษเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชนัย, 2530), 43 -73.

นับว่าสงบเกือบทุกปี ปัญหาของการส่งทูตไปเมืองจีนก็คือ สงครามฝิ่นที่ฝรั่งมาบีบบังคับประเทศจีนให้เปิดประเทศในปี 2383 ทำให้กระทบกระเทือนความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับประเทศอื่นๆ โดยเฉพาะกับไทยนี้มากที่สุด ซึ่งทำให้ผลประโยชน์ที่ไทยจะได้รับลดน้อยลงไป จนในที่สุดต้องเลิกส่งทูตไปเมืองจีนในสมัยรัชกาลที่ 4 การส่งทูตไปเมืองจีนในสมัยรัชกาลที่ 3 มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องจากรัชกาลที่ 1 แต่ในการส่งทูตไปเมืองจีนทั้งหมดนั้น พบว่าผลประโยชน์ที่ไทยได้มาส่งผลอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 3

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นการส่งทูตไปเมืองจีนในตอนแรกมีปัญหาอยู่บ้างเนื่องจาก จินบอกว่าเพิ่งจะรับรองสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ เมื่อไม่นานมานี้ มีการเปลี่ยนแปลงกษัตริย์อีกแล้ว ซึ่งในทัศนะของจีน จีนก็ต้องการทราบว่า กษัตริย์พระองค์ใหม่มีความสัมพันธ์กับกษัตริย์พระองค์เก่าอย่างไร ซึ่งจีนได้รองรับพระเจ้าตากสิน โดยเรียกพระนามของพระเจ้าตากสินว่า “**เจิ้งเจ้า**” เรียกพระนามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชว่า “**เจิ้งฮั่ว**” แปลว่า **ฟ้า** เรียกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า “**เจิ้งไป๋ ไป๋**” แปลว่า **พระพุทธ** เรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “**เจิ้งฟู่ ฟู่**” แปลว่า **ความสุข ความมั่งคั่งสมบูรณ์** และเรียกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “**เจิ้งหมิง**” เป็นความสืบเนื่องที่ทางจีนรับรองในลักษณะที่เกี่ยวข้องกัน ความสัมพันธ์ในทางการทูตระหว่างไทยกับจีนนั้น ปรากฏว่าถึงแม้จะมีปัญหาในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 แต่ในตอนต้นรัชกาลนั้นความสัมพันธ์ค่อนข้างใกล้ชิดมากเป็นพิเศษ เหมือนอย่างที่เป็นในรัชกาลก่อนๆ จากพระราชสาสน์ที่โต้ตอบกัน เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงถือเรื่องการทูตกับจีนเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องส่งทูตไปเมืองจีน แจ้งการเปลี่ยนแปลงดินว่าพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้ว ด้านจีนคุ้นกับพระองค์ที่เคยเป็นผู้ดูแลกรมท่ามาอยู่แล้ว จึงไม่มีปัญหาในการรับรองผล เมื่อพระองค์ส่งทูตไปในปีถัดจากปีที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ ในปีพ.ศ.2367 ปรากฏจากหลักฐานจีน หลักฐานไทยก็มีอยู่เหมือนกันว่าในพ.ศ.2368 ทางจีนลงบันทึกไว้ว่าทูตไทยมาแจ้งถึงการเปลี่ยนแปลงแผ่นดิน และขอตราตั้ง ซึ่งตราตั้งนี้เป็นธรรมเนียมของจีนว่าประเทศที่จะไปค้าขายโดยอาศัยสิทธิพิเศษ ในความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการจะต้องรับรอง เช่นเรือที่ไปกับทูตในกองที่ส่งไปติดต่อจะได้รับการยกเว้นภาษีแล้ว ทูตและคณะทูตนี้จะได้รับการเลี้ยงดูทุกอย่าง ซึ่งทางจีนถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ว่าจะต้องมีผู้รับผิดชอบ สมัยนั้นเป็นกรมพิธีการ ว่าทูตนี้จะได้รับน้ำมันสำหรับใช้ในการปรุงอาหารก็ซื้อ จะได้เนื้อหมูวันละกี่ขีดๆ จะได้เทียนไข สมัยนั้นไม่มีไฟฟ้า มีตะเกียง แต่เขาให้เทียนไข จะให้เทียนไขกี่แท่งๆ ทางกรมพิธีการทูตของจีนมีข้อความทำนองนี้ระบุไว้สำหรับทูตทุกประเทศทูตไทยก็เหมือนกันรวมทั้งที่ปัก

นอกจากนี้ยังพบว่าพระมหากษัตริย์ไทยต้นราชวงศ์จักรี ทรงมีสายเลือดของคนจีนอยู่ไม่น้อยทีเดียว ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พระชนนีของพระองค์เป็นลูกหลานของชาวจีนฮัมปวา ถึงรัชกาลที่ 2 - 4 ก็ถือว่ามีเชื้อสายจีนอยู่ ซึ่งน่าจะมีส่วนที่ทำให้ความสัมพันธ์กับจีนในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นไปโดยต่อเนื่อง และอีกด้านหนึ่งที่ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมของจีนอย่างมากคือ ในสมัยหนึ่งได้มีความตื่นตัวในเรื่องของการอ่านและแปลวรรณกรรมจีนอย่างมาก วรรณกรรมจีนที่ได้รับการแปลและได้รับการสนับสนุนให้แปลในรัชกาลที่ 1 อย่างมาก และตอนนี้เป็นช่วงที่เราพบหลักฐาน เพราะฉะนั้นสามก๊กจึงมีกลยุทธ์ ล้ำลึก รัชกาลที่ 2 มีการแปลต่อมา แต่กลับไปนิยมในเรื่องของการสร้างสวน ซึ่งสวนชาวที่รัชกาลที่ 2 นั้นทรงสร้างจำลองแบบมาจากเมืองจีน แม้กระทั่งพระราชนิพนธ์เพลงไทย พระองค์ก็ทรงพระสุบินนิมิตแบบจีน คือฝันเห็นพระจันทร์แล้วมีความพิศดารในนั้น พระองค์ก็ทรงพระราชนิพนธ์เพลงบุหลันลอยเลื่อน ซึ่งก็ทรงพระราชนิพนธ์จากพระสุบินนิมิตเกี่ยวกับจีนเช่นเดียวกัน เนื่องจากพระองค์คงมีความประทับใจในเรื่องศิลปะจีนมาก เมื่อครั้งสมัยที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชอิสริยยศเป็น พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในรัชกาลที่ 2 ได้รับมอบหมายให้ดูแลกรมต่างๆ ที่สำคัญคือ กรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมพระตำรวจว่าความฎีกา ซึ่งกรมท่าเป็นกรมที่สำคัญมาก เพราะมีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ โดยเฉพาะกับประเทศจีน รัชกาลที่ 3 ท่านดูแลเรื่องการค้ากับเมืองจีนถึงขนาดเอาพระทัยใส่ไปคุมสำเภาขณะที่เทียบท่าในเมืองไทย ว่าเอาสินค้าอะไรไปขาย จะจัดสินค้าอย่างไร จะซื้อสินค้าอย่างไร เรื่องบัญชีท่านก็เอาพระทัยใส่ทุกอย่าง ปรากฏว่าการค้าระหว่างไทยกับจีนในช่วงรัชกาลที่ 3 ยังดำรงตำแหน่งเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประสบความสำเร็จมากถึงขนาดรัชกาลที่ 2 ตรัสเรียกรัชกาลที่ 3 ว่า “เจ้าสัว” แห่งกรุงสยาม ซึ่งเป็นศัพท์ที่เป็นคำที่เรียกเศรษฐีจีน รัชกาลที่ 2 ทรงแต่งเรือสำเภาค้าขายไว้เป็นกลอนว่า

กาพย์ยานีสิบหก

“เรือค้า มาหลายอย่าง	แตกต่างกัน นานสัญญาจร
สำเนา แล่นตะลอน	กินนอนฟอน เคล้าคลื่นลม
แจ่งจัด คัดสินค้า	ตั้งราคา ให้เหมาะสม
ซื้อถูก แพงระดม	โสมมหาก มากกำไร
ผูกมิตร ขิดไมตรี	เกิดศักดิ์ศรี ไว้ใจได้
เกียรติศักดิ์ รักษาไว้	สำคัญให้ ได้เชื่อถือ
สินค้า ควรมิควร	สิ่งของล้วน ชวนให้ซื้อ
“เจษฎาบดินทร์” นามระบือ	ว่าท่านคือ “เจ้าสัว” เอย”

โคลงสี่สุภาพ

“เจ้าพระยาแม่ น้ำ	เนืองนอง
สำเภาเทศไทยแล่นล่อง	ล่องล้ำ
ภาษีชักสำรอง	คลังแน่น เงินตรา
หลวงราชบุรุษกล่าวถ้อยซ้ำ	เชิงลี้ย้อเหลือ”

การค้าที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดูแลตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 สร้างกำไรอย่างมหาศาลให้กับประเทศชาติ และกำไรจากการค้าขายเหล่านี้ พระองค์ทรงนำมาถวายพระราชบิดา เมื่อทรงมีปัญหาเรื่องการเงินถึงขนาดว่าเบี้ยหวัดที่จะต้องจ่ายให้ข้าราชการขุนนางไม่ค่อยจะพอ

สิ่งที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดของไทย-จีน คือนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินและพัฒนาประเทศในทุกๆ ด้านของพระองค์ โดยอาศัยทั้งกำลังและความสามารถของแรงงานชาวจีนที่เข้ามาในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ และจากการบันทึกของนายจอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford) ประมาณว่าปีหนึ่งมีชาวจีนติดเรือสินค้าเข้ามาอยู่ในเมืองไทยปลายๆ สมัยรัชกาลที่ 2 ประมาณเจ็ดพันคนต่อปี เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงที่จีนถูกบังคับให้เปิดประเทศ และจีนที่ปัญหามากมายภายในประเทศ ทำให้จำนวนของชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเมืองไทยนั้นประมาณกันไว้ว่า บางช่วงเพิ่มขึ้นถึงปีละหนึ่งหมื่นห้าพันคน ชาวจีนที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีส่วนสำคัญในการสร้างและพัฒนากรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ก็เป็นแรงงานชาวจีนซึ่งค่าแรงงานถูก เช่นการขุดคลองจำนวนหลายสายที่เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ สร้างวัดวาอารามต่างๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวางมาตรการหลายอย่างเพื่อดูแลชาวจีนเหล่านี้ จะเห็นว่ามาตรการที่พระองค์ทรงใช้นั้นเป็นมาตรการที่ชาญฉลาด คือพระองค์ให้ชาวจีนตั้งหัวหน้าของตัวเองขึ้น เรียกว่านายอำเภอจีน ซึ่งมีขึ้นในสมัยพระองค์ และทรงให้ตั้งศาลขึ้นมาสำหรับชาวจีน ใช้ผู้พิพากษาจีนแต่ใช้กฎหมายไทย หรืออาจจะไม่ใช่จีนแท้ก็ได้ คือมีเชื้อสายจีน เรียกว่าให้มีศาลพิเศษสำหรับชาวจีนเหล่านี้ ซึ่งเป็นการรักษาความสงบอย่างหนึ่งในกรณีที่มีชาวจีนเข้ามามาก แต่ว่าการใช้แรงงานจีนในการก่อสร้างนั้นเป็นวิธีการที่ช่วยแก้ปัญหาในเรื่องแรงงานที่เราขาดแคลนอยู่แล้ว

มองตามความเป็นจริงชาวจีนเหล่านี้เขาไม่ได้แย่งงานคนไทย แต่จริงๆ แล้วชาวจีนที่เข้ามาในรัชกาลที่ 3 ได้มีส่วนในการสร้างและพัฒนากรุงเทพฯ และประเทศไทยไม่น้อยทีเดียว เช่นในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการสร้างทางรถไฟก็อาศัยแรงงานชาวจีนเหล่านี้ นอกจากนี้การใช้แรงงานจีนแล้ว ยังได้ประโยชน์จากควมมีฝีมือของชาวจีนอย่างมากในรัชกาลที่ 3 ข้อนี้ต้องการย้ำมากก็คือ ชาวจีนที่เข้ามาเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยามีช่างจีนเข้ามามาก แต่ช่างจีนที่เข้า

มาสร้างผลงานอย่างมากที่เห็นชัดที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 3 จากหลักฐานทางโบราณวัตถุฝีมือช่างจีนที่เราพบในศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมเมืองไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเช่นในวัดศรีชุม หรือสมัยอยุธยาตอนต้นในวัดราชบูรณะ ภาพเขียนสีในพระปรางค์วัดราชบูรณะ แม้ว่าเนื้อเรื่องจะเป็นไทย แต่สีและองค์ประกอบของภาพเป็นแบบจีน คือมีหลักฐานในเรื่องฝีมือช่างจีน โดยเฉพาะสมัยปลายอยุธยา และสมัยรัชกาลที่ 3 ในรูปของการสร้างวัดตามแบบศิลปะจีน ซึ่งเป็นพระราชนิยมของรัชกาลที่ 3 เนื่องจากพระองค์ทรงคุ้นเคยกับศิลปะจีนมากเพราะทรงคุมการค้ากับจีน รัชกาลที่ 1 และ 2 ก็ทรงพระราชนิยมในวัฒนธรรมจีนหลายอย่างโดยเฉพาะวรรณกรรมจีน ดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังจำลองแบบสวนสมัยราชวงศ์ถัง พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงมีความคุ้นเคยศิลปะจีนอยู่แล้ว และทรงเห็นว่าวัดแบบไทยๆ ที่สร้างขึ้นมาเป็นเครื่องไม้เนื้อไม้ ไม่ใช่เพียงสร้างยากเท่านั้นแต่ไม่ค่อยทน ฝรั่งช่างไทยซึ่งชำนาญเรื่องเครื่องไม้ เก่งเรื่องไม้แกะสลัก ก็เริ่มจะหมดลงทุกวัน ซึ่งการก่อสร้างแบบจีนที่ใช้การก่อสร้างมีอิฐมีปูนแข็งแรงทนทานกว่า และจีนชำนาญในเรื่องช่างปูนมาก ช่างปูนของจีนก็จะมียานทำมาก และเมื่อพระองค์ทรงให้ซ่อมวัดราชโอรสหรือวัดจอมทองเดิมแห่งแรกเป็นแบบจีน การซ่อมจนไม่เหลือลักษณะเดิม พระองค์ซ่อมโดยเอาศิลปะจีนในเรื่องการสร้างกำแพงจีน ศาลเจ้าจีนมาใช้ในการก่อสร้างวัดราชโอรสอย่างงดงาม วัดราชโอรสนี้เป็นต้นแบบของการเอาศิลปะจีนมาใช้ โบสถ์สร้างแบบจีน วิหาร และอาคารประกอบอื่นๆ จะไม่มีข้อฟ้า ไม่มีหางหงส์ ไม่มีนาคสะดุ้ง หน้าบันก็เรียบๆ รวมทั้งลวดลายบนหลังคา ก็เป็นลายมังกรต้นเมฆบ้าง ลายมังกรล่อแก้วบ้าง ลวดลายใช้เทคนิคการประดับด้วยเครื่องเคลือบ ลวดลายเอาเครื่องเคลือบมาทาบแล้วประดับเป็นลายดอกไม้ ลายดอกเบญจมาศ ลายนก ลายดอกไม้ต่างๆ ลายมงคลต่างๆ ซึ่งตามธรรมเนียมจีนถือว่าเป็นมงคล เช่นอายุยืน ความมีสติปัญญาบ้าง ก็นำมาประดับในวัดต่างๆ ที่รัชกาลที่ 3 ได้โปรดให้สร้างและซ่อมขึ้น

การนำศิลปวัฒนธรรมจีนมาประยุกต์สร้าง และซ่อมวัดไทย ในตอนแรกของวัดราชโอรสนี้ยังไม่ได้มีการประยุกต์ให้ลายกลมกลืนกับศิลปะไทย เป็นจีนแท้ๆ แต่หลังจากสร้างวัดราชโอรสแล้ว พระองค์ทรงประยุกต์ศิลปะจีนเหล่านี้ให้มีความเป็นไทยในการซ่อมวัดอื่นๆ ต่อไป ฉะนั้นรัชกาลที่ 3 ทรงเป็นอัจฉริยะในหลายๆ ด้าน แม้กระทั่งในด้านศิลปะ พระองค์ทรงก็ทรงเป็นช่าง เป็นพ่อค้า เป็นนักประพันธ์ และก็ทรงเป็นนักรบอีกด้วย ตลอดรัชกาลทรงสนพระทัยแต่เรื่องการสร้างวัด ซึ่งอย่างที่ทราบว่าเป็นคนโปรด จะเห็นว่าการซ่อมวัดอื่นๆ นั้น ทรงได้นำศิลปะจีนไปประยุกต์ จะเห็นในวัด วัดนางนอง วัดกนิษฐนาถ วัดทองธรรมชาติ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดบวรนิเวศบางส่วน และวัดสุทัศนเทพวราราม การที่ทรงดัดแปลง

ศิลปะจีนมาใช้ในการสร้างวัดไทย จะพบว่าโบสถ์ วิหาร เหล่านี้แม้จะเป็นศิลปะจีนแต่มองไม่เหมือนศาลเจ้า ซึ่งเป็นความพิเศษ คือถ้าดูลวดลายเราจะเห็นว่ามันคล้ายกัน แต่มองดูแล้วมันเป็นวัดไทยที่เป็นศิลปะแบบจีน ซึ่งทรงความเป็นไทยไว้ นับเป็นความสามารถอย่างเอกอุของพระองค์ ที่ได้ประยุกต์ใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ที่ได้จากจีนโดยเฉพาะทางด้านศิลปะ เป็นสิ่งที่เป็นประจักษ์พยานของการทำนุบำรุงประเทศชาติในด้านศิลปะ เป็นต้นแบบของศิลปะแบบใหม่ที่ผสมผสานระหว่างศิลปะไทยกับจีน หลังจากรัชกาลที่ 3 ไปแล้วจะเห็นว่าฝรั่งเข้ามามาก ก็ไปถึงการประยุกต์ใช้ศิลปะแบบตะวันตกเข้าไปผสมผสานในรัชกาลที่ 4-5 เพราะฉะนั้นจะเห็นว่ารัชกาลที่ 3 เป็นรัชกาลสุดท้ายก็ว่าได้ที่มีความสัมพันธ์ในทุกๆ ทางอย่างแนบแน่นกับจีน

ด้วยเหตุปัจจัย และบริบทต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ถึงความสัมพันธ์ทางด้านต่างๆ ระหว่างไทยกับจีน ทำให้มีสถาปัตยกรรมอีกส่วนหนึ่งที่ไม่ค่อยมีการกล่าวถึงในวงการวิชาการ เนื่องจากเป็นสถานที่ต้องห้าม แต่ผู้ศึกษามองเห็นถึงความสำคัญที่ควรมีการกล่าวถึงและควรศึกษาในวงกว้างเพราะเป็นสถานที่ที่มีมิติทางด้านสังคมที่น่าสนใจมากอีกส่วนหนึ่ง ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป ตามสภาพสังคม และที่สำคัญคือ **พระราชานิยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** นั่นคือสถาปัตยกรรมที่อยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ที่ประกอบไปด้วยพระตำหนักที่ของพระมหากษัตริย์ พระราชินี เจ้าจอม พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบริพารที่เป็นผู้หญิง และสถาปัตยกรรมต่างๆ ภายในเขตพระราชฐานชั้นในพระบรมมหาราชวัง ก็ได้มีการผสมผสานศิลปะจีนเข้าไปด้วยดังที่จะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

2. จารีตประเพณีและชีวิตความเป็นอยู่ของฝ่ายใน

ราชสำนักฝ่ายในเป็นสังคมที่แยกออกเฉพาะของกลุ่มสตรีที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง แตกต่างจากสังคมภายนอก มีการปกครองเป็นแบบเฉพาะ ซึ่งมีกฎระเบียบและการควบคุมดูแลอย่างเคร่งครัด เรียกว่า **“กฎมณเฑียรบาล”**

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารีตประเพณีและชีวิตความเป็นอยู่ของราชสำนักฝ่ายในมีการสืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 1-2 ที่ซึ่งยังคงมีเจ้านายฝ่ายในที่ยังคงใช้ชีวิตและรับราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง มีส่วนที่ย้ายออกไปบ้าง เนื่องจากเปลี่ยนรัชกาลของพระเจ้าอยู่หัว และที่เข้ามาใหม่ในรัชสมัยของพระองค์อีกจำนวนมาก จารีตประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 1-3 นี้เป็นแบบอุดมคติ สตรีต้องมีความเป็นกุลสตรี เน้นความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ดังเช่น คำสอนในกฤษฎาสนนถ้อย วรณกรรมที่แต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา ก็ได้กล่าวถึงบทบาทของสตรีชั้นสูงที่พึงปฏิบัติในการ

ครองเรือน ซึ่งเน้นเรื่องของความซื่อสัตย์ การปรนนิบัติ กิริยาวาจางาม จนกระทั่งสืบเนื่องมาถึงวรรณคดีเรื่องนางนพมาศ หรือ ตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงต้องการชี้ให้เห็นถึงบทบาทและภาระหน้าที่ของสตรี ราชสำนักว่าควรจะปฏิบัติตัวอย่างไร ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวตักเตือนของนางเรวดีผู้มารดาได้ให้แก่นางนพมาศก่อนที่จะเข้าไปถวายตัวต่อพระร่วงว่า

“...แม่อันเป็นที่รักของมารดา เจ้าจะไปอยู่ในพระราชนิเวศน์แต่เพียงผู้เดียว ไกลบิดามารดา เจ้าจงอุตส่าห์รักษาตัวเองทุกเช้าค่ำ อย่าได้ประมาทควรจะควรระยำเกรงท่านผู้ใดจนบนอบ แม้จะทำกิจการเฝ้าเห็น จงประพฤติจิตรกิริยาหมอบคลานให้เรียบร้อยต้องที่ต่องทาง อย่าทำรีๆ ขว้างๆ อย่าทำเซ่อๆ ซ้ำๆ ให้ท่านเห็น อย่าประพฤติเก้อๆ ขวๆ ให้คนล้ออย่าทำลับๆ ล่อๆ อย่าทำไปๆ ปากๆ ให้ท่านว่ากิริยาชั่ว จงแต่งตัวให้งามต้องตาคน จงประพฤติตนให้ต้องใจท่านทั้งหลาย จะฝากตัวมุลนายให้กรุณา ควรระวังเวลาราชการอย่าประมาท อย่าให้พระเจ้าแผ่นดินต้องเรียกหาคอยท่าหาควรไม่...”

วิถีชีวิตของสตรีในราชสำนัก ซึ่งดำเนินชีวิตภายใต้จารีตประเพณีที่เคร่งครัด เพื่ออำรงไว้ซึ่งเกียรติยศของฝ่ายใน อันเป็นเครื่องสะท้อนอำนาจของพระมหากษัตริย์ ในขณะเดียวกันก็ต้องเปิดรับสิ่งใหม่ๆ ทั้งในด้านความรู้ และวัฒนธรรมจากต่างชาติ เพื่อปรับปรุงให้สตรีในราชสำนักมีความเจริญทันสมัยมากกว่าสตรีทั่วไปที่อยู่ภายนอก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงให้ความสำคัญกับการรู้หนังสือ พระราชโอรสพระราชธิดาจึงต้องรู้หนังสือ เมื่อทรงทราบว่าพระองค์เจ้าจินดาพระราชโอรสไม่รู้หนังสือ จึงทรงกริ้ว และเป็นทีที่เกรงกลัวกันโดยทั่วไป ต่อในสมัยหลังจึงกล่าวว่า “...เป็นเรื่องที่สำคัญสำหรับผู้ใหญ่เขาเอามาใช้เวลาชี้แจงจอ่านหนังสือ...”⁴⁵

นอกจากพระราชโอรสและพระราชธิดาแล้วยังปรากฏหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าและราชินิกุล ที่เข้ามารับราชการฝ่ายใน เล่าเรียน อักษรสมัยจนถึงขั้นสูง ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 บางคนได้มาเป็นอาจารย์⁴⁶ ข้าราชการผู้หญิงในเขตพระราชฐาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฝึกหัดจารคัมภีร์ใบลานจนสำเร็จเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎก ของหลวงชุดแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่จารด้วยฝีมือผู้หญิง คัมภีร์ฉบับทองน้อย การที่ผู้หญิงสามารถจารคัมภีร์ใบลานได้แสดงให้เห็นว่า

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “รัชกาลที่ 3” พระราชานุกิจ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : กรมศิลปากร, 2512), 7.

⁴⁶ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ, ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณในชุมชนพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 209.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มยกสถานภาพของผู้หญิงให้มีสิทธิ์ศึกษาเล่าเรียน วิชาการเสมอด้วยผู้ชาย เพราะอักษรและภาษาที่ใช้ในโบราณเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี ซึ่งแต่ก่อนพระสงฆ์สามเณร หรือผู้ชายเท่านั้นจึงจะมีสิทธิ์เล่าเรียนได้ และการที่ผู้หญิงจารคัมภีร์โบราณเป็นอักษรขอมและภาษาบาลีด้วย

จะเห็นได้ว่าการพัฒนาด้านการศึกษาของราชสำนักฝ่ายใน เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงแม้จะยังเป็นแบบอุดมคติแบบโบราณที่ผู้หญิงต้องเป็นแม่ศรีเรือน เรื่องการงานต่างๆ รวมถึงการเรียนหนังสือล้วนแต่เป็นเรื่องผู้ชาย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเป็นพระองค์แรกที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้โอกาสสตรีได้เล่าเรียนศึกษา เพื่อความรู้ที่เท่าเทียมผู้ชาย ซึ่งนับว่าเป็นแนวความคิดใหม่ในสมัยนั้น ตามแบบวัฒนธรรมตะวันตก ที่พระองค์เริ่มมองเห็นความสำคัญของชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทย ดังพระราชดำรัสในปลายรัชกาลที่ว่า “... การศึกษาศาสตร์ช่างยวณช่างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว **จะมีอยู่ก็แต่ช่างพวกฝรั่งให้ระวังให้ตืออย่าให้เสียทีแก่เขาได้** การงานสิ่งใดของเขาที่ดีควรจะเรียนร่ำเอาไว้ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว...”⁴⁷ พระราชดำรัสนี้ของพระองค์ คงทรงมีความคิดที่อยู่ในพระทัยอยู่นานแล้ว ตั้งแต่เริ่มต้นรัชกาล ที่เริ่มมีการทำสนธิสัญญาเบอรัน กับอังกฤษ ในพ.ศ. 2369 ซึ่งเป็นปีที่ 3 ของรัชสมัย พระองค์ก็ทรงวางรากฐานของบ้านเมืองทางด้านต่างๆ เพื่อที่จะรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต รวมถึงการวางรากฐานทางการศึกษาของราชสำนักฝ่ายในด้วย ซึ่งถือว่าเป็นครั้งแรกในการได้รับการศึกษาของสตรีกลุ่มแรกๆ ในประเทศไทย

การแต่งกายของสตรีในราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 มีการสืบเนื่องรูปแบบและประเพณีของการแต่งกายของสตรีราชสำนักจากสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงธนบุรี แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มสตรีสามัญ และกลุ่มสตรีชั้นสูง

กลุ่มสตรีสามัญ จะเน้นไปที่การปกปิดร่างกาย ความเรียบง่าย และเพื่อความสะดวกในการปฏิบัติหน้าที่ จึงมักห่มผ้าคาดหน้าอก เหน็บชายผ้าข้างหนึ่งลงไปในส่วนที่คาด ส่วนชายผ้าอีกด้านนั้นอาจทิ้งลงไปข้างหน้าหรือพาดปากก็ได้ แล้วให้ชายผ้าตกลงไปข้างหลัง เรียกว่า **“ห่มสไบเฉียง”** แต่หากเป็นผู้มีฐานะก็อาจจับจีบผ้าให้ดูสวยงามขึ้น นอกจากนี้ในเวลาทำงานหนัก มักมีการแต่งตัวให้รัดกุมยิ่งขึ้น ด้วยการห่มผ้าแบบตะแบงมาน (ตะแบงมาน) คือเอาผ้าคาดตัว แล้วนำชายทั้งสองมาคาดหน้าอกไขว้ขึ้นไปแล้วผูกชายทั้งสองที่คอ ผ้าที่สตรีสามัญใช้ส่วนใหญ่จะเป็นผ้าทอพื้นเมือง เช่นผ้าตาบัวปอก ผ้าตาลัดงา ผ้าตามะกล่ำ

⁴⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2547), 152.

สตรีชั้นสูง เจ้านาย ท้าวนาง ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 นิยมนุ่งผ้าจีบห่มสไบโจงกระเบนเช่นเดียวกับสตรีสามัญ ซึ่งรับอิทธิพลมาจากสมัยอยุธยา ไม่ได้แต่งกายอย่างหรูหรา นุ่งยก ห่มคาด ทรงเครื่องประดับเต็มยศประจำทุกวันอย่างที่เราเห็นกันทั่วไป แต่ที่มักทำเป็นพิเศษแตกต่างจากคนทั่วไปคือการนุ่งสีตามวัน การนุ่งโจง ดังที่ ม.จ.หญิงจงจิตนถนอม ดิศกุล ทรงอธิบายถึงการห่มผ้าตามสีประจำวันว่า

วันอาทิตย์ ทรงผ้าลายสีลิ้นจี่ ทรงสะพักแพรสีโศกหรือทรงผ้าสีเขียวใบไม้ทรงสะพักสีทับทิม

วันจันทร์ ทรงผ้าเหลืองอ่อน ทรงสะพักแพรสีน้ำเงินหรือ ทรงสีบานเย็นทรงผ้าสีนกพิราบน้ำเงินหม่น ทรงสะพักแพรสีจำปาแดง

วันอังคาร ทรงผ้าสีม่วงอ่อน ทรงสะพักแพรสีโศกหรือผ้าสีโศก ทรงสะพักแพรสีม่วง

วันพุธ ทรงผ้าสีเหลืองหรือถั่วเขียว ทรงสะพักสีจำปาอ่อนหรือแก่ก็ได้

วันพฤหัสบดี ทรงผ้าสีแดง ทรงสะพักแพรสีเขียวอ่อนหรือทรงผ้าสีเขียวใบไม้ ทรงสะพักสีเหลืองหรือแก่กว่าก็ได้

วันศุกร์ ทรงผ้าสีน้ำเงินแก่ ทรงสะพักแพรสีเหลืองหรือแก่กว่าก็ได้

วันเสาร์ ทรงผ้าลายสีม่วง ทรงสะพักแพรสีโศก

วันพระ ทรงผ้าสีแดง ทรงสะพักสีชมพู

เวลาไว้ทุกข์ ทรงผ้าม่วงทรงสะพักแพรสีนวลหรือทรงผ้าสีเขียวทรงสะพักสีม่วงอ่อนหรือแก่ตามชอบ

ในด้านการรักษาพยาบาล นั้นการแพทย์และการผดุงครรภ์แบบตะวันตก ได้เข้ามาสู่สังคมไทยพร้อมกับมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้เผยแผ่ศาสนาควบคู่ไปกับการให้บริการทางการแพทย์แผนใหม่ มิชชันนารีที่ทำให้การแพทย์และการผดุงครรภ์แผนใหม่ ได้รับความสนใจในสังคมไทยมากคือ หมอบลัดเลย์ เนื่องจากเป็นมิชชันนารีที่เรียนจบแพทย์มาโดยตรง มีความรู้ความสามารถในการรักษาผู้ป่วยมากกว่ามิชชันนารีที่เข้ามาก่อนหน้านี้ ซึ่งทำได้เพียงการแจกยาเท่านั้น แต่หมอบลัดเลย์สามารถรักษาได้หลายโรค จึงทำให้ชนชั้นนำไทยที่สนใจในวิชาการของตะวันตกในขณะนั้นมีปฏิกิริยาต่อวิชาการของตะวันตกแตกต่างกันไปหลายกลุ่ม กลุ่มที่สนใจวิชาการตะวันตกอย่างจริงจัง ในปีพ.ศ.2378 เจ้าฟ้าจุฑามณีได้เชิญหมอบลัดเลย์ให้เข้าไปตรวจอาการป่วยของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระราชมารดา แต่ในครั้งนั้นหมอบลัดเลย์ยังมิได้ถวายพระโอสถเนื่องจากสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีไม่ทรงเชื่อว่าหมอบลัดเลย์ มีความสามารถในการ

รักษาจริง แต่ต่อมาก็เริ่มมีการยอมรับจากเจ้านายฝ่ายหน้าบางคนมากขึ้น อย่างไรก็ตามหากพระมหากษัตริย์ไม่ทรงโปรดชาวตะวันตก ในส่วนของราชสำนักฝ่ายในก็ไม่กล้าติดต่อสมาคมกับชาวตะวันตกเช่นกัน อีกทั้งยังเป็นการขัดกับขนบธรรมเนียมประเพณีในสมัยนั้นอีกด้วย

3. การวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรม ภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3

สถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระบรมมหาราชวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระตำหนักและอาคารส่วนใหญ่ ก่อสร้างเป็นอาคารไม้มาตั้งแต่เริ่มสร้างพระบรมมหาราชวัง พ.ศ. 2325 รวมระยะเวลามาถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2367 ประมาณ 42 ปีแล้วคงจะเสื่อมโทรมลงตามสภาพการใช้งานและอายุของวัสดุก่อสร้าง ทั้งยังมีตำหนักหลายหลังที่ตั้งอยู่ใกล้พระมหารัชมณเฑียรที่ประทับ ซึ่งอาจจะเกิดเพลิงไหม้ขึ้นได้ ประกอบกับพระองค์ทรงเป็นช่าง ซึ่งเห็นได้จากการที่ได้ทรงเป็น “แม่กอง” ก่อสร้างงานใหญ่ๆ มาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการรื้อถอนตำหนักไม้ต่างๆ ลงคือ

“...พระราชฐานชั้นใน ให้ทำในตำหนักตึกสมเด็จพระศรีสุลาลัย และตึกพระเจ้าลูกเธอและตึกเจ้าคุณวัง เจ้าคุณพี่ เจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณปราสาท เป็นแถวกันไป และตึกเจ้าจอมที่เป็นพระสนมเอกหลายหมู่ ตึกแถวเจ้าจอมอยู่งาน พนักงานเป็นอันมาก ของสิ่งไรชำรุดก็ให้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ทั้งสิ้น...”⁴⁸

การเปลี่ยนแปลงของเขตพระราชฐานชั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ คือเปลี่ยนจากตำหนักที่สร้างด้วยไม้มาเป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนทั้งสิ้น แต่ยังคงรูปแบบที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 คือสร้างเป็นแบบ “เรือนหมู่” มีขนาดต่างๆ กันตามแต่พระอิสริยยศ หรือฐานะของเจ้าของตำหนักนั้นๆ

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 6.

แผนผังเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 4 เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3
ที่มา : จากการสันนิษฐานโดยอ้างอิงแผนผังที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวังเล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 7.

การจัดผังบริเวณในเขตพระราชฐานชั้นในสมัยรัชกาลที่ 3

เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 มีการจัดวางผังบริเวณเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของตำแหน่งต่างๆ อย่างไร นอกจากตำแหน่งของพระตำหนักเขียว และพระตำหนักแดงทั้งสองหลังแล้ว ส่วนตำแหน่งต่างๆ ไม่ได้มีเอกสารกล่าวถึง การสันนิษฐานแผนผังเขตพระราชฐานชั้นใน จึงต้องอาศัยหลักฐานแผนที่พระบรมมหาราชวังที่พิมพ์สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นแผนผังอ้างอิงและปรับแก้ไขตามข้อมูลเอกสารที่มีอยู่ รูปแบบของตำแหน่งสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตามข้อสันนิษฐานพบว่า พร้อมๆ กับการเปลี่ยนจากตำหนัก

ที่สร้างด้วยไม้มาเป็นตำหนักตึกก่ออิฐฉาบปูน พระองค์ได้โปรดฯ ให้มีการวางผังบริเวณที่จะสร้างตำหนักและอาคารต่างๆ ขึ้นใหม่ทั้งหมด โดยกำหนดพื้นที่ดังกล่าวนี้ตั้งแต่บริเวณหลังพระมหารัชมณเฑียรไปจนถึงตึกด้านทิศใต้ ซึ่งพื้นที่หลังพระมหารัชมณเฑียรมีการสร้างตำหนักตึก ตำหนักแดง และตำหนักเขียวที่เป็นตำหนักเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงสุดขึ้นใหม่ แทนตำหนักตึกหรือตำหนักเขียว และตำหนักแดงที่สร้างด้วยไม้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 แลวหลังจากนี้ คาดว่าการวางผังบริเวณคงจะได้รับอิทธิพลทั้งการวางกลุ่มอาคารและการใช้วัสดุก่อสร้างมาจากจีน คือมีการจัดแบ่งที่ออกเป็นตารางสี่เหลี่ยม 4 ฝืน มีเนื้อที่ประมาณเท่าๆ กันมีถนนสายหลักกันโดยรอบ คือ

1. ถนนที่ทอดยาวทอดยาวไปทางด้านทิศตะวันออก และทิศตะวันตก เป็นส่วนที่อยู่ด้านหลังพระมหารัชมณเฑียรไปสู่ประตูราชสำราญ ถนนนี้ปูด้วยหินแข็งที่เรียกว่าหินแกรไนท์ (Granite) ซึ่งเป็นการเน้นความสำคัญของถนนนี้ด้วยวัสดุก่อสร้าง

2. ถนนที่ทอดยาวไปทางทิศเหนือและทิศใต้ อีก 3 สาย ตัดกับถนนจากประตูราชสำราญ ไปออกประตูแถวเต็ง ถนนนี้ปูด้วยหินทราย (Sandstone) ซึ่งเป็นหินที่มีความแข็งน้อยกว่าหินแกรไนท์

นอกจากนี้ภายในพื้นที่ตารางสี่เหลี่ยม 4 ฝืนดังกล่าวแล้ว ยังแบ่งพื้นที่ออกเป็นตารางใหญ่เล็กไม่เท่ากันเป็นที่ตั้งของตำหนักตามความสำคัญของผู้อยู่อาศัยในอาคารนั้น โดยมิชยอกันระหว่างตำหนักและอาคารแต่ละแปลง คือ

แถวที่ 1 : ตั้งอยู่ริมถนนสายหลักจากประตูราชสำราญ หลังพื้นที่ตำหนักตึก ตำหนักแดงและตำหนักเขียวซึ่งเป็นตำหนักที่อยู่ด้านหลังพระมหารัชมณเฑียร จัดแบ่งเป็นตารางสี่เหลี่ยมผืนผ้าจำนวน 4 ฝืนต่อช่วง (ทั้งแถวแบ่งออกเป็น 4 ช่วงคั่นด้วยถนน 3 สาย) รวมแถวที่ 1 มีทั้งหมด 16 ฝืน แต่ละฝืนแบ่งเป็นพื้นที่ กว้างประมาณ 18.50 เมตร ยาวประมาณ 26.50 เมตร รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ 122.56 ตารางวา ตำหนักที่ตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้มักจะเป็นตำหนักเดี่ยวล้อมรอบด้วยถนน และมักจะเป็นตำหนักที่ประทับของพระมเหสี พระราชเทวี หรือพระสนมเอก เป็นต้น

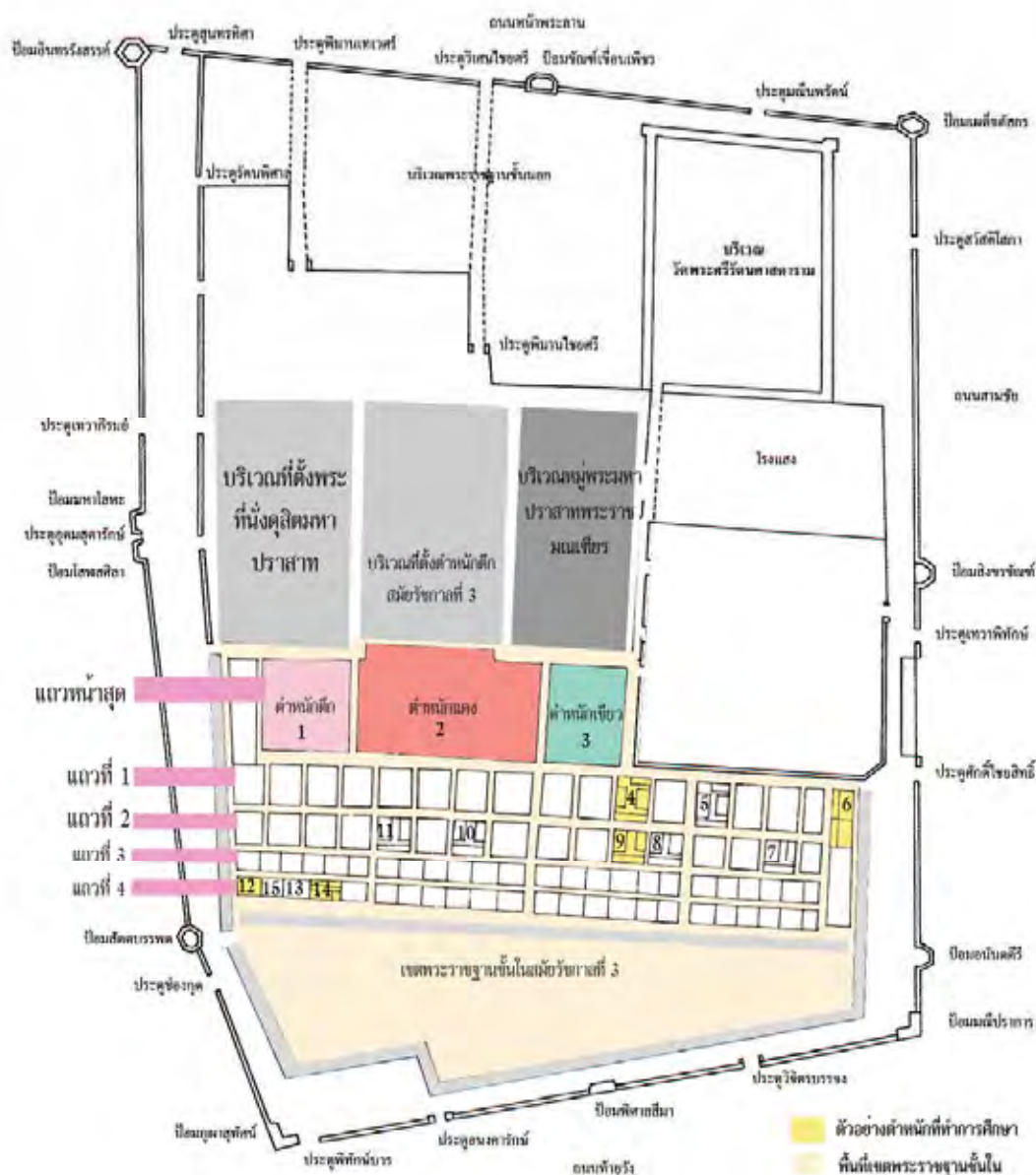
แถวที่ 2 : ตั้งอยู่หลังแถวที่ 1 มีการจัดแบ่งพื้นที่เป็นตารางสี่เหลี่ยมผืนผ้าจำนวน 4 ฝืนต่อช่วง(ทั้งแถวแบ่งออกเป็น 4 ช่วงคั่นด้วยถนน 3 สาย) รวมแถวที่ 2 มีทั้งหมด 16 ฝืน เช่นเดียวกับแถวที่ 1 แต่มีเนื้อที่น้อยกว่าแถวที่ 1 คือมีพื้นที่ กว้าง ประมาณ 18.00 เมตร ยาวประมาณ 20.00 เมตร รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ 90 ตารางวา ตำหนักที่ตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้

ยังคงเป็นตำหนักเดี่ยวล้อมรอบด้วยถนน มักจะเป็นตำหนักที่ประทับของเจ้าจอมมารดาและพระราชธิดา

แถวที่ 3 และแถวที่ 4 : เป็นเรือนแถวแบบเดียวกันและเท่ากันทั้งแถวที่ 3 และ แถวที่ 4 แต่ละแถวหันหน้าอาคารไปทางด้านทิศใต้ แต่ละแถวแบ่งพื้นที่ออกเป็น 4 ช่วงคั่นด้วยถนน 3 สาย แต่ละช่วงสร้างเป็นเรือนแถวกว้างประมาณ 10.00 เมตร ยาวประมาณ 75 เมตร รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ 187.5 ตารางวา ต่อช่วง แต่ละช่วงจะแบ่งเป็นที่พักอาศัยประมาณ 6 ห้อง ความกว้างของแต่ละห้องประมาณ 12.00 เมตร หรือน้อยกว่านั้น มักจะเป็นที่อยู่ของเจ้าจอม และพนักงานชั้นผู้ใหญ่

กลุ่มของตำหนักต่างๆ ดังกล่าวนี้อ้อมรอบด้วยเขื่อนเพชร 3 ด้านซึ่งเป็นที่อยู่ของพนักงานทั้งด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนทางด้านทิศใต้ที่รัชกาลที่ 2 ได้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังออกไปนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีโปรดฯ ให้สร้างอาคารไต้ขึ้นในบริเวณนั้น ยังคงปล่อยไว้เป็นที่ว่างต่อไป

นอกจากนี้ยังมีการจัดระบบทางเข้าออกของตำหนักต่างๆ โดยแต่ละตำหนักจะมีประตูทางเข้าตำหนักไม่ตรงกัน และแต่ละตำหนักยังมีประตูทางเข้าออกของข้าราชการบริพารส่วนพระองค์ แยกจากประตูทางเข้าตำหนักต่างหากอีกด้วย

แผนผังเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 5 ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักสมัยรัชกาลที่ 3

ที่มา : จากการสันนิษฐานโดยอ้างอิงแผนผังที่มีการเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 จากหนังสือ หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 7.

ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักสมัยรัชกาลที่ 3

1. ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักตึกสมัยรัชกาลที่ 2-3
(รื้อถอนในสมัยรัชกาลที่ 5)	8. ตำหนักพระองค์แชไขดวง
2. ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักแดงสมัยรัชกาลที่ 2	9. ตำหนักพระองค์แมนเขียน
3. ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักเขียวสมัยรัชกาลที่ 2
(ทั้งสองตำหนักได้ถูกรื้อถอนตำหนักไม้สร้างเป็น
ก่อกฐาบาปูนใหม่ทั้งหมดในสมัยรัชกาลที่ 3)	10. ห้องเครื่อง
4. ตำหนักกรมหลวงวรเสรฐสุตา	11. ตำหนักพระองค์ประภาพรรณ
5. ตำหนักพระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน	12. เรือนเจ้าจอมมารดาประคอง
6. ตำหนักแฝด	13. ตำหนักพระองค์เจ้าสุริยเทวิน
7. เรือนเจ้าจอมทับทิม	14. เรือนเจ้าจอมเอื้อง
	15. ตำหนักพระองค์เจ้าลิ้นจี่สวาท

การศึกษานี้จะทำการศึกษาเฉพาะตำหนักที่ยังคงเหลืออยู่และมีลักษณะที่เป็นแบบเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3

ตำหนักประธาน

พระตำหนักตึก : ที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุลาลัย

พระตำหนักตึกในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ได้ถูกรื้อถอนแล้วสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นตำหนักของฝ่ายในที่ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นกลาง จึงสันนิษฐานตามข้อมูลที่ได้บันทึกไว้ ไม่มีภาพและแผนผัง

พระตำหนักตึก เป็นพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถวายสมเด็จพระบรมราชชนนี ที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัย ในพ.ศ.2370 เรียกตำหนักหลังนี้ว่า **“พระตำหนักตึก”** ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณสวนซ้าย ของหมู่พระมหามณเฑียรทางด้านทิศตะวันตก สมเด็จพระยาสุดรรชนีรัตนราชประยูร ซึ่งเป็นพระนัดดา และพระภาติในฝ่ายพระมารดา ก็ได้เสด็จประทับอยู่ด้วย ครั้นสมเด็จพระศรีสุลาลัยเสด็จสวรรคตลงในพ.ศ. 2380 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบพระตำหนักนี้ให้ สมเด็จพระยาสุดรรชนีรัตนราชประยูรทรงปกครองสืบมา ครั้นถึงพ.ศ. 2395 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมมตยาภิเษกพระราชธิดาในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรส รัชกาลที่ 3 ให้มีพระอิสริยยศเป็นพระราชเทวี ทรงพระนามว่าพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งต่อมาได้เฉลิมพระนามาภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 4

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จมาประทับที่พระตำหนักตึกหลังนี้ เพื่อเฉลิมพระเกียรติในสมเด็จพระศรีสุลาลัยต่อไปด้วย สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีได้เสด็จประทับที่พระตำหนักตึกหลังนี้จนเสด็จสวรรคตในพ.ศ. 2404 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุดาร์ตพระราชบุตร พระกนิษฐภคินีร่วมเจ้าจอมมารดา กับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ จึงได้ทรงอภิบาลพระราชโอรส และพระราชธิดาในสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สืบต่อมา ด้วยเหตุที่พระตำหนักตึกหลังนี้เป็นที่เสด็จพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้พระตำหนักมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ จึงได้มีพระราชดำริว่าที่พระตำหนักตึกหลังนี้ มิได้มีผู้อื่นเข้ามาเจือปน เป็นที่พระองค์เสด็จพระราชสมภพและประทับสืบมาเป็นลำดับ จนเป็นมงคลสถานที่เหมาะที่จะสถาปนาให้เป็นพระราชมณเฑียร จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุดาร์ตพระราชบุตรเสด็จย้ายไปประทับที่พระที่นั่งพิมานรัตยาและโปรดเกล้าฯ **ให้หรือพระตำหนักตึกลงทั้งหมู่จัดสร้างเป็นพระที่นั่งขึ้น 2 องค์** องค์ตะวันออกพระราชทานนามว่า **พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์** และองค์ตะวันตกพระราชทานนามว่า **พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ** หมายความว่า เป็นสถานที่พระบรมราชสมภพ มีอัฒจันทร์ใหญ่ลงระหว่างกลางหมู่ทั้ง 2

ลักษณะของพระตำหนักตึก

ปัจจุบันพระตำหนักตึกหลังนี้ได้ถูกรื้อถอนไปหมดสิ้นแล้ว ตั้งแต่ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ให้สร้างพระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท จึงได้แต่สันนิษฐานจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ในที่ต่างๆ กัน พอจะประมวลได้ว่าพระตำหนักตึกหลังนี้เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูน ลักษณะเป็นเรือนหมู่ขนาดใหญ่หลายหลัง ประกอบเข้าด้วยกัน มีความสูงชันเดียวบ้าง สองชั้นบ้าง และสามชั้นบ้าง ตามประโยชน์ใช้สอยที่ไม่เหมือนกัน

วัสดุก่อสร้างพระตำหนัก

เนื่องจากพระตำหนักตึกได้ถูกรื้อลง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และไม่ปรากฏหลักฐานที่เป็นของจริงที่พอจะระบุถึงลักษณะและวัสดุก่อสร้างของพระตำหนักตึกได้ นอกจากมีเอกสารในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับพระตำหนักตึกกล่าวว่า “...ที่ตำหนักกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ทำตั้งแต่งานพระเมรุกรม สมเด็จพระอมรินทร์แล้วคือ เป็นปีที่ 3 ใน

รัชกาลที่ 3 พื้นเฉลียงแลชานไม้ย้างเสาพระเมรุทั้งสิ้นเฉลียงในร่มอยู่มาจนรื้อตำหนักในแผ่นดินปัจจุบัน เว้นไว้แต่ชานนอกชานที่แจ้มา ชำรุดเมื่อปลายรัชกาลที่ 4 ...”⁴⁹

จะเห็นได้ว่า พระตำหนักตึกหมู่นี้เป็นตำหนักที่สร้างขึ้นโดยใช้วัสดุส่วนใหญ่จากพระเมรุมาศของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 โดยมีพื้นเฉลียงและชานทำด้วยไม้ย้าง ครั้นเวลาผ่านไปพื้นนอกชานถุดผ่นจึงชำรุดเสียหายในรัชกาลที่ 4 ส่วนพื้นที่อยู่ภายในร่มก็ยังสามารถคงทนต่อมาได้จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนเสาพระตำหนักตึกเป็นเสาไม้ที่มาจากเสาพระเมรุทั้งสิ้น ฉะนั้นลักษณะของพระตำหนักจึงสันนิษฐานว่าจะเป็นพระตำหนักที่มีโครงสร้างไม้ พื้นไม่มีเฉลียงและนอกชานเป็นไม้ แต่ผนังคงจะก่ออิฐฉาบปูนเหมือนกับตำหนักที่สร้างขึ้นทั่วไปในรัชกาลที่ 3 และยังมีลักษณะเป็นเรือนหมู่ใหญ่แบบไทย

ตัวอย่างที่ 1 : แบบเรือนหมู่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา ลักษณะของตำหนัก

ตำหนักหลังนี้เป็นตำหนักที่ยังคงรูปแบบเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่เหลือให้ศึกษาเป็นหมู่ตำหนักแถวที่หนึ่ง ตั้งอยู่ริมถนนสายสำคัญจากประตูราชสำราญผ่านหลังพระมหารมณเทียร พื้นที่ตำหนักมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้างประมาณ 18.50 เมตร ยาวประมาณ 27.00 เมตร รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ 124.87 ตารางวา ลักษณะเป็นแบบเรือนหมู่ทรงไทยชั้นเดียวก่ออิฐฉาบปูนจำนวน 4 หลัง ประกอบกันเป็นเรือนหมู่ ทุกหลังหันหน้าอาคารเข้าสู่ชานกลางซึ่งมีความกว้างประมาณ 2.75 เมตร ยาวประมาณ 3.20 เมตร ทางเข้าทำเป็นรั้วก่ออิฐฉาบปูนเสมอแนวอาคาร หลังหน้าริมถนน มีซุ้มประตูทางเข้าตรงกับถนนหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ที่ประตูทั้ง 2 ข้างจากประตูนำไปสู่ลานโถงขนาดกว้าง 7.00 และยาว 7.50 เมตร แยกไปยังอาคารหลังต่างๆ ตามหน้าที่ใช้สอยดังต่อไปนี้คือ

อาคารหลังที่ 1 ตั้งอยู่ริมถนนหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทำหน้าที่เปรียบเสมือนท้องพระโรง มีลักษณะเป็นอาคารโถง ความยาว 4 ห้องความกว้างประมาณ 3.50 เมตร ยกพื้นสูงจากระดับถนนประมาณ 0.90 เมตร มีฝ้าผนังด้านนอกติดถนน 2 ด้านและในซาลา 1 ด้าน ด้านในเปิดโล่ง มีฟาไลและเสาก่ออิฐถือปูนรับหลังคา

อาคารหลังที่ 2 และที่ 3 เป็นตำหนักที่ประทับ อาคารทั้ง 2 หลังนี้วางขนานกันและตั้งฉากกับอาคารหลังที่ 1 เชื่อมกันด้วยซาลาซึ่งปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว อาคารนี้มีความยาว 5

⁴⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ขร. 8.3/13 พระราชหัตถเลขาถึงวันที่ นต.ก. ร.ศ. 117 (4-8 ตุลาคม 117) เรื่องทำพระจกพักรถม้า.

ห้อง ความกว้างประมาณ 4.50-5.00 เมตร เท่ากันทั้ง 2 หลัง ยกพื้นสูงจากระดับถนน 0.90 เมตร ด้านหน้ามีพาไลด้านในกันเป็นห้องประมาณ 2 ช่วงเสา สันนิษฐานว่าอาจจะใช้เป็นห้องเก็บเครื่องใช้ แต่ต่อมาเมื่อไม่ได้เป็นตำหนักที่ประทับแล้วผู้อาศัยต่อมากงจะใช้เป็นครัวไฟ

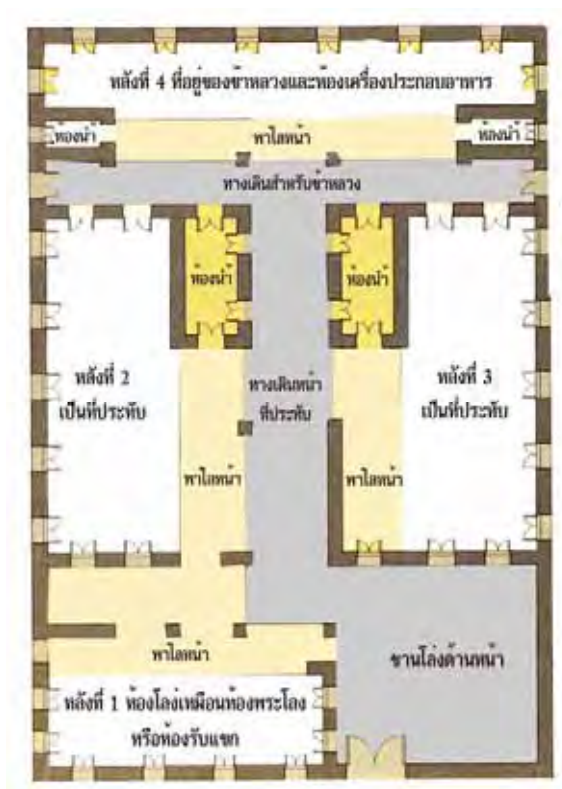
อาคารหลังที่ 4 อาคารนี้ตั้งอยู่ด้านหลัง เป็นที่อยู่ของข้าหลวงและห้องเครื่องประกอบอาหาร มีความยาว 6 ห้อง ความกว้างประมาณ 2.80-3.00 เมตร ยกพื้นสูงจากระดับถนนประมาณ 0.40 เมตร ด้านหน้ามีพาไลและเสาก่ออิฐถือปูนรับหลังคา ส่วนปลายสุดของพาไลมักจะกันเป็นห้องเล็กๆ (ปัจจุบันใช้เป็นห้องน้ำ) ที่หน้าพาไลมีทางเดินกว้างประมาณ 1.65 เมตร ไปสู่ประตูทางเข้า-ออก ด้านข้างทั้ง 2 ด้าน

ภาพที่ 9 พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดาเจ้าของตำหนัก
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 10 ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 6 ภายในตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงวรเสถรสุธดา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ตัวอย่างที่ 2 : แบบเรือนหมู่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2 พระองค์เจ้าแมนเขียน ลักษณะของตำหนัก

ตำหนักหลังนี้เป็นหมู่ตำหนักตั้งอยู่แถวที่ 2 มีพื้นที่กว้างประมาณ 18.50 เมตร ยาวประมาณ 19.50 เมตร รวมพื้นที่ประมาณ 90.18 ตารางวา ลักษณะเป็นแบบเรือนหมู่ทรงไทยชั้นเดียว ก่ออิฐฉาบปูน จำนวน 3 หลังประกอบกันเป็นเรือนหมู่ ทุกหลังใช้ผนังอาคารเป็นกำแพงภายนอกไปด้วยในตัว ทุกหลังหันหน้าเข้าสู่ที่ลานกลาง ซึ่งมีความกว้างประมาณ 2.75 ยาว 3.20 เมตร ทางเข้าเป็นผนังก่ออิฐฉาบปูนเสมอแนวตำหนัก 2 หลัง มีซุ้มประตูทางเข้ากว้างประมาณ 1.15 เมตร สูง 2.10 เมตร จากซุ้มประตูนำไปสู่ลานกลาง แยกไปยังอาคารหลังต่างๆ ตามหน้าที่ใช้สอยดังต่อไปนี้

อาคารหลังที่ 1 และที่ 2 เป็นตำหนักที่ประทับ วางขนานกัน เชื่อมด้วยลานกลาง ไปด้วยกระเบื้องหน้าวัว ลักษณะเป็นอาคารยกพื้นสูงประมาณ 1.20 เมตร ด้านหน้ามีพาไล ที่ปลายสุดของพาไลกันเป็นห้องเล็กใช้เป็นที่เก็บเครื่องใช้และดัดแปลงเป็นครัวในภายหลัง

ตัวอย่างที่ 3 : แบบเรือนแถวเรือนเจ้าจอมเย็นในรัชกาลที่ 5

ลักษณะของตำหนัก

กลุ่มนี้เป็นแบบเรือนแถว 2 แถว ตั้งอยู่แถวที่ 3 และที่ 4 นับจากถนนหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ประกอบด้วยที่พักจำนวน 6 หน่วยเชื่อมต่อกัน แต่ละหน่วยจะเป็นเรือนห้าห้อง ยกพื้นสูงประมาณ 0.40 เมตร ด้านหน้ามีพาไล มีเสาก่ออิฐถือปูนรับหลังคา ความสูงของชายคาประมาณ 1.50 เมตร ด้านหน้าของเรือนห้าห้องนี้ มีเรือนขนาดเล็ก 2 หลังขนาดเท่ากันวางตั้งฉากกับเรือนใหญ่ ตั้งอยู่ริมประตูทางเข้า เรือนนี้มีขนาดประมาณ 2.40x3.85 เมตร ทำหน้าที่เป็นเรือนครัวและเรือนคนรับใช้ ตรงกลางระหว่างเรือน 3 หลังนี้เป็นชานกลาง มีขนาดประมาณ 4.00x6.00 เมตร ปูพื้นด้วยกระเบื้องหน้าวัว

ซุ้มประตูทางเข้ามีความกว้างประมาณ 1.30 เมตร เป็นซุ้มประตูแบบจีน ยอดซุ้มเป็นปูนปั้นรูปต้นไม้ดอกไม้ ประดับด้วยเครื่องกระเบื้องถ้วยชอบประตูโดยรอบเป็นลายเขียนแบบจีนด้วยสีน้ำเงินและสีเหลืองทั้งภายนอกและภายในซึ่งเป็นลักษณะพิเศษกว่าซุ้มประตูอื่นๆ

ภาพที่ 12 ภาพภายนอกเรือนแถวเจ้าจอมเย็น

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 8 ผังภายในเรือนแถวเจ้าจอมเย็น

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

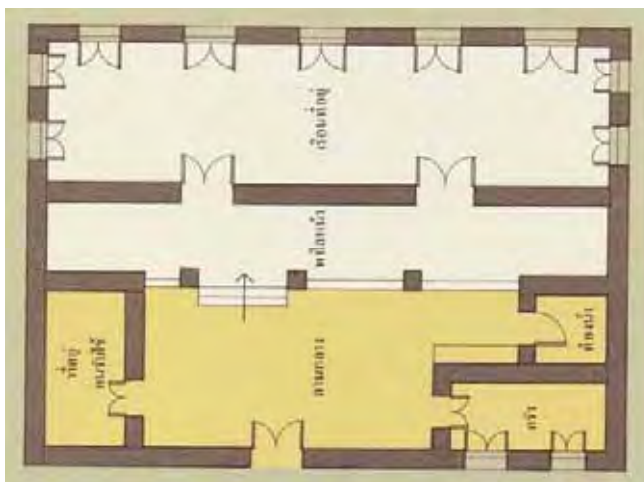
ตัวอย่างที่ 4 : แบบเรือนแถวเรือนเจ้าจอมประคองในรัชกาลที่ 5 ลักษณะเรือน

ลักษณะเหมือนกับเรือนเจ้าจอมเย็น แต่เนื่องด้วยที่ตั้งอยู่ตอนมุมของถนนจึงสลับด้านข้างของเรือนคนรับใช้ โดยให้หันด้านยาวไปแนวทิศตะวันออก-ตะวันตกแทน และช่องระหว่างเรือนหันห้องกับเรือนครัวกันเป็นห้องน้ำเพิ่มขึ้น

ภาพที่ 13 ภาพภายในเรือนแถวเจ้าจอมประคอง

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 9 ผังภายในเรือนแถวเจ้าจอมประคอง

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ตัวอย่างที่ 5 : ตำหนักแฝด

ลักษณะของตำหนัก

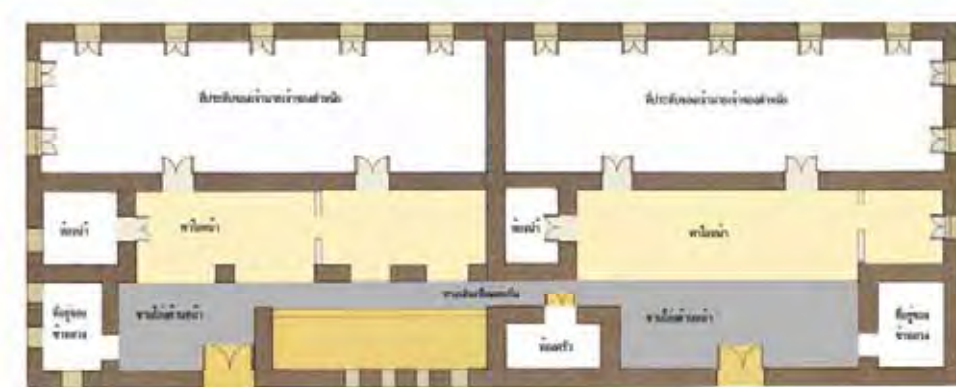
ตั้งอยู่ใกล้ประตูราชสำราญ ขนาดของตำหนักกว้างประมาณ 10.50 เมตร ยาว 12.50 เมตร ลักษณะเป็นตำหนักแฝด 2 หลังอยู่ติดกัน นำไปสู่ลานโล่งแคบๆ แต่ละตำหนักประกอบด้วยอาคาร 3 หลัง หลังที่ประทับเป็นเรือน 5 ห้อง ตำหนักที่ประทับนี้ความยาวประมาณ 12.50 เมตร กว้าง 4.80 เมตร ตำหนักที่ประทับนี้ยกพื้นสูง ด้านหน้ามีพาไลปูพื้นไม้ กว้างประมาณ 1.80 เมตร อีก 2 หลังเป็นอาคารหลังเล็ก หลังหนึ่งวางตั้งฉากกับตัวตำหนัก ขนาดประมาณ 2.40 x 3.00 เมตร สันนิษฐานว่าเป็นที่อยู่ของข้าหลวง ส่วนอีกหลังหนึ่งวางขนานกับตำหนักมีขนาดประมาณ 2.30 x 3.50 เมตร สันนิษฐานว่าเป็นครัว พื้นตรงกลางเป็นลานกว้างปูกระเบื้องหน้าวัว

ประตูทางเข้าเป็นลักษณะประตูไม้แผ่นเดียว ใช้เดี่ยวไม้ แต่ซุ้มประตูเป็นลักษณะที่เห็นได้ชัดว่ามีการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยปั้นปูนเซาะร่องให้ดูคล้ายก่อด้วยหินและมีลวดลายบัวแบบตะวันตก เพื่อยืนยันถึงยุคสมัยของอาคารหลังนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับตำหนักที่เคยประทับเมื่อทรงพระเยาว์ ในพระบรมมหาราชวัง ความว่า

“...ต่อนั้นมาฉันต้องย้ายจากเรือนที่ถูกละระหม่อม โปรดให้สร้างพระราชทานทางฝ่ายตะวันตกใกล้ประตู (ดิน) อนงค์ลีลา ไปอยู่เรือนโบราณ ซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ 3 ทางด้าน

ตะวันออกใกล้ประตูลำราญ เพราะจะรื้อเรือนเดิมเอาที่สร้างตำหนักสมเด็จพระยาสุรรัตนราชประยูร เรือนที่ไปอยู่ใหม่นั้นดูเหมือนจะยังอยู่จนบัดนี้ ด้วยเมื่อ พ.ศ. 2472 ฉันมีโอกาสเข้าไปในวัง ผ่านไปทางนั้นเห็นเข้า ยังชี้ให้ลูกดู พวกกันเห็นประหลาดที่ฉันเคยอยู่เรือนเล็กเพียงเท่านั้น...”

ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักที่เล็กและใกล้ประตูลำราญที่ปรากฏในปัจจุบัน มีเพียงตำหนักแฝด 2 หลังเท่านั้น นอกจากนั้นเป็นหมู่ตำหนักที่มีขนาดใหญ่ และขนาดรองทั้งสิ้นจึงสันนิษฐานว่าตำหนักนี้อาจจะเป็นที่ประทับของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพร่วมกับเจ้าจอมมารดาเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ก่อนโสกันต์ก็เป็นได้

แผนผังที่ 10 ผังภายในตำหนักแฝด

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

4. ตำแหน่งที่ตั้งและแผนผังของตำหนักบอกถึงสถานภาพของสตรีฝ่ายใน

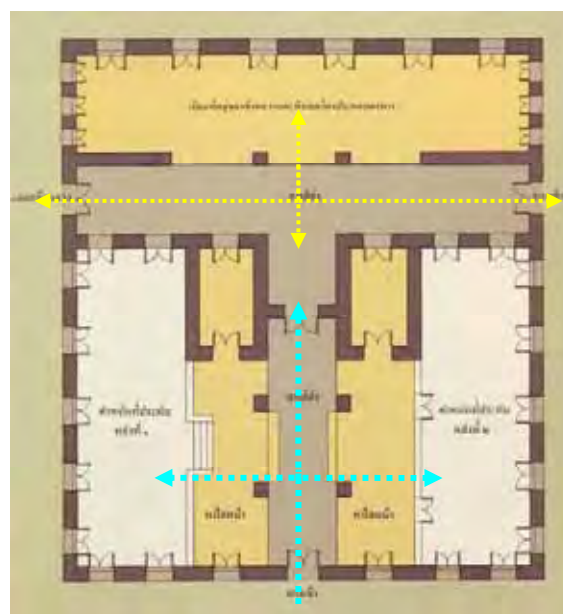
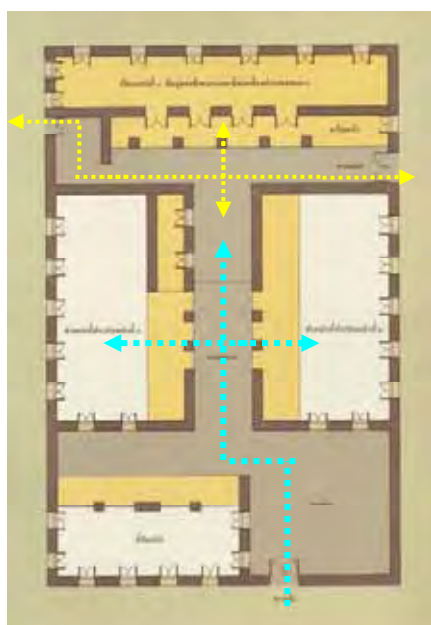
ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ราชสำนักฝ่ายในอยู่ในกฎระเบียบและจารีตประเพณีอย่างเคร่งครัด รวมถึงระเบียบแบบแผนในการปรับปรุงตำหนักต่างๆ ในเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อตำหนักไม้ในเขตพระราชฐานชั้นในทั้งหมดแล้วสร้างเป็นก่ออิฐฉาบปูนทั้งหมด สาเหตุหลักเนื่องจากทรงป้องกันการเกิดไฟไหม้ และทรงกำลังปรับปรุงวัดและวังต่างๆ ให้เป็นแบบใหม่ ที่สร้างเป็นก่ออิฐฉาบปูนดังที่ได้บรรยายมาแล้ว นับว่าเป็นเรื่องใหม่มากสำหรับฝ่ายใน เพราะต้องมีการปรับตัวกับบรรยากาศของตำหนักใหม่ แต่วิถีการดำเนินชีวิตในตำหนักยังคงเป็นเช่นเดิม เนื่องจากทรงให้สร้างเป็นก่ออิฐฉาบปูนใหม่ทั้งหมด แต่โครงสร้างหลังคา และโครงสร้างภายในยังเป็นไม้ และที่สำคัญสร้างบนพื้นฐานของแผนผัง

ตำหนักแบบเดิม คือยังคงรูปแบบผังเป็นเรือนหมู่เช่นเดิม ซึ่งลักษณะของผังจะสามารถบ่งบอกถึงสถานภาพและวิถีชีวิตของผู้อาศัยภายในตำหนัก และแสดงออกทางผังรวมในเขตพระราชฐานชั้นในอย่างชัดเจนคือ

แผนผังของตำหนักบ่งบอกถึงสถานภาพและวิถีชีวิตของผู้อาศัย

วิถีการดำเนินชีวิตในตำหนัก สามารถบ่งบอกถึงสถานภาพของผู้ที่อยู่อาศัยอยู่ภายในตำหนัก ซึ่งจะมีการแบ่งแยกกันอย่างชัดเจน ถือเป็นกฎระเบียบที่เคร่งครัดที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของราชสำนักฝ่ายในกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กับการใช้ชีวิตสัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมที่สืบทอดกันมา เช่นการไม่เดินไต่ถุนเรือน และการเดินเข้าตำหนักของเจ้านายฝ่ายในหรือเจ้านายเจ้าของตำหนักจะเข้า-ออกตำหนักจะใช้ประตูหน้า ส่วนข้าราชการบริพารจะต้องใช้ประตูหลังในการเข้า-ออกตำหนักเท่านั้น และตัวเรือนที่ประทับของเจ้านายจะมีพื้นที่ใหญ่ที่สุดและจะอยู่ด้านหน้าหรือเป็นเรือนประธานของตำหนักนั้น แสดงให้เห็นถึงสถานภาพของผู้อาศัยอย่างชัดเจน และที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้แต่ละตำหนักจะมีเจ้านายฝ่ายในที่เป็นเจ้าของตำหนักประทับอยู่เพียงองค์เดียวกับข้าหลวงหรือถ้าเป็นเจ้าจอมมารดาที่จะประทับร่วมกับพระราชโอรสและพระธิดาเท่านั้น ไม่มีเจ้านายประทับอยู่รวมในตำหนักเดียวกันซึ่งก็ได้แสดงออกมาจากผังของตำหนักดังภาพตัวอย่างข้างล่าง

←..... เส้นทางเดินเจ้านายของตำหนัก ←..... เส้นทางเดินข้าราชการบริพาร

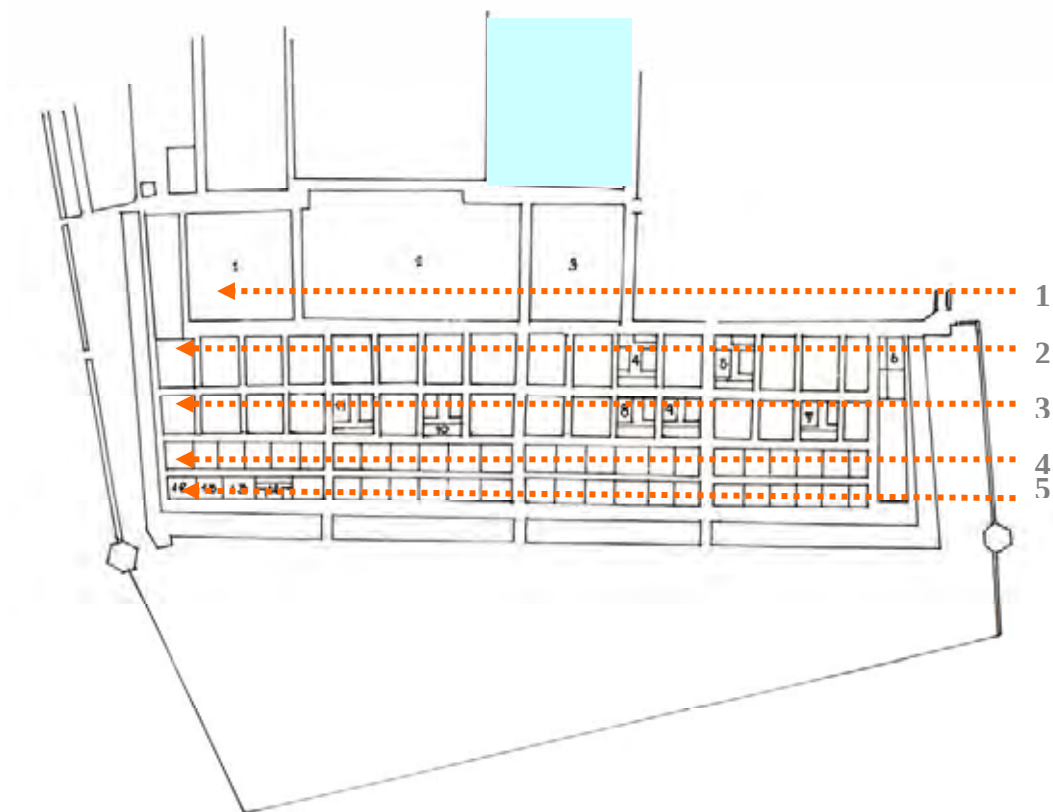

แผนผังที่ 11 แสดงเส้นทางการเดินหรือใช้ชีวิตของฝ่ายใน

ที่เป็นจารีตประเพณีในการปฏิบัติของผู้ที่อาศัยอยู่ในตำหนักทุกตำหนัก

ตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของตำหนักบงบอกถึงตำแหน่งและความสำคัญของเจ้าของตำหนัก

ตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของตำหนักในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้บ่งบอกอย่างชัดเจนไม่ซับซ้อน ถึงยศตำแหน่งและความสำคัญของฝ่ายในที่เป็นเจ้าของตำหนัก คือตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักที่ยังอยู่ใกล้ชิดกับพระราชมณเฑียรที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์มากที่สุด ก็ยิ่งแสดงถึงตำแหน่งที่สูงและบ่งบอกถึงความสำคัญของเจ้าของตำหนักเท่านั้น ซึ่งขนาดของตำหนักก็เช่นกัน ยิ่งมีขนาดใหญ่มีเรือนประกอบในเรือนหมู่มาก ก็ยิ่งแสดงถึงยศตำแหน่งความสำคัญและบารมีของเจ้าของตำหนักนั้นด้วยเช่นกัน ดังแสดงให้เห็นในภาพด้านล่างนี้

แผนผังที่ 12 แสดงถึงตำแหน่งที่ตั้งตำหนักที่บ่งบอกสถานภาพความสำคัญและยศตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนัก

แผนผังเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3

1. **ตำแหน่งของตำหนักที่อยู่หน้าสุด** : และอยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากที่สุด เป็นตำแหน่งที่ตั้งที่เจ้าของตำหนักมีพระอิสริยยศหรือตำแหน่งที่สำคัญมากรองจาก ตำแหน่งพระอัครมเหสีคือ ตั้งแต่พระมเหสีขึ้นไปจนถึงตำแหน่งพระอัครชายา ซึ่งตำแหน่งพระอัครมเหสีเป็นตำแหน่งสูงที่สุด ทรงประทับอยู่บนพระราชมณเฑียรที่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากที่สุด ที่ตั้ง

ของตำแหน่งแยกออกต่างหากที่อยู่เหนือสุดของตำแหน่งต่างๆ ซึ่งเปรียบเท่ากับเป็นผู้ปกครองฝ่ายในทั้งหมดอำนาจรองจากพระมหากษัตริย์

2. ตำแหน่งของตำแหน่งที่อยู่แถวที่สอง : เป็นตำแหน่งที่ตั้งที่เจ้าของตำแหน่งมีพระอิสริยยศหรือตำแหน่งที่สำคัญรองลงมาจากตำแหน่งแถวที่หนึ่ง คือ ที่ตั้งของเจ้านายฝ่ายในในตำแหน่งพระบรมวงศานุวงศ์ หรือเจ้าจอมมารดา

3. ตำแหน่งของตำแหน่งที่อยู่แถวที่สาม : เป็นตำแหน่งที่ตั้งที่เจ้าของตำแหน่งมีพระอิสริยยศหรือตำแหน่งที่สำคัญรองลงมาจากตำแหน่งที่ตั้งอยู่แถวที่สอง คือ ที่ตั้งของเจ้านายฝ่ายในในตำแหน่งเป็นเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอม ที่ได้ถวายตัวเข้ามาที่หลังของเจ้าของตำแหน่งที่ตั้งอยู่แถวที่สอง

4 และ 5. ตำแหน่งของตำแหน่งที่อยู่แถวที่สี่และห้า : เป็นตำแหน่งที่ตั้งที่เจ้าของตำแหน่งมีพระอิสริยยศหรือตำแหน่งที่สำคัญรองลงมาจากตำแหน่งที่ตั้งอยู่แถวที่สาม คือ ที่ตั้งของเจ้านายฝ่ายในในตำแหน่งเป็นเจ้าจอม และฝ่ายในผู้ใหญ่ที่ไม่ได้เป็นเจ้าจอมที่ทำงานรับราชการในราชสำนักฝ่ายใน เช่น จ่าไขน

ตำแหน่งที่มีขนาดใหญ่ที่สุดนอกจากตำแหน่ง คือ ตำแหน่งที่ตั้งอยู่แถวที่ 1 มียศตำแหน่งและความสำคัญรองจากพระอัครมเหสี ตำแหน่งที่มีขนาดใหญ่รองลงมาคือตำแหน่งที่ตั้งอยู่แถวที่ 2 ก็มีความสำคัญรองจากแถวที่ 1 ส่วนตำแหน่งที่ขนาดรองลงมาจากแถวที่ 2 คือ แถวที่ 3-5 เล็กลงตามลำดับ ก็มีความสำคัญรองลงมาตามลำดับด้วย ลักษณะความสัมพันธ์ของตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของตำแหน่งกับสถานภาพของเจ้าของตำแหน่งของรัชกาลที่ 3 นี้สืบเนื่องจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 แต่มีความซับซ้อนในเรื่องของตำแหน่งมากขึ้นเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 4 ฝ่ายในมีจำนวนมากขึ้นมาก และที่สิ่งที่แตกต่างที่สำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างหมู่พระราชมณเฑียรใหม่คือพระอภิเนาว์นิเวศน์ที่ตั้งอยู่สวนขวาเดิม ทำให้พระองค์ทรงย้ายไปประทับอยู่จนสวรรคต แต่ความสัมพันธ์ของตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของตำแหน่งกับสถานภาพของเจ้าของตำแหน่ง ยังคงเป็นเช่นเดิมอย่างสมัยรัชกาลที่ 3 มิได้ทรงเปลี่ยนแปลงตำแหน่งที่ตั้งและยศตำแหน่งและความสำคัญของเจ้าของตำแหน่งตามไปด้วย นอกจากตำแหน่งพระอัครมเหสีที่ต้องย้ายตามไปประทับที่พระราชมณเฑียรในพระอภิเนาว์นิเวศน์ใกล้ๆ กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่ 4
เขตพระราชฐานชั้นในของ
พระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4

ราชสำนักฝ่ายในก็เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการแสดงถึง พระราชอำนาจของ พระมหากษัตริย์ ซึ่งราชสำนักฝ่ายในประกอบด้วย สถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในหรือ เรียกว่า “**บ้าน**” และ ฝ่ายในหรือเรียกว่า “**เจ้าของบ้าน**” สถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานฝ่ายใน นับว่าเป็นศูนย์รวมที่ แสดงออกถึง ยศศักดิ์หรือตำแหน่ง อำนาจวาสนา วิถีชีวิต และสะท้อน สภาพสังคมในแต่ละยุคสมัยของเจ้าของบ้าน ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงตามความต้องการและพระราชนิยามของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์

เขตพระราชฐานชั้นในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการเปลี่ยนแปลงจากสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่มากนักถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระมเหสี เจ้าจอมต่างๆ รวมถึง 42 พระองค์ แต่เนื่องจากพระองค์ทรงครองราชย์เพียง 17 ปี ความเปลี่ยนแปลงของ สถาปัตยกรรมก็แสดงถึงรูปแบบที่ผสมผสานรูปสถาปัตยกรรมแบบยุโรปเข้าไป โดยมีลักษณะของ โครงสร้างและลายละเอียดบางประการตามแบบพระอภิเษกนิเวศน์ และพระราชวังพระนครคีรี ซึ่งเหลืออยู่หลังเดียวคือตำหนักกรมหลวงสมรรัตนศิริไชยสู์ นอกจากนั้นอาจถูกรื้อถอนจนหมดสิ้น ในสมัยต่อมา นับว่าสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในก็เป็นส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แสดงออกให้เห็นถึงพระราชนิยมแบบตะวันตกเช่นกัน ถึงแม้จะเป็นเพียง การนำรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก มาจากรูปภาพและคำบอกเล่าของชาวต่างประเทศ รวมถึง ขุนนางในสมัยนั้นที่ได้เดินทางไปต่างประเทศ และได้จดจำแบบอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตกตามที่ ได้เห็นมา นำมาดัดแปลงตกแต่งพระตำหนักต่างๆ เพียงเพื่อความสวยงาม และเพื่อแสดงถึง ความทันสมัย แต่ไม่ได้แสดงหรือตอบสนองการใช้งานตามแบบตะวันตก

ดังนั้นจึงสนใจในการศึกษาถึงความเป็นมา และแนวความคิดที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดความสนใจศึกษาถึงภาษา วัฒนธรรมต่างๆ ของชาวตะวันตกจนแสดง ออกเป็นพระราชนิยมแบบตะวันตก ที่นับว่าเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่มีความสน พระทัย และศึกษาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับชาวตะวันตกอย่างจริงจังและลึกซึ้ง ที่ได้ส่งผลต่อการ คงอยู่ของประเทศ การเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองในด้านวัฒนธรรม สังคม การเมือง การปกครอง และ

เศรษฐกิจ ในยุคของพระองค์และยุคต่อมา เป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังที่ประทับของฝ่ายในสมัยของพระองค์

1. พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จุดเริ่มต้นของอารยธรรมของชาวตะวันตก กับชนชั้นปกครองในสยามประเทศ เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ทรงมีความสนพระทัยในการติดต่อสื่อสารกับชาวตะวันตก ครั้นเมื่อทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษา พ.ศ. 2360 ทรงผนวชเป็นสามเณรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วไปประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุเป็นเวลา 7 เดือน ทรงผนวชอยู่จนออกพรรษาแล้วจึงทรงลาผนวช

ต่อมาอีก 7 ปีในพ.ศ. 2367 สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระชนมายุครบ 21 พรรษา ก็ทรงผนวชครองสมณะเพศเป็น “พระวชิรญาณภิกขุ” เป็นเวลารวม 27 ปี ทรงเสด็จประทับแรมที่วัดพระแก้ว 1 คืน แล้วไปประทับที่วัดมหาธาตุ 3 วันแล้วจึงเสด็จไปจำพรรษาที่วัดสมอราย หรือ วัดราชาธิวาส ในช่วงที่ทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอรายนั้น พระองค์ได้รู้จักกับพระสังฆราชนิกายโรมันคาทอลิกคือ สังฆราชปาเลอกัวซ์ (Jean Baptiste de Paallegoix) ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาสยามตั้งแต่ ค.ศ. 1830 (พ.ศ. 2373) เดิมอยู่ที่วัด อัสสัมชัญ และต่อมาย้ายมาครองวัดคอนเซ็ปชัน (Immaculate Conception Church) ซึ่งวัดคอนเซ็ปชันและวัดสมอรายตั้งอยู่ใกล้กัน ด้วยที่สังฆราชพูดภาษาไทยได้คล่อง จึงขอไปทูลถามสนทนาในเรื่อง ความรู้เรื่องภาษาและธรรมเนียมไทย ขณะนั้นท่านสังฆราชกำลังทำพจนานุกรม ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ ชื่อ สัพพะ พะจะนะพะสาไท สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้ทรงให้ความช่วยเหลือ พร้อมสอนภาษาบาลีให้ สังฆราชปาเลอกัวซ์ ได้สอนภาษาละตินถวายเป็นการตอบแทน จนเป็นที่ชื่นชอบสนิทสนมกัน ทำให้พระองค์เกิดความนิยมคนฝรั่งเศส และเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับชาวตะวันตก จนเป็นพระราชนิยมในพระราชหฤทัยของพระองค์เรื่อยมา นับว่าสังฆราชปาเลอกัวซ์ นักบวช และมิชชันนารีเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญ ในการส่งเสริมให้ความรู้ด้านวิทยาการต่างๆ ของ ชาวตะวันตก ทำให้พระองค์เกิดความคิดอิสระในการปกครอง เปิดประเทศสู่การพาณิชย์ และปรับปรุงนโยบายที่ล้าสมัยเมื่อพระองค์ได้เสวยราชสมบัติแล้ว การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้เฝ้ารู้ทั้งในทางธรรมแล้ว ยังทรงสนพระทัยศึกษาวิชาภาษาต่างๆ นอกจากการศึกษาภาษาละติน กับสังฆราชปาเลอกัวซ์แล้ว เมื่อพระองค์มาประทับที่วัดบวรนิเวศที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างถวาย ได้มีคณะครูสอนศาสนาชาวอเมริกันซึ่งเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 มาเพื่อเผยแผ่ศาสนาโปรเตสแตนต์ นิกายเพรสไบทีเรียน พวกเขาได้นำรูปภาพตำรา หนังสือพิมพ์

โรงพิมพ์ โรงเรียน และการรักษาพยาบาล เข้ามาด้วย มิชชันนารีเหล่านี้นำทั้งศาสนา และ วิทยาการใหม่ๆ เข้ามาสู่สยาม ทำให้เกิดความคุ้นเคยกับชาวสยาม และในมิชชันนารีเหล่านี้มี หมอรักษาพยาบาลคือ หมอบลัดเล (Rev. Dan Beach Beadley, M.D) และหมอเฮาส์ (Dr.Samuel R. House) เป็นที่สนพระทัยของพระองค์ในเครื่องมือทดลองวิทยาศาสตร์ และ เครื่องมืออื่นๆที่พวกเขาได้นำติดตัวมา จึงเป็นเหตุให้ทรงตัดสินพระทัยที่จะทรงศึกษา ภาษาอังกฤษเพื่อศึกษาหาความรู้ต่อไป และต่อมาในปีพ.ศ.2388 พระองค์ได้ตกลงศึกษา ภาษาอังกฤษกับหมอเจซซี่ คาสเวล (Rev. Jess Caswell) ทรงศึกษาในด้านวิทยาศาสตร์และ ภาษาเป็นเวลา 8 เดือน โดยพระองค์ทรงอนุญาตให้คาสเวลใช้ห้องๆ หนึ่งซึ่งอยู่ติดกันกับ ห้องเรียนเป็นที่แสดงธรรม และเผยแผ่ศาสนาของเขาด้วยเมื่อว่างจากการสอน สมเด็จพระเจ้าฟ้า มงกุฎทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอคาสเวล จนสามารถอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้ดีกว่า ใครที่เป็นคนไทยด้วยกันที่เรียนภาษาอังกฤษกับหมอคาสเวล ในสมัยนั้น⁵⁰

ภาพที่ 14 พระตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่วัดราชาธิวาส

ที่มา : จาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี.พระอภิเนาว์นิเวศน์ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), 17.

⁵⁰ เอ.บี. กริสโวลด์. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทย ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในมามงกุฎสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา 29 สิงหาคม 2508), 37.

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาอังกฤษนั้น ทรงเห็นเหตุการณ์บ้านเมืองรอบๆ ประเทศสยาม ล้วนมีปัญหาเกี่ยวกับชาวตะวันตกทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส เป็นต้น จึงมีพระราชดำริว่า ถึงคราวที่ประเทศไทยจะต้องมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นในวันข้างหน้า จึงได้ทรงศึกษาวิชาการสมัยใหม่ โดยเฉพาะวิชาประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ที่พระองค์ทรงสนพระทัย นอกจากนั้นยังได้ทรงสั่งหนังสือมาจากต่างประเทศ มาทำการศึกษาด้วยพระองค์เอง และทรงสนทนาในเนื้อหาวิชาการต่างๆ กับพวกมิชชันนารีเหล่านั้นด้วย ทำให้ทรงได้รับความรู้อย่างกว้างขวาง และพระองค์ก็ทรงรับหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษจากสิงคโปร์เป็นประจำ ทำให้พระองค์ทรงได้รับทราบข่าวสารความเคลื่อนไหว และการกระทำของชาวตะวันตกเป็นอย่างดีโดยตลอด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในพ.ศ. 2394 พระองค์ทรงเห็นว่าเมืองไทยยังล้าหลัง ยังไม่มีความเจริญอย่างชาติตะวันตก ดังนั้นเมืองไทยต้องนำเอาวิชาความรู้ต่างๆ ของชาวตะวันตกมาเรียนรู้และปรับปรุงบ้านเมือง ให้ทันกับยุคสมัยกับสังคมการค้าอาณานิคมจากชาติตะวันตก ซึ่งสังคมไทยในยุคสมัยนั้นความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชาติตะวันตกยังน้อยมาก ดังนั้นจึงทรงส่งเสริมและเน้นให้เห็นถึงความจำเป็นในการศึกษาวิชาการต่างๆ ของชาวตะวันตก โดยเริ่มให้พระบรมวงศ์ และขุนนางชั้นสูงได้ศึกษาภาษาและวิชาการต่างๆ ของชาวตะวันตก เพื่อให้เข้าใจถึงวัฒนธรรม และความก้าวหน้าของชาวตะวันตก และต้องการแสดงให้เห็นชาวตะวันตกได้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาของชาวไทย ดังความในพระราชหัตถเลขาที่พระองค์ทรงมีถึงเพื่อนชาวตะวันตกว่า

“...ทีนี้มีผู้ดีหลายคนซึ่งแต่ก่อนได้เชื่อในเรื่องสร้างโลกสัณฐานตามตำราของ พระพรหมณ์ ซึ่งคนแต่งหนังสือเรื่องพุทธศาสนาครั้งโบราณได้นำเข้ามาไว้เป็นลัทธิในพุทธศาสนาโดยไม่รู้จักผู้รู้อย่างเก่าของเรานั้น เมื่อแรกได้ยินหรือรับความรู้ของชาวยุโรปก็ให้เถียงคัดค้านวิชานั้นๆ เช่นภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ วิชาวัดเวลา วิชาเดินเรือ และเคมีสตรี เป็นต้นพวกนั้นพากันคิดไปเสียว่า ลักษณะ แลความรู้เรื่องวิทยานั้นๆ คือ ปัญหาเดาของชนชาติมิชฌาติชฐิชักจูงให้เป็นไปหรือเป็นข้อความซึ่งได้รับอธิบายจากไครสต์แลจากสาธุศิษย์ของไครสต์ ครั้นภายหลังได้พิจารณาอย่างถ่องแท้ แลคิดค้นหาตัวอย่างด้วยเหตุผลด้วยคำชี้แจงแลด้วยรูปการอย่างอื่นๆ บัดนี้ผู้มีความเฉลียวฉลาดแลผู้มีปัญญาในประเทศเรามีความเชื่อทางวิทยาศาสตร์อันกล่าวมาแล้ว แลมีความยินดีในวิชานั้นเป็นอันมากจนกระทั่งบางคน รวมทั้งตัวข้าพเจ้าด้วยได้พากันพยายามศึกษา

ภาษาอังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่าน ตำราภาษาอังกฤษในเรื่องวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์ต่างๆ เพื่อให้คุ้นเคยแลชักนำความรู้นั้นๆ มาสู่ประเทศของเราตามแต่จะสามารถนำมาได้...”⁵¹

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงได้ศึกษาวิชาการต่างๆ ของชาวตะวันตกอย่างท่องแท้และเข้าใจ พร้อมกับศึกษาแก่นของธรรมะอย่างแท้จริงด้วย ทำให้พระองค์มีพระนิมิตความเป็นเหตุและผล ตามหลักการทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตก ที่พระราชดำริว่าตรงกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ความว่า “...ไม่มีอะไรในพระพุทธศาสนาที่ขัดกับหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน พระองค์ชี้ถึงกฎทางฟิสิกส์ ที่แสดงว่าเหตุเช่นไรย่อมก่อให้เกิดผลเช่นนั้น ถ้ากฎเช่นนี้ควบคุมวัตถุทั้งหมดในโลก ก็คงควบคุมทางจริยธรรมด้วย คือกรรมทั้งหมดไม่ว่าดีหรือชั่วก็ย่อมมีผลเช่นเดียวกัน ติดตามมาโดยหลีกเลี่ยงไม่ได้...”⁵² การที่พระองค์ทรงนำหลักการทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกมาปรับใช้ ควบคู่กับหลักการทางพุทธศาสนาอย่างเป็นเหตุและผล ทำให้ทรงมีอิสระในการปกครองประเทศไม่ยึดติดในกรอบประเพณีเดิมมากเกินไป ทั้งความมีพระทัยกว้างในเรื่องต่างๆ เช่นในเรื่องศาสนา เมื่อทรงครองราชย์ไม่ทรงห้ามให้ราษฎรของพระองค์ในการนับถือศาสนา จะนับถือศาสนาใดก็ได้ ถ้าหากว่าศาสนานั้นดีสำหรับตนเอง และยังทรงพระราชทานที่ดินในการสร้างสุเหร่าในศาสนาอิสลามและวิหารในศาสนาคริสต์อีกด้วย

ในช่วงสมัยของพระองค์การล่าอาณานิคมจากชาติตะวันตกเริ่มรุนแรงมากขึ้น ทรงเปิดพระทัยกว้าง ดำเนินนโยบายทางการทูตกับกับชาติตะวันตก และยอมเซ็นตกลงในสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 กับมหาอำนาจอังกฤษ ถึงแม้ว่าจะเป็น การเสียเปรียบแก่อังกฤษก็ตาม แต่ก็ เป็นผลดีแก่ประเทศ เพื่อเป็นการรักษาประเทศไว้ หลังจากนั้นวัฒนธรรมตะวันตกก็หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง

⁵¹ พระราชหัตถเลขาพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ 84 ปี มหา มกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521, 36.

⁵² เอ.บี. กริสไวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทย ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในมหา มงคลสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา 29 สิงหาคม 2508 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา มกุฎราชวิทยาลัย, 2508), 43.

2. กระแสวัฒนธรรมตะวันตก กับจารีตประเพณีของราชสำนักฝ่ายใน

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชนิยมวัฒนธรรมตะวันตกดังที่กล่าวมาแล้วนั้น กับในยุคนั้นกระแสของการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกเริ่มเข้ามามีอิทธิพลต่อชาวเอเชียมากขึ้น เป็นเหตุให้เกิดการเข่นตกลงในสนธิสัญญาเบาริง กับเซอร์จอห์น เบาริงในพ.ศ. 2398 กับอังกฤษ นับว่าเป็นการเจรจาตกลงเปิดการค้ากับประเทศสยามสำเร็จเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นสิ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงการเปลี่ยนแปลงของกระแสโลกครั้งนี้ดี พระองค์จึงได้ปรับเปลี่ยนประเทศสยามใหม่ โดยทรงดำเนินนโยบายทางการทูตกับประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา ทำให้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ทรงเปิดรับวัฒนธรรมของชาวตะวันตกที่หลังไหลเข้ามา พระองค์ทรงตั้งโรงพิมพ์ สร้างถนน ขุดคลอง และตั้งเงินตราสมัยใหม่ของไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้พอเพียงกับการขยายตัวทางการค้าขายของประเทศ ทรงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง และเปลี่ยนแปลงด้านอื่นๆ อีกหลายด้าน

ส่วนหนึ่งที่เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตามกระแสวัฒนธรรมตะวันตกก็คือ ขนบธรรมเนียมประเพณีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน และรูปแบบสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป ราชสำนักฝ่ายใน เป็นกลุ่มสตรีที่มีการปกครองพิเศษส่วนพระองค์ เป็นแหล่งศูนย์กลางความรู้ วิชาการด้านต่างๆ ของสตรีชั้นสูง และเป็นกลุ่มสตรีที่อยู่เบื้องหลังการปกครองของพระมหากษัตริย์ ที่ทำหน้าที่รับใช้ใกล้ชิดมากที่สุด ได้รับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาตามพระราชนิยม ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสภาพสังคมในยุคสมัยนั้น สิ่งที่เกิดการปรับเปลี่ยนรับกับวัฒนธรรมตะวันตกที่เห็นได้ชัดคือ

อิทธิพลตะวันตกต่อการศึกษาของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสนุนการศึกษาแบบตะวันตกแก่พระราชโอรสหรือพระบรมวงศ์ที่เป็นชายฝ่ายหน้า และทรงเปิดโอกาสและสนับสนุนให้พระราชธิดารวมทั้งเจ้านายฝ่ายในได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ควบคู่ไปกับการศึกษาตามแบบจารีตประเพณีด้วย การที่ฝ่ายในได้มีโอกาสศึกษาและรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตกเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ราชสำนักฝ่ายในได้มีการปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิต และบทบาทไปในแนวทางใหม่ ที่ส่งผลสู่การปรับเปลี่ยนรูปแบบสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังไปพร้อมๆ กัน

เดิมเจ้านายฝ่ายในต้องรับการศึกษาตามจารีตประเพณีที่สืบทอดมาแต่โบราณ ซึ่งมีบันทึกเรื่องการศึกษาในช่วงสมัยรัชการที่ 1-3 จนถึงช่วงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ใน **ความทรงจำ** ว่า

“...ชั้นประถมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวังเหมือนกันทั้งพระองค์ชาย และพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ 3 ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว 7 ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ถึงชั้นมัธยมศึกษาแล้วเรียนของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงคงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิงเพราะวิชาที่เรียนตอนนี้ผิดกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธพระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่างๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาทก็กวัดขันตั้งแต่ชั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมศึกษาต้นไปจนถึงไลกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา 13 ปี พระองค์หญิงพระชันษา 11 ปี) แต่นั่นเรียนวิชาชั้นมัธยมศึกษาปลายส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่ไลกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ขั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศีลธรรม และฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่างๆ ในหน้าที่ของ ขัตติยนาารีได้โดยลำพังพระองค์ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาเรียนราชการ เพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมของกุลสตรีเปรียบเหมือนวิทยาลัย อันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษา ในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณเพราะการที่ได้ศึกษานั้น...”⁵³

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการศึกษาของเจ้านายฝ่ายใน ตามแบบประเพณีนั้นเน้นให้มีความรู้ในเรื่องภาษาไทย ศีลธรรม การเรือน มารยาท และขนบธรรมเนียมประเพณีของฝ่ายใน ซึ่งในสมัยนั้นถือว่าเป็นการศึกษาที่เพียงพอแล้วสำหรับเจ้านายฝ่ายใน เพราะวิถีชีวิตที่ดำเนินอยู่ในราชสำนักไม่มีหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบในเรื่องของทางราชการหรือบ้านเมือง ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องของผู้ชายเท่านั้น การศึกษาและการรับรู้ของเจ้านายฝ่ายในอยู่ในระบบระเบียบดังกล่าว จนมาเริ่มเปลี่ยนแปลงตามพระราชนิยมในเรื่องภาษาอังกฤษ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงขึ้นครองราชย์ได้เพียง 4 เดือน ก็ทรงได้ขอให้ภรรยาของมิชชันนารีสามคนคือนางบรัดเลย์ (Mrs.Bradley) นางแมททูน (Mrs.Mattoon) และนางโจนส์ (Mrs.Jones) เข้ามาสอนหนังสือเจ้านายฝ่ายในในราชสำนักสัปดาห์ละ 6 วัน โดยเปลี่ยนเวรกันเข้าไปสอนคนละ 2

⁵³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), 15 -17.

วันวิชาที่สอนได้แก่ ภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ และมารยาทของเจ้านายตะวันตก ทั้งสามคนได้รายงานเกี่ยวกับบรรยากาศการเรียนในราชสำนักฝ่ายในว่า “...ในเริ่มแรกนั้นมีเจ้านายฝ่ายในมาเรียนเป็นจำนวนมาก เจ้านายฝ่ายในเหล่านั้นเป็นบุคคลชั้นพิเศษจริงๆ คือนอกจากจะสวยงามแล้วบังเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดอีกด้วย...”⁵⁴ แต่ต่อมาก็ค่อยๆ หายไป เพราะการเรียนหนักเกินไปสำหรับบางคน และยังมีพิธีและงานฉลองต่างๆ ที่สำคัญในพระบรมมหาราชวังที่เจ้านายฝ่ายในต้องเข้าร่วม ทำให้ต้องขาดเรียน ส่วนผู้ที่อยู่นั้นล้วนแต่เอาจริงเอาจังและตั้งใจเรียนอย่างได้ผล ซึ่งครูที่เข้ามาสอนนั้นกล่าวว่า เจ้านายฝ่ายในมีโอกาสรู้เรื่องภายนอกน้อยมาก เนื่องจากชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในวังเท่านั้น ดังนั้นเจ้านายฝ่ายในจึงมีความยินดีที่จะได้สนทนากับครูสตรีชาวตะวันตกทั้งสาม เพราะทำให้มีโอกาสที่จะได้รู้เรื่องภายนอกเมื่อเสร็จสิ้นการสอนแต่ละวันแล้ว เจ้านายฝ่ายในจะพาครูไปเยี่ยมที่พักของตน และปรึกษาหารือในเรื่องที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต การสอนของครูสตรีชาวตะวันตกได้ดำเนินต่อเนื่องมาเพียง 3 ปีเท่านั้น เพราะในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2397 มีหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งในสิงคโปร์ตีพิมพ์ข่าวเกี่ยวกับการบริหารบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเชิงตำหนิติเตียน ทำให้พระองค์ไม่พอพระทัยมาก ทรงเข้าใจว่าพวกมิชชันนารีเป็นผู้เขียนข่าวนี้ จึงทรงให้ภรรยา มิชชันนารีทั้งสามยุติการสอนเจ้านายในราชสำนัก⁵⁵

การศึกษากับครูสตรีชาวตะวันตกของเจ้านายฝ่ายในเริ่มต้นอีกครั้งหนึ่ง ในปีพ.ศ. 2405 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้จ้าง นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Mrs. Anna H. Leonowens) เข้ามาสอนพระราชโอรส พระราชธิดา และเจ้าจอมในราชสำนักเป็นเวลา 5 ปี 6 เดือน และหลังจากเลิกจ้างนางแอนนาแล้วก็ได้จ้าง หมอชันทน์เลอร์ (J.H. Chandler) เข้ามาสอน ตอนแรกก็มีเจ้านายฝ่ายในให้ความสนใจเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อเวลาผ่านไปก็ลดจำนวนลงเนื่องจากสาเหตุต่างๆ หลายประการ แต่ก็ยังมีเจ้านายฝ่ายในบางส่วนที่สนใจศึกษาถึงกับขอให้ครูสตรีที่มาสอนตามไปสนทนาต่อที่ในตำหนัก ปรากฏว่ามีเจ้าจอมบางพระองค์เรียนภาษาอังกฤษได้เป็นผลดี เช่น เจ้าจอมมารดาชนกกลีน ซึ่งมีความสามารถถึงขั้นแปลหนังสือภาษาอังกฤษได้ คือเรื่อง Uncle Tom's Cabin ของมิสซิดฮาเรียต บีชเชอร์สโตว์ นอกจากนั้นแล้วยังพบว่า มีเจ้านายฝ่ายในชั้นพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงทักซิณฑา และพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ที่มีความรู้จนสามารถตรัสภาษาอังกฤษได้ ซึ่งสะท้อน

⁵⁴ พิษณุ อรรถภิญโญ, *ความภาคภูมิใจ กุลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย* (กรุงเทพฯ : บริษัทเบสส์ซิงการพิมพ์, 2547), 63.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, 67.

ให้เห็นว่ามีเจ้านายฝ่ายในในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่น้อยที่มีความตระหนักรู้ และเห็นความสำคัญในการศึกษาภาษาอังกฤษ และความรู้ที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตก จนเป็นเหตุให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในเรื่องอื่นตามมา

ภาพที่ 15 นางแอนนา เลียวโนเวนส์ และเจ้าจอมมารดาซื่อนกลิ่น

ภาพที่ 16 พระองค์เจ้าหญิงยี่เยาวลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงทักซิณชา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี

การแต่งกาย : ภาพลักษณ์ใหม่ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน

การแต่งกายของสตรีฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงแรกก็ ยังมีการแต่งกายตามแบบแผนประเพณีที่ปฏิบัติกันมาจากสตรีในราชสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยา รัตนบุรี จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 และเริ่มมีการปรับรับกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตกพร้อมๆ กับการ รับการศึกษาแบบตะวันตกของเจ้านายฝ่ายใน ซึ่งเจ้านายฝ่ายในได้มีการศึกษาเรื่องการแต่งกาย และความงามแบบตะวันตกจากภรรยามิชชันนารี ที่เข้ามาสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักฝ่ายใน การปรับปรุงเรื่องการแต่งกายของฝ่ายในก็เป็นส่วนหนึ่งในการปรับตัวตามพระราชนิยมและ พระราชดำริของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงดำเนินนโยบายในการเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตกในช่วง ปรับปรุงประเทศแบบใหม่

อิทธิพลตะวันตกที่มีต่อการแต่งกาย และความงามของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ปรากฏเป็นรูปเป็นร่างตั้งสมัยรัชกาลที่ 4 และเห็นอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเริ่มมีการนุ่ง ใจกระเบนและนุ่งผ้าจีบหน้านาง ห่มสไบเฉียงด้วยผ้าปักหรือผ้าแพร ส่วนในเวลาที่ต้องตามเสด็จ ออกจากพระราชฐาน เจ้านายฝ่ายในต้องสวมเสื้อปิดคอเป็นเสื้อผ่าอกแขนกระบอกแล้วห่มสไบทับ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แต่งกายให้รัดกุมปกปิดมิดชิดมาก ยิ่งขึ้น ส่วนทรงผมนั้นได้ผมปักทำนองเดียวกับผู้ชาย การรับเอาวัฒนธรรมการแต่งกายแบบ ตะวันตกเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งตรงกับยุคของวิกตอเรียนของยุโรปที่เน้นจารีตในเรื่อง ศีลธรรม อันส่งผลทำให้มีการสร้างกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการแสดงออกในด้านต่างๆ เช่นวัฒนธรรม การแต่งกายที่ต้องปกปิดอย่างมิดชิดแน่นหนา ส่งผลทำให้เกิดกระแสวัฒนธรรมการแต่งกายที่ ปกปิดมิดชิดของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ที่ถือได้ว่าเหมือนเป็นหน้าด่านในการรับวัฒนธรรมจาก ภายนอกเข้ามา การรับเอาค่านิยมนี้มาไม่ใช่เพียงสนองพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ยังต้องการแสดงให้เห็นถึงความมี “อารยธรรม” ของชาวไทยอีกประการหนึ่ง

นอกจากนั้นแล้วในบางโอกาสการแต่งกายของเจ้านายฝ่ายในก็มีรูปแบบที่แตกต่าง ออกไปจากเดิมอีก คือ เมื่อต้องตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่าง เมือง หากเป็นการเสด็จทางสถลมารถ (ทางบก) ซึ่งกระบวนเสด็จเป็นกระบวนม้า โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าจอมขึ้นม้าตามเสด็จ ในฐานะเป็น “นางนายทหารรักษาพระองค์” เจ้าจอมที่ตามเสด็จส่วน ใหญ่จะแต่งตัวเป็นทหารสก็อต คือ นุ่งกระโปรงผ้าดาสีเหลี่ยมอย่างที่เราเรียกว่า คิลต์ (kilt) เช่นใน คราวเสด็จฯ ประพาสจังหวัดสระบุรีในปีพ.ศ.2403 เพื่อสมโภชและยกยอสมณชนูปพระพุทธรูป นางนายทหารรักษาพระองค์ก็แต่งตัวแบบทหารสก็อต ขึ้นม้าตามเสด็จตั้งแต่พระพุทธรูปผ่านพุแค ไปถึงวัดเขาแก้ว แล้วไปต่อจากวัดเขาแก้วถึงพระฉาย จากพระฉายก็กลับมาวัดเขาแก้วอีก แล้ว

จึงเลยมาพลับพลาทำเจ้าสนุกใกล้อำเภอท่าเรือ เจ้านายฝ่ายในที่ตามเสด็จฯ ในครั้งนั้นมีเจ้าจอมมารดาเขียน เจ้าจอมมารดาวาด และเจ้าจอมมารดาห่วง เป็นต้น

ส่วนการดูแลตนเองเกี่ยวกับความงามและการอบร่ำของเจ้านายฝ่ายใน ในรัชสมัยนี้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปโดยมีการใช้สบู่หอมและน้ำอบฝรั่ง ซึ่งเป็นของใช้จากตะวันตกที่เริ่มเข้ามาสู่เมืองไทย มีหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ ได้ใช้เป็นของพระราชทานให้คุณแพ หรือเจ้าคุณประยูรวงศ์ โดยโปรดให้พระพี่เลี้ยงซื้อกลาง นำหีบน้ำอบฝรั่งเข้าไปประทานหีบหนึ่ง หีบน้ำอบฝรั่งที่ประทานนั้นทำเป็นสองชั้น เปิดฝาออกถึงชั้นบนมีพระรูปฉายวางไว้ในนั้น ชั้นล่างมีน้ำอบฝรั่งสองขวดกับสบู่หอมก้อนหนึ่งวางเรียงกันอยู่⁵⁶

ภาพที่ 17 (ภาพซ้าย) เจ้าจอมมารดาเขียน เจ้าจอมมารดาวาด เจ้าจอมมารดาสุน

นางนายทหารรักษาพระองค์ ก็แต่งตัวแบบทหารสก็อตในสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพที่ 18 (ภาพขวา) เจ้าจอมมารดาเปี่ยมในรัชกาลที่ 4 แต่กายตามแบบตะวันตก

อิทธิพลตะวันตกที่เข้ามาในสมัยนี้นอกจากเรื่องการศึกษา การแต่งกายความงามแล้วยังมีในเรื่องของสิ่งของเครื่องใช้ที่มาจากตะวันตก ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคสมัยที่ไทยมีการติดต่อกับชาวตะวันตกทั้งในด้านการทูต และการค้าขายมากกว่าในรัชสมัยที่ผ่านมา ชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาเปิดห้างร้านขายสินค้าทั้งเครื่องอุปโภคบริโภค ทำให้สินค้าจากตะวันตกเริ่มหลั่งไหลเข้ามาสู่สังคมขณะเดียวกันก็คงจะมีราคาแพง ดังนั้นผู้ที่จะสามารถบริโภคสินค้าจากตะวันตกได้ก็ต้องเป็นชนชั้นสูงหรือผู้ที่มีฐานะดีในสังคม

⁵⁶ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2525),

เจ้านายฝ่ายในก็นับว่าเป็นชนชั้นสูงในสังคม จึงมีโอกาสได้บริโภคสิ่งของเครื่องใช้จาก ตะวันตกอยู่บ่อยครั้ง ดังที่สมเด็จพระนารายณ์ฯ พระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าถึงสิ่งของเครื่องใช้จาก ตะวันตกที่เข้ามาในราชสำนักฝ่ายในว่า เวลามีเมลล์มาจากต่างประเทศ พระเจ้าลูกเธอก็ทรงยินดี เพราะมักมีผู้ส่งของเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางที่มีของเล่นแปลกๆ ก็ ได้รับพระราชทานเนื่องๆ บางคราวในเวลาบ่ายที่เสด็จประพาสนอกวังก็ทรงแวะห้างฝรั่ง ซึ่งตั้งอยู่ หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์หรือเสด็จแวะตามร้าน ทรงซื้อของเล่นหรือของเสวยมาพระราชทานพระ เจ้าลูกเธอเสมอ ในบางครั้งเมื่อเจ้านายฝ่ายในที่ทรงพระเยาว์ได้เงินพระราชทานมา ก็พระราชทาน “ ขรวิยายเลี้ยง ” ไปซื้อลูกกวาดบรรจุขวด ซึ่งในสมัยนั้นเป็นของใหม่จากต่างประเทศที่เพิ่งจะเข้า มาในเมืองไทยมาเสวย สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นสูงในสังคมไทยเริ่มยอมรับเอาวัฒนธรรมตะวันตก เข้ามาอยู่ในวิถีชีวิต โดยการอุปโภคและบริโภคสิ่งของเครื่องใช้จากต่างๆ จากตะวันตกมากขึ้น และเริ่มมีทัศนคติว่าสิ่งของที่มาจากตะวันตกนั้นเป็นของดีมีคุณค่า แสดงถึงการมีรสนิยมของชน ชั้นสูง

บทบาททางสังคมของสตรีในราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4 : โฉมหน้าของพระราชินี พระองค์แรกของสยามสู่สายตาชาวโลก

มีการศึกษาประวัติศาสตร์ของ ไกรฤกษ์ นานา⁵⁷ ที่ได้มีการศึกษาค้นคว้าค้นหาภาพ พระบรมสาทิสลักษณ์ ภาพบุคคลสำคัญและภาพสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทยใน สมัยรัตนโกสินทร์ แล้วนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบ และตีความเพื่อตอบคำถามทางประวัติศาสตร์ ในสมัยต่างๆ ดังในการค้นพบภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ที่เป็นภาพแรกที่ถูกเปิดเผยสู่สายตาชาวโลก และภาพของพระราชินีพระองค์แรกของ สยามที่ชาวโลกได้รู้จัก ผู้ศึกษาสนใจในประเด็นนี้ จึงนำมาเป็นปัจจัยหนึ่งในการวิเคราะห์ถึง บริบทที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องทัศนคติของเจ้านายฝ่ายใน ที่มีต่อวัฒนธรรมตะวันตก ที่เข้ามาในราชสำนักสยามสมัยนั้น

ซึ่งพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระเจ้าแผ่นดิน นอกจากจะเป็นภาพขององค์พระประมุข แล้ว ยังแสดงถึงภาพลักษณ์ของประเทศอีกด้วย รูปวาด รูปถ่าย และรูปปั้น เป็นเครื่องมือของของ ผู้นำโลกตะวันตกใช้ในการประชาสัมพันธ์ตัวเอง สิ่งเหล่านี้แฝงไว้ซึ่งอำนาจ บารมี และยังเป็น ตัวแทนของความเคารพนับถือ ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 4 เกิดขึ้นเพราะการ เลียนแบบทัศนคติของผู้นำยุโรปในสมัยนั้น ซึ่งภาพแรกที่ถูกเปิดเผยสู่สายตาชาวโลกนั้นวาดในปี

⁵⁷ ไกรฤกษ์ นานา, สยามกู้อิสรภาพตนเองทางออกและวิธีแก้ปัญหชาติบ้านเมือง เกิดจากกุศโลบายของพระเจ้าแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), 25.

ค.ศ. 1856 หรือ พ.ศ. 2399 โดยจิตรกรชาวฝรั่งเศสชื่อ แปร์ แฟร์รี (M.Peyre Ferry) ได้นำไปตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส ค.ศ. 1857 หรือ พ.ศ. 2400 จำหน่ายไปทั่วฝรั่งเศส และทั่วโลก และภาพพระราชหัตถเลขา พระบรมนามาภิไธย และพระราชลัญจกรของรัชกาลที่ 4 (ภาพจาก THE ILLUSTRATED LONDON NEWS ฉบับวันที่ 1 พฤศจิกายน ค.ศ. 1856)⁵⁸

ภาพที่ 19 พระราชหัตถเลขา พระบรมนามาภิไธย และพระราชลัญจกรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นภาพลักษณ์แรกที่สุดที่ปรากฏต่อสายตาชาวโลก ภาพจาก THE ILLUSTRATED LONDON NEWS ฉบับวันที่ 1 พฤศจิกายน ค.ศ. 1856

ที่มา : ไกรฤกษ์ นานา, คันทรัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด (กรุงเทพฯ : มติชน, 2552), 51-59.

ภาพที่ 20 พระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 4 ภาพสี และภาพขาวดำเขียนโดย จิตรกรชาวฝรั่งเศสชื่อ แปร์ แฟร์รี (M.Peyre Ferry) ภาพขาวภาพขาวดำได้นำไปตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส ค.ศ. 1857 หรือ พ.ศ. 2400 จากหนังสือพิมพ์ L'ILLUSTRATION ฉบับวันที่ 27 พฤษภาคม ค.ศ. 1857

ที่มา : ไกรฤกษ์ นานา, คันทรัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด 51-59.

⁵⁸ ไกรฤกษ์ นานา, คันทรัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด (กรุงเทพฯ : มติชน, 2552), 51-59.

จากภาพภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 4 นี้ก็มีภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระองค์แบบอื่นๆ ตามมาเป็นระยะตลอดรัชกาล นอกจากนี้ยังมีภาพพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉายกับสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ส่งไปพระราชทานประธานาธิบดี แฟรงคลินเพียซ แห่งสหรัฐอเมริกา เมื่อ ค.ศ. 1856⁵⁹ ตามพระประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ที่ต้องการแสดงภาพของพระราชินีของสยามที่ไม่เคยมีมาก่อน เพื่อก้าวผ่านคำกล่าวหาว่าสยามเป็นประเทศที่ป่าเถื่อนของชาวตะวันตก และแสดงสถานภาพทางสังคมที่มีความมั่นคงของพระองค์ต่อสาธารณชนชาวโลก

ภาพที่ 21 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ วาดจากพระบรมรูปจริง ที่ส่งไปพระราชทานประมุขทั่วโลกภาพจาก *LE TOUR DU MONDE* ค.ศ. 1861

ที่มา: ไกรฤกษ์ นานา, สยามกู้อิสรภาพตนเองทางออกและวิธีแก้ปัญหามาติบ้านเมือง เกิดจากกุศโลบายของพระเจ้าแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550).

ซึ่งก็เป็นอีกภาพลักษณ์หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงประสงค์จะประชาสัมพันธ์ให้ชาวโลกได้เห็นภาพของพระราชินีของสยาม นับว่าเป็นครั้งแรกของการเปลี่ยนแปลงภาพลักษณ์ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน จากที่เป็นสิ่งที่ต้องห้ามสำหรับบุคคลภายนอก และไม่เคยได้รับการแสดงตัวตนอย่างแท้จริง หรือเปิดเผยสู่สังคมไทย และสังคมโลก เนื่องจากเป็นคติความเชื่อที่ยึดถือกันมาจากการติดจนมาถึง สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

⁵⁹ ไกรฤกษ์ นานา, สยามกู้อิสรภาพตนเองทางออกและวิธีแก้ปัญหามาติบ้านเมือง เกิดจากกุศโลบายของพระเจ้าแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550).

เจ้าอยู่หัวได้เป็นผู้นำร่องในการสร้างภาพลักษณ์ใหม่ โดยนำภาพพระราชินีของสยามออกเผยแพร่ตามแบบทัศนคติของผู้นำชาวตะวันตกที่มีการแสดงภาพพระราชินีหรือ “QUEEN” ของประเทศต่างๆ ของชาวตะวันตก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงบทบาทและความเชื่อของราชสำนักฝ่ายในที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2394 ทรงเริ่มปรับเปลี่ยนขนบธรรมเนียมในราชสำนักหลายอย่าง ส่วนในราชสำนักฝ่ายในก็ได้มีการประกาศเฉลิมพระยศสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ขึ้นเป็นปฐมฤกษ์ จากนั้นก็เริ่มเป็นประเพณีสืบทอดต่อกันมา จากการเปลี่ยนแปลงประเพณีใหม่นี้เอง ส่งผลให้มีค่านำพระนามอย่างใหม่เกิดขึ้นสำหรับพระราชเทวีของพระมหากษัตริย์ เรียกอย่างใหม่ว่า “**พระนางเธอ**” หรือ “**สมเด็จพระนางเธอ**” และ “**สมเด็จพระนางเจ้า**” ตามลำดับ ซึ่งเป็นต้นเหตุของตำแหน่งพระราชินีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้งขึ้นให้ตรงตามตำแหน่งของ “QUEEN” แบบสากลของวัฒนธรรมตะวันตก ในครั้งแรกเมื่อพ.ศ. 2394 พระองค์ทรงราชาภิเษกสมรสกับพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ซึ่งเป็นพระราชนัดดาในรัชกาลที่ 3 จึงเป็นพระบรมราชเทวีพระองค์แรกในรัชกาลที่ 4 แต่พระองค์ทรงสิ้นพระชนม์กะทันหันหลังจากให้ประสูติพระราชโอรส ในปี พ.ศ. 2395 หลังจากนั้นก็ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำเพยในพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์ ขึ้นเป็น “**พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์**” หรือ “**พระอัครมเหสี**” พระองค์ที่ 2 พระมเหสีองค์ที่สองนี้ก็ได้เป็นผู้ที่ได้ฉายพระรูปกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระองค์แรก พระองค์เดียวในรัชกาลที่ 4 และได้นำไปประชาสัมพันธ์ออกสู่สังคมสยามและสังคมโลก จากภาพที่ปรากฏ ยังแสดงให้เห็นภาพลักษณ์ของสตรีในราชสำนักฝ่ายในของสยามในสมัยนั้น ตามพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้แสดงให้เห็นถึงภาพลักษณ์ของการแต่งกายของเจ้านายฝ่ายในในสมัยนั้นอย่างชัดเจนที่สุด และเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายในที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รวมถึงการเปลี่ยนแปลงของรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของตำหนักที่ประทับในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังพระนครคีรีที่จะกล่าวต่อไป

3. การวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 4

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระตำหนักของเจ้านายฝ่ายในที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงมีสภาพดีอยู่ พระองค์จึงทรงทำเพียงแต่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระราชธิดา พระสนมเอก

และเจ้าจอมเพิ่มขึ้น ซึ่งตำหนักเหล่านี้ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของพระราชฐานชั้นในหน้าเขื่อนเพชร “แถวแดง” ที่พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นสองชั้นดังใจความว่า

“...คำรัสว่าพระบรมมหาราชวังกว้างนัก ให้ทำเขื่อนเพชรมีพื้นสองชั้นสูงกว่าเขื่อนเพชรเก่าทำเป็นเลาเตี้ยตั้งแต่ท้ายสนม ตัดตรงขึ้นไปจดเอาเขื่อนเพชรเก๋าด้านตะวันออกในระหว่างเขื่อนเพชรใหม่กับเขื่อนเพชรเดิมนั้น โปรดให้ทำให้เป็นที่อุรุสุฐานก่อผนังหลังคาการก็ยังค้างอยู่น่าเขื่อนเพชรทำใหม่นั้น โปรดให้ทำตึกประทานพระราชธิดาแลเจ้าจอมพระสนมเอกขึ้นอีกหลายหมู่...”⁶⁰

รูปแบบของตำหนักในรัชกาลนี้ ยังคงลักษณะของเรือนหมู่ แต่ไม่ได้แยกเป็นหลังๆ ส่วนใหญ่ตำหนักและเรือนข้าหลวงจะตั้งประชิดติดต่อกันคล้ายกับรูปแบบเรือนแถวในรัชกาลที่ 3 แต่มีขนาดของเรือนที่สูงและใหญ่กว่า การวางอาคารจะหันด้านยาวไปในทางแนว **ทิศตะวันออกและตะวันตก** ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่จะวางอาคารหันด้านยาวไปในแนว **ทิศเหนือและใต้** ขนาดของตำหนักก็ไม่เป็นมาตรฐานแบบ 5 ห้องหรือ 6 ห้อง แบบเดิมพระตำหนักจะยกพื้นชั้นล่างสูงกว่าตำหนักในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่สูงตั้งแต่ 1.00 เมตรขึ้นไปจนถึง 2.00 เมตรสามารถใช้สอยชั้นล่างได้ ลักษณะของหลังคายังเป็นแบบทรงไทย แต่ที่จั่วจะมีไวยายื่นออกมาประมาณ 0.50 เมตร ซึ่งสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่มีเช่นนี้ และขนาดของตัวไม้ก็มีขนาดเล็กลงกว่าเดิม

เนื่องจากตำหนักที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีกี่หลัง บางหลังอาจจะถูกรื้อถอนไปในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทานพระมเหสีหลายพระองค์ ณ ที่ตั้งตำหนักนั้นๆ ปัจจุบันตำหนักที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เหลืออยู่เพียงไม่กี่หลัง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับที่ **พระที่นั่งบรมพิมาน** ในพระอภิเนาว์นิเวศน์ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นใหม่พ.ศ.2397-2402 ในส่วนที่เป็นบริเวณสวนขวาเดิม ทรงให้ความสนพระทัยกับการสร้างพระราชมณเฑียรในพระอภิเนาว์นิเวศน์ ให้มีรูปแบบและลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก อีกทั้งแสดงถึงการตอบสนองของการใช้สอยแบบตะวันตก ตามพระราชประสงค์ของพระองค์ในช่วงนั้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระองค์ยังไม่ทรงต้องการที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงในส่วนของตำหนักต่างๆ ในเขตพระราชฐานชั้นในที่เป็นแบบเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3 มากนัก

⁶⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์ดี, 2547), 329.

ภาพที่ 22 ภาพพระตำหนักต่างๆ ที่ถ่ายสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพที่ 23 ภาพพระตำหนักต่างๆ ที่ถ่ายสมัยรัชกาลที่ 4 อีกด้านหนึ่ง

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, พระอภิเนาว์นิเวศ พระราชานิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 195.

ตำหนักที่คงเหลือที่ทำการศึกษา

- 1 ตำหนักพระองค์อาลักษณ์ : ตำหนักที่ศึกษา
- 2 ห้องเครื่องพระอัครชายา : ตำหนักที่ศึกษา
- 3 กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ (สันนิษฐานว่าสร้างสมัยรัชกาลที่ 4 แต่มีการเปลี่ยนแปลงหมดในสมัยรัชกาลที่ 5)
- 4 เติงทิศตะวันตก
- 5 เติงขวาง (เติงแถวท่อ)
- 6 เติงแถวนอก
- 7 เติงทิศตะวันออก

ตัวอย่างที่ 1 : ตำหนักดัดแปลงเป็นห้องเครื่องพระอัครชายา

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่หน้าแถวเติงด้านทิศตะวันออก แต่เดิมในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นเป็นตำหนักที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง แต่ภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้เป็นห้องเครื่องของพระอัครชายาเนื่องด้วยปัจจัยหลายประการ แต่ยังคงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมแบบเดิมไว้อยู่

ลักษณะของอาคารหลังนี้เป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียวก่ออิฐฉาบปูน 3 หลังเชื่อมต่อกัน ยกพื้นสูงหันหน้าเข้าสู่ชานกลาง มีผนังเป็นกำแพงภายนอกทั้งด้านทิศใต้และทิศตะวันออก ด้านทิศตะวันออกเป็นกำแพงก่ออิฐฉาบปูนตรงกลางกำแพงทำเป็นซุ้มประตูนำไปสู่ชานกลาง ที่ปูด้วยหินแกรนิตอาคารหลังประธานหันด้านยาวไปตามแนว **ทิศเหนือ-ใต้** เป็นแบบเรือน 7 ห้องกว้างประมาณ 5.50 เมตร ยาวประมาณ 14.00 เมตร ยกพื้นสูง 1.00 เมตรด้านหน้ามีพาไล มีบันไดทางขึ้นก่อด้วยอิฐปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว อาคารด้านสกัดหัวท้ายเป็นเรือนเล็ก 2 หลังวางคู่กัน ขนาดเท่ากันกว้างประมาณ 3.00 เมตร ยาวประมาณ 7.50 เมตร ทำหน้าที่เป็นเรือนครัวและเรือนข้าหลวง

แผนผังที่ 14 ผังห้องเครื่องพระอัครชายา

ที่มา : ปรับปรุงจากแผนผัง หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 24 ตำหนักดัดแปลงเป็นห้องเครื่องพระอัครชายา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ตัวอย่างที่ 2 : ตำหนักพระองค์อาลักษณ์

ลักษณะของตำหนัก

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่หน้าแถวเตี้ยด้านทิศตะวันตกติดกับห้องเครื่องพระอัครชายา ด้านทิศเหนือ ติดกับหลังตึกพระคลังใน ตำหนักหลังนี้มีลักษณะเป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียวก่ออิฐฉาบปูน ยกพื้นสูงจำนวน 2 หลังหันหน้าเข้าสู่ลานกลาง มีผนังเป็นกำแพงภายนอกทั้งทางด้านทิศ

เหนือและทิศตะวันตกส่วนด้านทิศตะวันออกเป็นกำแพงก่ออิฐฉาบปูน มีซุ้มประตูทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกตำหนักประธานหันด้านยาวตามแนว เหนือ-ใต้ เป็นเรือน 5 ห้องยกพื้นสูง 1.90 เมตร มีพาไลหน้ารับหลังคาเสาก่ออิฐฉาบปูน ที่ชั้นล่างหรือใต้ถุนเป็นห้องมีประตูออกด้านทิศตะวันตก 2 ประตูอาคารด้านสกัดมีเรือนเล็กทางด้านทิศเหนือ หันด้านยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก สูง 2 ชั้นระดับเดียวกับตำหนักประธาน มีความกว้างประมาณ 4.00 เมตร ยาวประมาณ 8.50 เมตรมีพาไลหันหน้าสู่ทิศใต้

ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี สันนิษฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการสร้างตำหนักเพิ่มขึ้นที่ลานกลางของตำหนักนี้ โดยสร้างขึ้นเป็นจำหนักไม่มีมุขหน้าเป็นรูปหกเหลี่ยม มีบันไดขึ้นจากภายนอก ที่ชายคาประดับด้วยไม้ฉลุลาย หน้าต่างไม่มีกันสาด แต่มาเพิ่มกันสาดมุงด้วยสังกะสีในภายหลัง

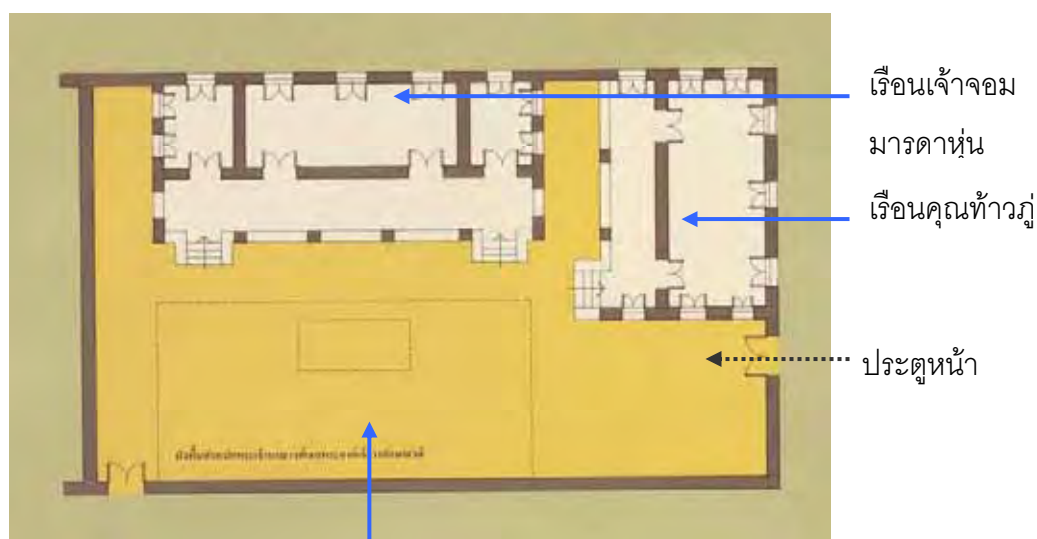
ตำหนักหลังนี้ ก่อนหน้าที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรลักษณาวดีจะเสด็จมาประทับสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรือนที่อยู่ของท้าวมงคลกันดาล เจ้าจอมมารดาของพระบรมวงศ์เธอ ชั้น 4 กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ตามที่หม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล โอรสในกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้ทรงเล่าถึงตำหนักที่ประทับในพระบรมมหาราชวังเมื่อทรงพระเยาว์ความว่า

“...พอจำความได้แต่เมื่อตอนอยู่ในพระราชวังหลวงกับคุณย่า (คุณทวดของลูกๆ) คือคุณท้าวทรงกันดาล (เจ้าจอมมารดาหุ่น) เรือนของคุณย่าเดิมอยู่หลังตึกพระคลังใน มีเรือนใหญ่สองชั้นสร้างด้วยอิฐ และเรือนอีกหลังหนึ่งอยู่ใกล้ประตูหน้า ซึ่งคุณท้าวภู (พ่อเคยเรียกว่าคุณย่าภู) อยู่เรือนคุณย่าเมื่อก่อนเป็นตึก 2 ชั้นก็ดีแต่ใช้ข้างบนเท่านั้นข้างล่างมีห้อง 3 ห้องไม่เห็นใช้สำหรับทำอะไรนอกจากเก็บของ เช่น ผืน 1 ห้อง ห้องเล็ก 1 ห้อง และทิ้งร้างไว้ 1 ห้อง ...ข้างบนเรือนมีห้องยาวและใหญ่มากอยู่กลางเรือน ซึ่งเป็นห้องของคุณย่าและของพ่อ การกินอยู่และนอนใช้ห้องนั้น มีอีก 2 ห้องข้างซ้ายและขวา นับว่าห้องใหญ่พอใช้แต่ไม่เท่าห้องกลาง ห้องข้างขวาเป็นห้องคนใช้บางคนเช่นแม่อบ (ภายหลังเป็นหม่อมอบ) แม่ผ่องห้องข้างซ้ายเป็นห้องของหม่อมแม่ และสำหรับรักษาเครื่องแต่งตัวของพ่อไว้ด้วย ต่อออกมามีห้องเล็กๆ ที่นอกชานซึ่งใช้เป็นครัวของพ่อ ห้องขวาที่นอกชานเป็นห้องของแม่เปลี่ยนและลูกของเขา...

ในเขตนั่นไม่มีสวนเลย ข้างล่างปูหินชนิดโบราณทั่วไป แต่ข้างบันไดขวาเรือนคุณย่ามีเขาซึ่งสร้างด้วยปูนซีเมนต์ กว้างประมาณ 3 ศอกกว่า ยาวประมาณ 2 วา

เรือนขุนย่ำเป็นเรือนสร้างเหมือนตึก 2 ชั้นแต่ชั้นล่างไม่เห็นทำอะไรเลย ทำคล้ายๆ เรือนขุนย่ำแต่เล็กกว่ามีบันไดข้างเดียว ไม่เหมือนเรือนขุนย่ำซึ่งมีบันไดทั้ง 2 ด้าน...”⁶¹

จะเห็นว่าเรือดังกล่าวนี้ตั้งอยู่หลังตึกพระคลังโน เป็นตึก 2 ชั้นความยาว 5 ห้อง และยังมีเรือนหลังหน้าอีก 1 หลังที่มีขนาดเล็กกว่า ตรงกับลักษณะอาคารที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นแล้วยังแสดงให้เห็นสภาพความเป็นอยู่ของผู้อาศัยจำหนักรือเรือนแต่ละหลังเป็นอย่างดี ส่วนเรือนที่สร้างเพิ่มขึ้นนั้นเป็นเรือนไม้ ขนาด 5 ห้องเช่นเดียวกับอาคารเดิม โดยสร้างคร่อมลงไปบนพาไลหน้าของเดิม แล้วดัดแปลงเป็นทางเดินกลางระหว่างห้องทั้งสองด้าน บนหน้าต่างและประตูเป็นบานไม้ลูกฟัก เปิดออกนอกโดยใช้บานพับส่วนที่มุมรูปหกเหลี่ยมทางด้านหน้า เป็นหน้าต่างบานเกล็ด ตรงกลางบานเป็นบานกระทุ้ง ได้หน้าต่างเป็นลูกกรงไม้วางเฉียงเป็นรูปข้าวหลามตัด แต่ปิดด้วยไม้แผ่นบังใบ ผนังเป็นไม้แผ่นบังใบเช่นกัน ระหว่างอาคารทั้งสองหลังนี้ ปัจจุบันได้ทำเป็นทางเดินเชื่อมต่อถึงกันด้วยโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ปัจจุบันตึกหลังนี้ใช้เป็น คลังผ้าเหลือง

ตำแหน่งที่สันนิษฐานว่าเป็นตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี
แผนผังที่ 15 ตำหนักพระองค์อาลักษณ์

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

⁶¹ หม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์, ประวัติหม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ ในความทรงจำ
พระวรราชเจ้า พระองค์เจ้าธานีนิติ (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, 2485), 4.

4 ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของ พระราชวังพระนครคีรี

เมื่อพ.ศ. 2402-2403 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังพระนครคีรีขึ้น ที่ตำบลคลองกระแชง อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี บนยอดเขาสามยอด ซึ่งเดิมชาวบ้านเรียกเขานี้ว่า “**เขาสมณ**” ทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งในขณะนั้นเป็นสมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองก่อสร้าง พระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (ท้วม บุนนาค) ทำหน้าที่นายงานก่อสร้าง การก่อสร้างในครั้งนั้นทำทั้งสามยอด คือ ยอดเขาด้านทิศ ตะวันออก เขาด้านทิศตะวันตก และยอดกลาง เมื่อก่อสร้างอาคาร ตำนักรั้วต่างๆ แล้วเสร็จ จึงพระราชทานนามว่า “**พระนครคีรี**” พระราชวังพระนครคีรีประกอบด้วยพระตำหนักต่างๆ หลายหลังที่ตั้งอยู่บนยอดเขาทั้งสามคือ

ยอดเขาด้านทิศตะวันออก : เป็นที่ตั้งของวัดพระแก้ว ซึ่งประกอบด้วย พระอุโบสถ วัดพระแก้ว พระสุทธเสลเจดีย์ หอระฆัง ศาลาและ พระปรางค์

ยอดเขาด้านตรงกลาง : เป็นที่ตั้งของพระธาตุจอมเพชร

ยอดเขาด้านทิศตะวันตก : เป็นที่ตั้งของพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์, อาคารเตรียมเครื่อง เสวย, ครั้วหลวง, พระที่นั่งปราโมทย์มไหสวรรย์, พระที่นั่ง เวชยันต์วิเชียรปราสาท, พระที่นั่งราชธรรมสภา, หอชัชวาล เวียงชัย, หอพิमानเพชรมเหศวร์, พระที่นั่งสันถาคารสถาน, ศาลาเย็นใจ, **กลุ่มอาคารในประตุนารีประเวศ** (ตำหนัก นารีประเวศ), โรงม้าและโรงรถ, ราชวัลลภาคาร

ตำหนักนารีประเวศ : สถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระราช วังพระนครคีรีสมัยรัชกาลที่ 4

ในพระราชวังพระนครคีรีมี สถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นใน คือตำหนักภายใน ประตุนารีประเวศ ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า “**ตำหนักนารีประเวศ**” ตำหนักนี้ตั้งอยู่บนเนินเขาทางด้าน ทิศตะวันตกของพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ มีพิถีพิถันความสูงระหว่าง 80 - 85 เมตร จาก ระดับน้ำทะเล ตำหนักนารีประเวศนี้เป็นตึกชั้นเดียว 2 หลัง ลักษณะเป็นเรือนแถวสองหลังหันหน้า เข้าหากันมีลานกลางเป็นทางเดินเล็กๆ เชื่อมตรงกลางระหว่างเรือนทั้งสองหลัง มีประตูเดียวทาง ด้านหน้าตรงกลางระหว่างเรือนทั้งสองหลัง ส่วนประตูหลังที่ตรงกันนั้นได้ถูกต่อเติมใหม่ในสมัย ปัจจุบัน เรือนทั้งสองหลังมีระดับความสูงต่ำที่ต่างกัน

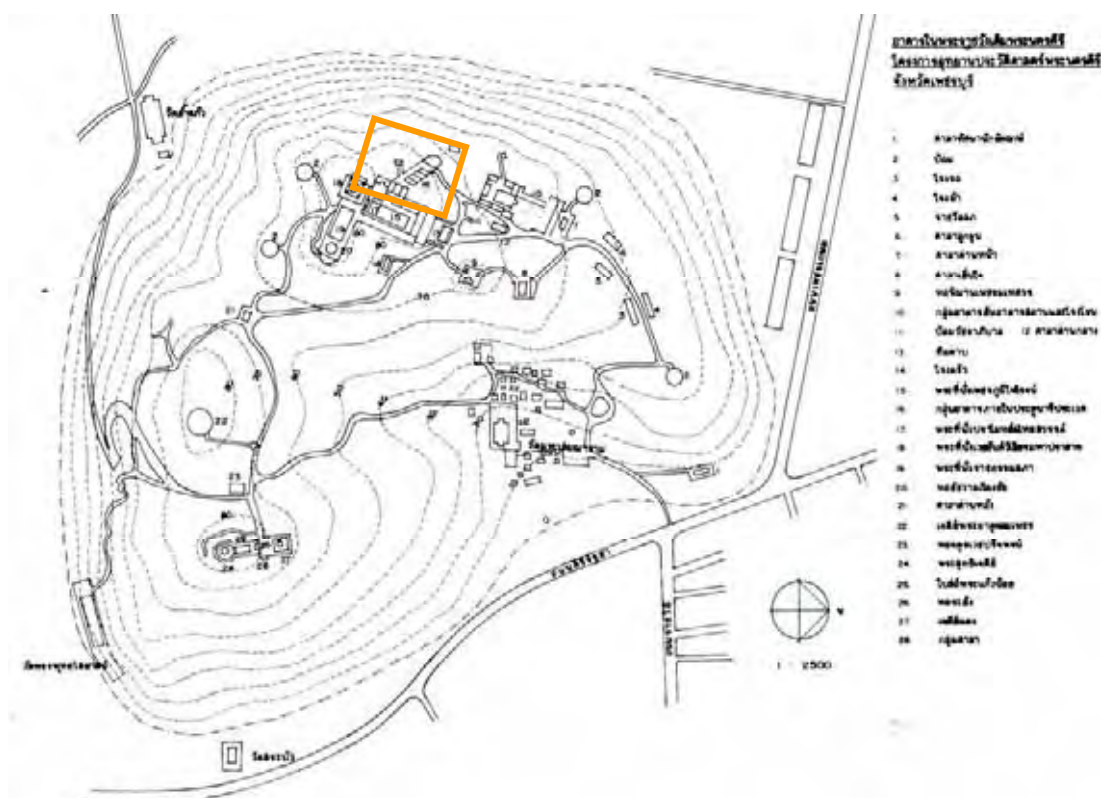
เรือนหลังแรก ที่อยู่ติดกับประตูนาริประเทศทางเข้าตำหนัก เรือนหลังแรกยกพื้นสูงประมาณ 1.70 เมตร ซึ่งจะอยู่ในระดับที่สูงกว่าเรือนหลังที่สอง ใต้ถุนเรือนคาดว่าได้ใช้ประโยชน์เนื่องจากผนังใต้ถุนไม่มีประตูไว้เหมือนเรือนหลังที่สอง และมีบันไดที่มีทางขึ้นสองข้างเข้าสู่ตรงกลางเดียวกันต่อหน้าระเบียงของเรือน มีประตูทางเข้าเรือนสองด้านอยู่ติดกันและมีหน้าต่างอยู่ด้านข้างประตูทั้งสอง ภายในหลังจากบูรณะเป็นห้องโถงโล่งถึงกัน สันนิษฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 4-5 คงจะมีการกันห้องออกเป็นสองห้องด้วยตู้

เรือนหลังที่สอง ก็มีลักษณะคล้ายกับเรือนหลังแรก แต่ไม่มีบันไดทางเข้าเรือน เนื่องจากอยู่ในระดับต่ำกว่าเรือนหลังแรก มีประตูเข้าเรือนสองด้านเช่นกัน ด้านหลังเรือนจะมีประตูเล็กๆ ตรงส่วนใต้ถุนเป็นการต่อเติมใหม่ในพ.ศ.2527-2528 ตรงกำแพงหลังด้านหลังเรือนหลังที่สองมีประตูใหญ่หน้าลานสำหรับเข้า-ออกหลังตำหนักของฝ่ายใน ซึ่งกั้นระหว่างตำหนักกับพระที่นั่งสันถาคารสถานกำแพงรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ล้อมรอบด้านหน้าตำหนักด้านทิศตะวันตกมีบันไดใหญ่ทอดลงไปยังลานปูอิฐที่ต่ำกว่า ถัดจากลานลงไปมีตึกเล็กๆ ลักษณะแบบเดียวกับตำหนักเป็นห้องส้วมโบราณ อาคารเหล่านี้มีรูปแบบผสมกันระหว่างลักษณะแบบตะวันตก และแบบจีน โดยเฉพาะรูปทรงของหน้าบัน และทรงหลังคาแสดงให้เห็นอิทธิพลของสถาปัตยกรรมแบบ **นีโอคลาสสิก** ในศตวรรษที่ 19 ตำหนักนาริประเทศนี้สร้างขึ้นพร้อมๆ กับสร้างพระราชวังและตำหนักอื่นๆ ในเวลานั้น เป็นตำหนักที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของฝ่ายใน ที่ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเพชรบุรี

การสร้างพระราชวังพระนครคีรี เป็นพระราชวังที่ประทับสำหรับประพาสหัวเมืองตะวันออกและเป็นที่ประทับร้อนซึ่งถือว่าเป็นสถานที่พักผ่อนชั่วคราวของพระมหากษัตริย์ นับเป็นการดำเนินนโยบายที่นำแบบอย่างหรือทัศนคติของชาวตะวันตกมาใช้ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงถือว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความทันสมัยแบบใหม่ ที่สะท้อนนโยบายทางการเมืองเพื่อต่อสู้กับลัทธิจักรวรรดินิยมอีกทางหนึ่ง และนับว่าเป็นพระราชวังแห่งแรกที่สร้างบนเขา และมีคติการสร้างตามแบบพระราชวังหลวงคือมีวัดอยู่ข้างวังซึ่งนับว่าเป็นคติโบราณ แต่รูปแบบทางสถาปัตยกรรมเป็นแบบผสมผสานทั้ง ตะวันตก จีน ไทย ซึ่งเป็นคติใหม่ นับว่าเป็นการรวมทั้งสองคติไว้รวมกันได้อย่างลงตัวและแฝงนัยยะทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรมในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

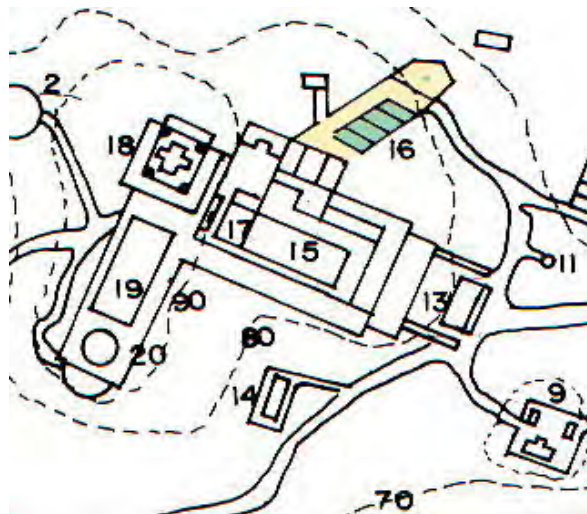
พระราชวังพระนครคีรีนี้เป็นพระราชวังที่แสดงเขตพระราชฐานต่างๆ ตามแบบพระราชวังหลวงจึงแสดงเขตของพระราชฐานชั้นใน ที่เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์และราชสำนักฝ่ายในอย่างชัดเจน ทำให้ได้ศึกษาเปรียบเทียบทางด้านรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของ

พระราชฐานชั้นใน ในสมัยรัชกาลที่ 4 กับที่พระบรมมหาราชวังที่คงเหลือให้ศึกษาน้อยมาก เนื่องจากได้มีการเปลี่ยนแปลงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งลักษณะทางสถาปัตยกรรมและผังของพระตำหนักนารีประเวศ มีลักษณะคล้ายกับตำหนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่เหลืออยู่ในพระบรมมหาราชวังคือโครงสร้างของตำหนักเป็นแบบไทยจีนตามแบบสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งผนังหนาภายในโครงสร้างไม้ ผังก็มีลักษณะเป็นเรือนแถวมีลานกลาง แต่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมภายนอกของทรงหน้าบันและหลังคาที่เป็นแบบอิทธิพลตะวันตก แต่ภายในก็ยังเป็นการใช้งานหรืออยู่อาศัยแบบไทยไม่ได้มีการออกแบบให้มีการใช้งานแบบตะวันตก

แผนผังที่ 16 แสดงตำหนักนารีประเวศ ที่พระราชวังนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี

ที่มา : กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2537), 83.

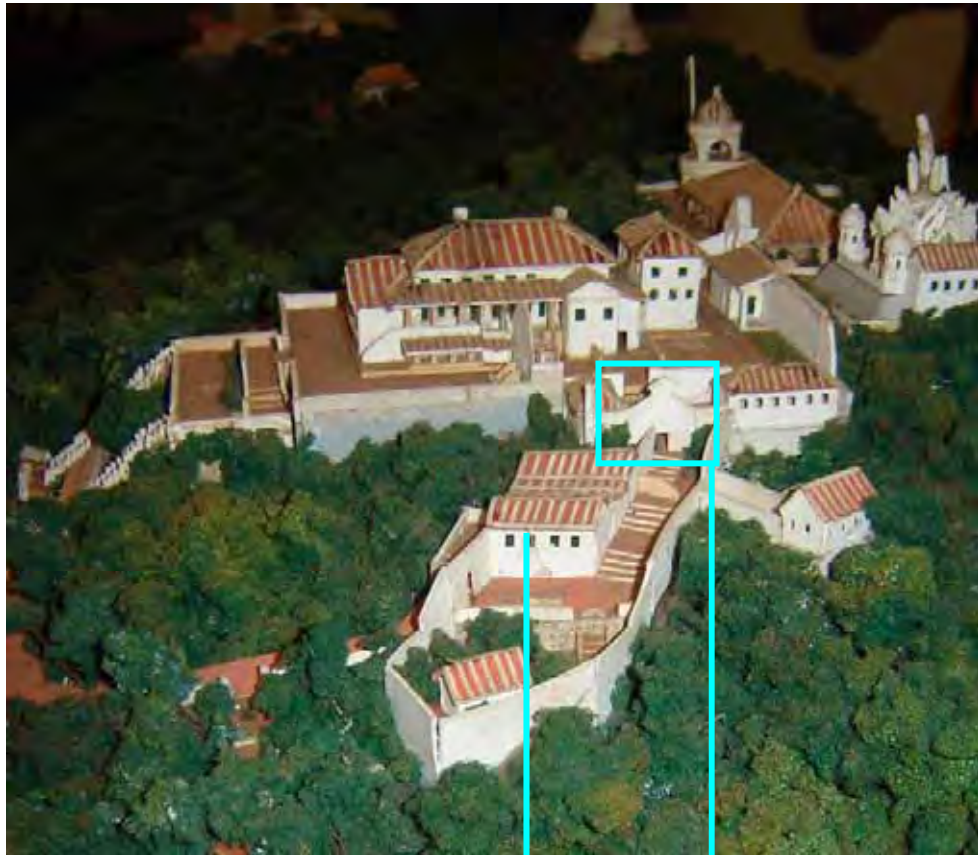
แผนผังที่ 17 แสดงตำแหน่งนาริประเวศในเขตพระราชฐานชั้นในของพระนครคีรี
 จังหวัดเพชรบุรีที่ทำการศึกษาเป็นกรณีศึกษาเพื่อศึกษาเปรียบเทียบกับเขต
 พระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง

ที่มา : ดัดแปลงจาก กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรง
 พิมพ์ชนพิมพ์, 2537), 83.

ภาพที่ 25 ภาพถ่ายทางอากาศของพระราชวังพระนครคีรี

ที่มา : สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, “การบูรณตำแหน่งนาริประเวศพระนครคีรี พ.ศ.2529” หน้าจั่ว 2,3
 (กันยายน 2548) : 38 - 52.

ภาพที่ 26 ตำแหน่งของตำหนักนารีประเวศ

ภาพถ่ายด้านบนเป็นภาพจำลองพระนครศรีธรรมราชทั้งหมด ภาพล่างเป็นตำหนักนารีประเวศ และประตูนารีประเวศเป็นประตูทางเข้า-ออกของเจ้านายฝ่ายในของตำหนักนารีประเวศ

ภาพที่ 27 ตำนานกนาริประเทศหลังการบูรณะ พ.ศ.2529
เป็นเรือนแถวสองหลังหันหน้าเข้าหากัน และเชื่อมต่อกันด้วยทางเดินเล็กๆ มีประตู
ทางเข้าและออกอยู่ภายในตรงกันสองประตู

ภาพที่ 28 ภาพประตูเข้า-ออกของข้าราชการฝ่ายใน
ติดกำแพงรั้วด้านหลังของเรือนหลังที่สอง ภาพประตูใต้ถุนเรือนหลังสำหรับเก็บของ
ส่วนนี้ต่อเติมใหม่ในพ.ศ.2527-2528

ภาพที่ 29 ห้องสุมโบราณตั้งอยู่หลังเรือนหลังที่สองของตำหนัก
เป็นห้องน้ำสำหรับสตรีฝ่ายใน

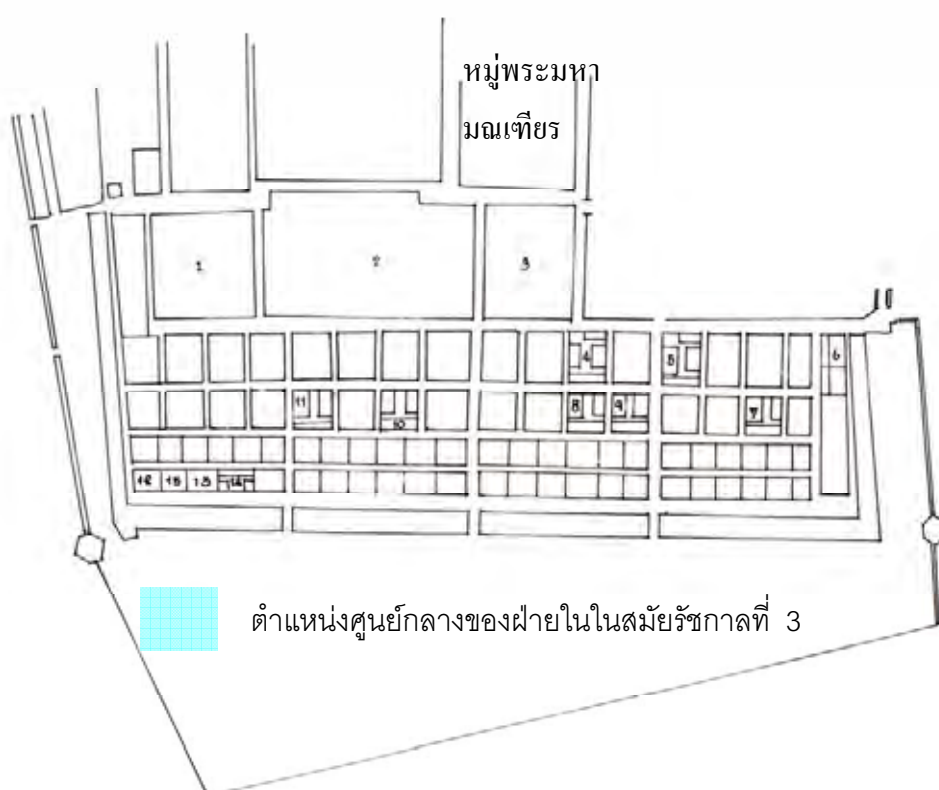
ภาพที่ 30 ประตูเข้า-ออกด้านหลัง
ที่อยู่ตรงกลางระหว่างเรือนแถวทั้งสองหลังเป็นประตูต่อเติมใหม่ ส่วนประตูใหญ่
ด้านหลังที่อยู่ติดกำแพงต่อจากเรือนหลังที่สองของตำหนักเป็นประตูที่มีตั้งแต่สมัย
รัชกาลที่ 4

5. ทศนคติใหม่เปลี่ยนภาพลักษณ์ภายนอกบนพื้นฐานโครงสร้างเดิม

ในสมัยรัชกาลที่ 4 จารัตประเพณีที่เคร่งครัดของราชสำนักฝ่ายในได้เริ่มผ่อนคลายลงกว่าสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากการเริ่มรับอารยธรรมตะวันตกมาใช้ในการบริหารบ้านเมืองแบบใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้บทบาทและภาพลักษณ์ของฝ่ายในได้เปลี่ยนแปลงไปตาม ทั้งในด้านระเบียบจารัตประเพณีในการปฏิบัติของฝ่ายใน และรูปแบบทางด้านสถาปัตยกรรมของสตรีฝ่ายในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังพระนครคีรี ซึ่งในการเปลี่ยนแปลงนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินนโยบายทางการเมืองของรัชกาลที่ 4 นับว่าเริ่มเปลี่ยนแปลงทีละเล็กละน้อยของคนในครอบครัวก่อนก็คือสตรีฝ่ายในผู้เป็นกลุ่มสตรีที่เป็นแบบอย่างของสตรีทั้งประเทศ และเปลี่ยนแปลงบ้านหรือพระราชวังของพระองค์ ซึ่งตำหนักต่างๆ ของฝ่ายในในเขตพระราชฐานชั้นในก็เป็นส่วนหนึ่งของบ้านของพระมหากษัตริย์ ที่รัชกาลที่ 4 ทรงต้องการให้แสดงออกมาร่วมในแนวทางของพระองค์ด้วย

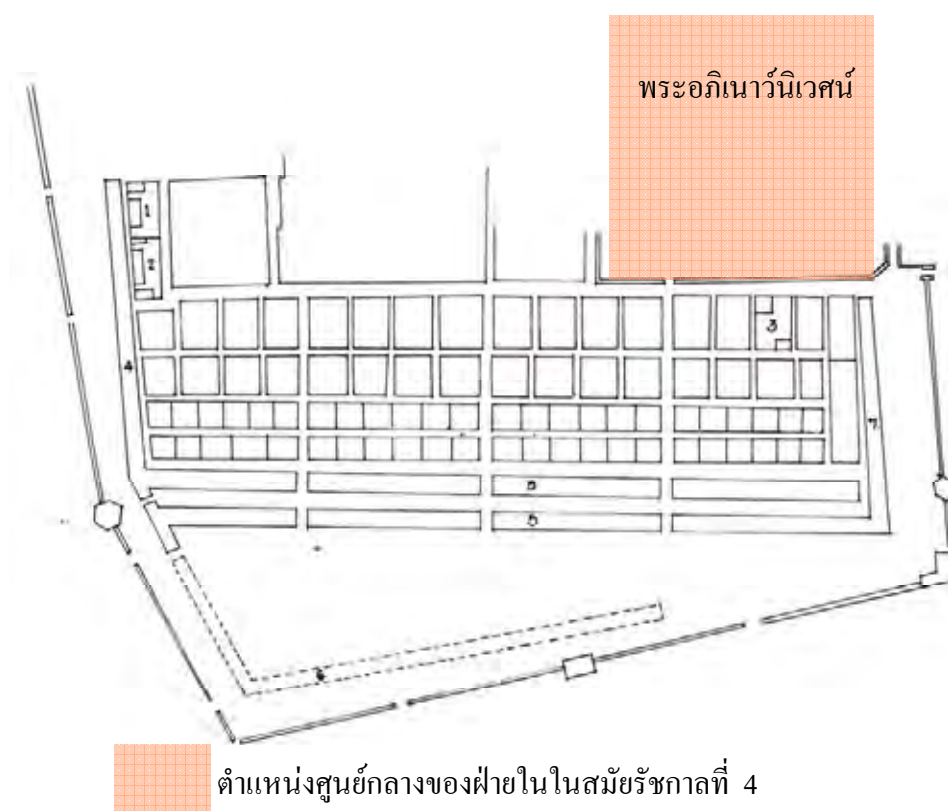
จะเห็นว่าผังของเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ไม่แตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ 3 มากนัก เนื่องจากยังมีฝ่ายในที่รับราชการในราชสำนักตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 คงอยู่ถึงแม้รัชกาลที่ 4 จะทรงอนุญาตให้ฝ่ายในในรัชกาลก่อนหรือฝ่ายในที่ยังไม่มีราชบุตรราชธิดาออกจากราชการได้ แต่ก็ไม่ค่อยมีใครขอลาออกจากราชการ ยังคงรับราชการอยู่เช่นเดิม จึงทรงให้ประทับอยู่ตามตำหนักเดิมบ้างหรือโยกย้ายบ้าง ตามยศตำแหน่ง ส่วนพระมเหสีเจ้าจอมต่างๆ ที่ได้ถวายตัวในรัชกาลนี้เป็นจำนวนมาก ก็ทรงสร้างตำหนักที่ประทับเพิ่มบางหลัง ทำให้การเปลี่ยนแปลงในเรื่องโครงสร้างของผังและตำหนักก็ยังคงใช้ระเบียบเดิมในสมัยรัชการที่ 3 อยู่ แต่จะเพิ่มในการตกแต่งสถาปัตยกรรมภายนอกเช่นทรงของหน้าบัน การตกแต่งซุ้มประตูของแต่ละตำหนัก ทิศทางการหันของตัวอาคารบางหลัง นับว่าสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 สถาปัตยกรรมของฝ่ายในมีความต่อเนื่องและเปลี่ยนแปลงน้อย เนื่องจากรัชกาลที่ทรงครองราชย์เพียง 17 ปีจึงไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงและแตกต่างมากมายนัก และด้วยระเบียบของยศตำแหน่งและความสำคัญของเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนักยังคงแบบเดิม แต่จะเปลี่ยนแปลงคือศูนย์กลางที่องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไปประทับอยู่ที่พระอภิเนาว์นิเวศน์ ไม่ได้ประทับในหมู่พระราชมณเฑียรในพระที่นั่งจักรีเช่นรัชกาลก่อน ฉะนั้นพระอัครมเหสีเอกต้องย้ายไปประทับที่พระอภิเนาว์นิเวศน์ตามไปรับใช้ใกล้ชิดพระองค์ด้วย แต่ส่วนอื่นหรือตำหนักอื่นก็คงเหมือนเดิม ตามตำแหน่งและความสำคัญตรงศูนย์กลางเดิมคือหมู่พระราชมณเฑียร

จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีทัศนคติกับการรับวัฒนธรรมตะวันตกใหม่และใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงโครงสร้างการปกครองของไทยใหม่ ในส่วนที่ได้แสดงร่วมในทัศนคติใหม่ของพระองค์ คือราชสำนักฝ่ายในทั้งภาพลักษณ์ภายนอกของสตรีฝ่ายใน และรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ประทับในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังพระนครคีรี บนพื้นฐานโครงสร้างเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3 นับว่าประสบความสำเร็จตามพระราชประสงค์ของพระองค์ในระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาสู่อัตลักษณ์ของสตรีราชสำนักฝ่ายในช่วงสมัยต้นรัชกาลที่ 5

แผนผังที่ 18 แสดงตำแหน่งศูนย์กลางของเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง
สมัยรัชกาลที่ 3

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 19 แสดงตำแหน่งศูนย์กลางของเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัย
รัชกาลที่ 4

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

ลักษณะผังของตำหนักฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ที่มีทิศทางการหันหน้าอาคารที่แตกต่างกัน แต่จะมีความคล้ายคลึงหรือมีระเบียบแบบแผนเดียวกันจากตัวอย่างของผังด้านบน ซึ่งจะพบความแตกต่างในรายละเอียด ที่ผังของตำหนักสมัยรัชกาลที่ 3 แสดงให้เห็นถึงตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในและเจ้านายเจ้าของตำหนักตรงเรือนประธานสองหลัง ส่วนข้าราชการบริพารจะอยู่ส่วนหลังตำหนัก อาจจะมีห้องรับแขกต่างหากหรืออยู่ในตัวเรือน และสมัยรัชกาลที่ 3 นี้จะมีเจ้านายเจ้าของตำหนักเพียงพระองค์เดียวต่อตำหนักไม่มีเจ้านายหลายองค์ประทับอยู่ร่วมกันในตำหนักเดียวเช่นสมัยรัชกาลที่ 4-5 ส่วนผังของตำหนักสมัยรัชกาลที่ 4 แสดงให้เห็นว่าภายในตำหนักจะมีเรือนของเจ้านายฝ่ายในหลายพระองค์ประทับอยู่ แต่ละเรือนมีความสำคัญตามขนาดของเรือนและตำแหน่งของเจ้าของเรือน ส่วนข้าราชการบริพารอาจแยกอยู่ต่างหากจาก

ตำหนัก จึงอาจทำให้มีความแตกต่างในเรื่องของเส้นทางการใช้ชีวิตหรือการแบ่งชั้นเรื่องประตูของเจ้านายกับข้าราชการบริพารของสมัยรัชกาลที่ 3 และ รัชกาลที่ 4 ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 เริ่มมีความผ่อนคลายเรื่องระเบียบมากกว่าสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 20 ผังตัวอย่างของตำหนักฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 3

ตำหนักกรมหลวงวรเสรฐสุดาผังตัวอย่างของตำหนักฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 4

พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี

ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

บทที่ 5
เขตพระราชฐานชั้นใน
ของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 5

1 อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกที่ส่งผลต่อบทบาทหน้าที่และจารีตประเพณีของฝ่ายใน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์สมบัติในปีพ.ศ. 2411 กระแสธารแห่งวัฒนธรรมตะวันตกหลังไหลเข้ามาสู่สยามรุนแรง กว่าสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงงานในการบริหารประเทศอย่างหนักและจริงจัง เพื่อความอยู่รอดของสยาม ซึ่งสยามในขณะนั้นกำลังอยู่ในช่วงแห่งการระมัดระวังตัวอย่างมาก จากมหาอำนาจอังกฤษ กับฝรั่งเศสที่คอยจ้องจะเอาสยามมาเป็นอาณานิคมให้ได้ ด้วยวิธีการต่างๆ ทั้งถูกกดดันบีบบังคับ แคมข่มขู่ ทั้งทางตรง และทางอ้อม แต่พระองค์ก็ทรงระมัดระวังปกครองสยามประเทศให้คงอยู่มาได้ ด้วยกลยุทธ์หรือกลวิธีการต่างๆ ในแบบฉบับของพระองค์เอง ด้วยความมานะอุตสาหะตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์

ในช่วงสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระแสวัฒนธรรมตะวันตกได้กลายความหมายมาเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญก้าวหน้า และความศิวิไลซ์ของโลกยุคใหม่ สืบเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทวีความสำคัญ และมีความหมายต่อการที่ต้องยึดถือ และใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศสยามต่อไป ซึ่งจะเห็นได้จากการปรับปรุงโครงสร้างและวิธีการในการบริหารประเทศแบบใหม่ของพระองค์ เริ่มจากทรงเปลี่ยนระบอบการปกครองแบบเดิมคือ “**พระเจ้าราชาธิราช**” ซึ่งไม่สามารถตอบสนองการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองสมัยใหม่ของพระองค์ได้อีกต่อไป เนื่องจากพระองค์ทรงไม่มีอำนาจเต็มในการบริหารราชการแผ่นดินอย่างแท้จริง จึงทรงต้องการถึงพระราชอำนาจไปในรูปแบบใหม่ที่พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจอย่างแท้จริงทั่วพระราชอาณาจักรมิใช่อำนาจเพียงแต่ในนามอีกต่อไป โดยการดำเนินนโยบายแบบรวมศูนย์อำนาจที่พระเจ้าย้ายอยู่ในมือขุนนาง และเจ้าเมืองท้องถิ่นให้มารวมไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว ซึ่งก็คือระบบ “**สมบูรณาญาสิทธิราช**” ระบบนี้เป็นระบบใหม่ที่เกิดขึ้นในพ.ศ.2435 สมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ทรงพระราชอำนาจสูงสุดอย่างแท้จริง ทั้งในด้านทฤษฎี และทางด้านการปฏิบัติ นับเป็นจุดเปลี่ยนที่ส่งผลต่อการบริหารกิจการบ้านเมืองในส่วนอื่นๆ ต่อไป

ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้นพระองค์ก็ทรงได้ศึกษาเรียนรู้ภาษาอังกฤษ วิทยาการต่างๆ และขนบธรรมเนียมอย่างตะวันตก จากมิชชันนารีและครูสอนศาสนาตั้งแต่ทรงพระเยาว์จากการปลูกฝังของพระบิดา ทำให้ทรงมีพื้นฐานความรู้อย่างตะวันตกเป็นอย่างดี และพระองค์เองก็ทรงมีความสนพระทัย เอาใจใส่และเห็นความสำคัญของการศึกษาต่างๆ ของตะวันตกเป็นอย่างมาก และเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ในช่วงแรกที่พระองค์ยังไม่ทรงมีพระราชอำนาจจริง พระองค์ก็ทรงใช้โอกาสนี้ ในการศึกษาระบบวัฒนธรรมตะวันตกเพิ่มขึ้น โดยการเสด็จประพาสต่างประเทศหลายครั้ง เช่นเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ และอินเดียในปีพ.ศ. 2413 ซึ่งเป็นประเทศที่อยู่ในอาณานิคมของมหาอำนาจอังกฤษ ทำให้ทรงมองภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และความเป็นไปของกระแสตะวันตก ทั่วโลกในขณะนั้น นำมาเป็นแนวทางในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองของพระองค์ แบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และพระองค์ก็ทรงเปิดประเทศให้ทันสมัยมีความ **“ศิวิไลซ์”** แบบตะวันตกและดำเนินนโยบายทางการทูตตามแบบพระราชบิดา ในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศทางยุโรป เพื่อสร้างภาพลักษณ์ใหม่ของสยาม โดยทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ทรงประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2440 และ 2450 การเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้งนี้ มีเหตุและจุดมุ่งหมายที่มียุทธศาสตร์ที่ต่างกัน ซึ่งทำให้เกิดการถ่วงดุลอำนาจจากมหาอำนาจอังกฤษ กับฝรั่งเศส ที่ไม่กล้าที่จะทำอะไรรุนแรงกับสยาม จนสยามประเทศคงอยู่อย่างเอกราชมาจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้จะถูกรุกราน กดดัน ด้วยวิธีการต่างๆ จนสยามต้องสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่อังกฤษกับฝรั่งเศส แต่ก็ยังรักษาผืนแผ่นดินส่วนใหญ่ของสยามไว้ได้อยู่ นับว่าสยามเป็นประเทศเดียวที่เป็นเอกราชไม่อยู่ในอาณานิคมของชาติใดในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น ถือว่าผลแห่งความพยายามในการดำเนินนโยบายต่างๆ ในการปรับเปลี่ยนแปลงจากสยามเก่าสู่สยามใหม่ นั้นสำคัญต่อความอยู่รอดของสยามในช่วงนั้นและต่อมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475

การปรับตัวของกลุ่มสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองตามแบบตะวันตกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมัยนี้สตรีฝ่ายในมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากมีฝ่ายในที่รับราชการมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 4 ที่เป็นทั้งเจ้าจอมที่ไม่ได้ลาออกไปอยู่ข้างนอก พระบรมวงศานุวงศ์ จนถึงข้าราชการที่ยังคงทำหน้าที่อยู่ รวมกับเจ้าจอมและพระราชธิดาในรัชการที่ 5 อีกจำนวนมาก ทำให้เกิดเป็นรูปแบบสำนักต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มีการทำงานตามหน้าที่ที่แต่ละสำนักมีความสามารถ มีการแข่งขันกันในการทำ **ให้พระมหากษัตริย์เกิดความพอพระทัย** และทำหน้าที่สนับสนุนส่งเสริมนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน ของพระมหากษัตริย์ให้ดำเนินไปอย่างราบรื่น นับว่าราชสำนักฝ่ายใน

สมัยนี้มีบทบาทหน้าที่และความสำคัญมากกว่าทุกรัฐกาล ซึ่งมีการปรับตัวให้ทันกับวัฒนธรรมตะวันตก ที่เข้ามาพร้อมกับการเปิดประเทศในการค้าขายกับชาวตะวันตก ของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน สิ่งที่ทำให้เกิดการปรับตัวของฝ่ายในคือการดำเนินนโยบายของรัชกาลที่ 5 คือการให้ได้รับการศึกษาตามแบบระบบการศึกษาของชาวตะวันตก

ในสมัยนี้สตรีฝ่ายในได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษมากขึ้น และมีความตื่นตัวในการรับรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมตะวันตกยิ่งขึ้นกว่าเดิมการศึกษาจึงเป็นสิ่งสำคัญ และจำเป็นต้องรู้ภาษาอังกฤษเพื่อให้เข้าใจความเป็นไป พร้อมทั้งวิวัฒนาการของชาวตะวันตกได้มากที่สุด จึงเริ่มมีการตั้งโรงเรียนราชกุมารีขึ้นสำหรับเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงที่ทรงพระเยาว์โดยตรง มีการเรียนการสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษได้มีการจ้างครูชาวตะวันตกเข้ามาสอน แต่ไม่เป็นที่พอพระทัยจึงเลิกจ้างไปในที่สุด แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงคัดเลือกเด็กหญิงไปเรียนที่ประเทศอังกฤษจำนวน 4 คนคือ จันทรี มี ขำ และสุด ให้เป็นนักเรียนส่วนพระองค์ ตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ขณะนั้นทรงมีพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งไปทรงรับตำแหน่งอัครราชทูตประจำราชสำนักอังกฤษเมื่อพ.ศ. 2426 และจบการศึกษาจากคอนเวนต์กลับมาสยามพ.ศ. 2436 ได้ถวายการสอนแก่เจ้านายฝ่ายใน และต่อมาทรงให้หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา เทวกุล มาถวายการสอนต่อจากครูบางท่านที่ถึงแก่กรรม

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนราชกุมารีแล้ว ในพ.ศ. 2423 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับเจ้านายฝ่ายในขึ้นคือ **“โรงเรียนสุนันทาลัย”** มีครูจากประเทศอังกฤษ 3 คนคือ มิสซิสเชคสเปียร์ มิสโคล มิสสมิท เจ้านายฝ่ายในที่เป็นนักเรียนในรุ่นแรก เช่น หม่อมเจ้าหญิงมณฑารพ กมลასน์ หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา เทวกุล และหม่อมเจ้าจันทรีภา เทวกุล จากการจัดตั้งโรงเรียนนี้ทำให้เจ้านายฝ่ายในได้รับการศึกษาอย่างเป็นระบบอย่างตะวันตกและเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงในสมัยนี้เห็นความสำคัญของการศึกษาแบบตะวันตกมาก แต่ก็ยังให้ความสำคัญกับการศึกษาวิชาภาษาไทย และวิชาการแบบ **“สาวชาววัง”** ควบคู่กันไปด้วย จะเห็นว่าในสมัยนี้มีเจ้านายฝ่ายในหลายพระองค์ที่ทรงเข้าพระทัยภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี เช่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิภาณุมาศ เป็นต้น

การศึกษาและรับรู้เกี่ยวกับตะวันตกของเจ้านายฝ่ายใน นั้นมิใช่เพียงการศึกษาแบบตะวันตกเท่านั้นยังมีการรับสื่อต่างๆ จากตะวันตกตั้งหนังสือพิมพ์ วารสาร และหนังสืออื่นๆ ที่เข้ามาในราชสำนักฝ่ายในเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีเจ้านายฝ่ายในที่ได้ตามเสด็จประพาสหรือไปทรงศึกษาต่อในประเทศตะวันตก ก็มีส่วนสำคัญในการถ่ายทอดเรื่องราวของตะวันตกให้กับ

เจ้านายฝ่ายในได้รับรู้ รวมถึงการที่เจ้านายฝ่ายในบางพระองค์ได้มีโอกาสพบปะชาวต่างชาติ ด้วยการตามเสด็จประพาสในต่างประเทศ เช่น สิงคโปร์ ชวา และมาลายู ทำให้ได้มีโอกาสในการร่วมต้อนรับแขกเมืองที่มาเยือนเมืองไทยร่วมกับเจ้านายฝ่ายหน้าในโอกาสต่างๆ จะเห็นได้ว่าระบบการศึกษาแบบตะวันตกที่เข้ามาสู่ราชสำนักสยาม ได้ทำลายกำแพงแห่งชนบทธรรมเนียมประเพณีเดิมในบางส่วน เช่นการออกสังคมของฝ่ายในที่มีขอบเขตจำกัดในส่วนเฉพาะพระราชวัง แต่เมื่อมีการศึกษามีความรู้ความสามารถแล้วพระมหา กษัตริย์ก็เปิดโอกาสให้ฝ่ายใน ได้มีบทบาทในด้านสังคม สาธารณะมากขึ้น แต่ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎระเบียบของวังอยู่ เจ้านายฝ่ายในสมัยนี้มีความรู้ความสามารถ มีมุมมอง และโลกทัศน์ที่กว้างขวางกว่าเดิม ไม่ใช่เป็นแต่กุลสตรี แม่บ้านแม่เรือนเท่านั้น ยังสามารถปฏิบัติหน้าที่บางประการที่เกี่ยวกับสังคม การเมือง และช่วยในการดูแลกิจการบ้านเมืองได้ เช่นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศทางยุโรปใน พ.ศ.2440 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ แสดงให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ที่เปลี่ยนแปลงไปของ ฝ่ายในที่มีความรู้ความสามารถในการดูแล และบริหารกิจการบ้านเมืองเป็นที่ไว้วางพระทัยขององค์พระมหา กษัตริย์

รสนิยมเรื่องความงาม : แฟชั่น การแต่งกายของฝ่ายในตอบสนองพระราชนิยม

การแต่งกายของฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงแรกสืบเนื่องและพัฒนาจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพัฒนารูปแบบที่กระชับรัดกุมมากขึ้น และมีการพัฒนาในเรื่องของรายละเอียด ในสมัยนี้สามารถแสดงให้เห็นเป็นรูปแบบการแต่งกายที่นิยมกันของสตรีฝ่ายในได้เป็นสองช่วงคือ

ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากสิงคโปร์ ชวา พ.ศ. 2413

เป็นช่วงแรกของการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมของฝ่ายหน้า และฝ่ายในหลังจากเสด็จกลับสิงคโปร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้หลายประการ ตามแบบที่พระองค์ทรงเห็นเหมาะสมตามแบบของชาวตะวันตกที่ทรงเห็นจากประเทศสิงคโปร์ ชวา ที่เป็นเมืองในอาณานิคมของอังกฤษ ในการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในเรื่องของการแต่งกายของสตรีฝ่ายใน ที่ในช่วงแรกนี้ทรงเริ่มเรื่องของทรงผมที่พระองค์ทรงให้อิสระกับสตรีในการ ไว้ผมปึก หรือจะเปลี่ยนเป็นไว้ผมยาว แต่ผมทัด ทรงพระราชดำรัสในเล็ก ซึ่งในบันทึกเรื่องสนมเอก ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้บันทึกประวัติของ **เจ้าคุณประยูรวงศ์** ว่าทรงเป็นผู้ทูลอาสากับพระเจ้าอยู่หัวว่า จะขอเอาตัวเองออกหน้าเล็กทรงผมปึก มาเป็นผมยาวก่อนผู้อื่น ซึ่งในช่วงแรกก็ถูกคนค่อนอยู่บ้าง แต่ไม่นาน

ก็มีคนทำตามอย่างจนเลิกทำผมปักในที่สุด⁶² ส่วนการแต่งกายของฝ่ายในในช่วงแรกนี้ยังนุ่งจีบห่มแพรสไบเฉียงแบบสมัยรัชกาลที่ 4 อยู่ แต่มีการพัฒนาให้รัดกุมมากขึ้น และประเพณีการเข้าเฝ้าของฝ่ายในยังเป็นหมอบเฝ้าอย่างเดิมอยู่ จนเมื่อถึงพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2416 ซึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีอำนาจเต็มในการว่าราชการบ้านเมืองเองต่อไป ก็ทรงมีประกาศในการแก้ประเพณีการเข้าเฝ้าและประเพณีอื่นๆ หลายอย่าง และในส่วน of ฝ่ายในนั้นก็ทรงมีประกาศให้เลิกประเพณีหมอบคลานให้ลุกขึ้นยืนเฝ้า อย่างเดียวกับฝ่ายหน้า ส่วนการแต่งกายของฝ่ายในก็มีพระดำรัสสั่งให้เปลี่ยนแปลงเป็นแบบใหม่ คือให้คงการนุ่งจีบอย่างเดิมไว้แต่สำหรับแต่งกับห่มคาดเมื่อเต็มยศใหญ่ โดยปกติให้เลิกนุ่งจีบเปลี่ยนเป็นนุ่งโจงอย่างเดิม และให้ใส่เสื้อแขนยาวชายเสื้อเพียงบันเอว ห่มแพรสไบเฉียงบนอกเสื้อ ให้สวมเกือกบูตกับถุงเท้า หุ้มตลอดน่อง ซึ่ง ก็เป็นผู้ดำเนินการแต่งตัวสะพายแพร จนเป็นผู้นำแบบการแต่งตัว **Leader of Fashion** ของนางในในช่วงแรกนี้ เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัว อาจทรงทูลปรึกษาหารือ ซึ่งพระราชนิยามของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ต่างจากผู้อื่น ท่านทำแบบอย่างใดก็มีผู้นิยมปฏิบัติตามท่าน⁶³ ทำให้การแต่งกายของฝ่ายในได้มีการประดิษฐ์ประดอยและพัฒนารูปแบบที่ผสมผสานระหว่างแบบของยุโรปกับของไทยเดิมจนเป็นลักษณะเฉพาะตัวและมีการพัฒนารูปแบบมาเรื่อยๆ จนถึงช่วงที่สองที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างเด่นชัดและมีความพิเศษมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับจากประพาสยุโรปในปีพ.ศ.2440

เป็นการเสด็จประพาสชมเมืองทางยุโรปที่เป็นต้นวัฒนธรรมตะวันตกอย่างแท้จริง ทำให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของการแต่งกายของฝ่ายในคือ ได้รับอิทธิพลการแต่งกายแบบอังกฤษ สมัยสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียที่มีลักษณะรูปแบบที่แตกต่างจากช่วงแรก ในเรื่องของรายละเอียดคือ ทำแขนเสื้อพองตั้งแต่ไหล่ถึงต้นแขน แล้วแนบกับลำแขนถึงข้อศอกหรือข้อมือ ซึ่งเรียกว่า เสื้อแขนหมูแฮม คอเสื้อนิยมนุ่งคอตู้สูง ตัวเสื้อตัดพอดีตัว เอวจีบเข้ารูป หรือมีการคาดเข็มขัด ส่วนผ้าถุงยังเป็นแบบโจงกระเบนผ้าม่วงผ้าลาย หรือผ้าพื้นให้เข้ากับสีเสื้อหรือแล้วแต่โอกาส สวมถุงเท้าและรองเท้านักชก ในช่วงนี้นับเป็นการแข่งขันกันในเรื่องการแต่งกายจนเป็น แพชั่น ของสตรีฝ่ายในอย่างแท้จริง เพื่อให้เป็นที่พอพระทัยของพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระราชนิยามการพัฒนาประเทศตามแบบความศิวิไลซ์ ของชาติตะวันตก

⁶² สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาฬ, สนมเอก (พระนคร : รวมสาส์น, 2525), 43.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 49-51.

การแต่งกายของสตรีโดยภาพรวม มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน แต่มีการประดิษฐ์ตกแต่ง และประดับประดาเสื้อผ้าตามความชอบและสมควรของผู้ใส่ ทำให้เกิดการพัฒนารูปแบบของเสื้อ และการตกแต่ง เช่นมีระบายลูกไม้เป็นชั้นๆ รอบแขนเสื้อ ติดโบเล็กๆ ตามตัวเสื้อ บางแบบก็มีการใช้ลูกไม้ตกแต่งทั้งตัวเสื้อหรือที่แขนที่คอ ลูกไม้ที่ใช้ตกแต่งเป็นลูกไม้จากต่างประเทศ รวมทั้งผ้าที่นิยมกันมากในสมัยนั้นมักจะเป็นผ้าแพรเนื้อดีจากยุโรป การสวมถุงเท้าก็เป็นสิ่งใหม่และเป็นที่นิยมในสมัยนี้มาก ถุงเท้าจึงเป็นเครื่องแต่งกายที่มีวิวัฒนาการเป็นอย่างมากตั้งแต่เป็นผ้าธรรมดา ผ้าแพร ผ้าลายตาข่ายโปร่ง บางครั้งมีลวดลายต่างๆ ด้วยส่วนรองเท้านั้นพัฒนามาจากรองเท้าคัทชูสันคล้ายกับรองเท้าผู้ชายมาเป็นคัทชูสันสูงหนา และพัฒนารูปแบบเรื่อยมา การห่มสไบก็เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของการแต่งกายและความงามของสตรีมาแต่เดิม ก็มีการพัฒนาการตามยุคสมัยและความนิยมของคนในสมัยนั้น เช่นการนำผ้าสไบมาจีบจนเหลือเป็นผืนแคบติดกลางผืนไว้บนบ่าซ้าย แล้วรวบชายทั้งสองไว้ที่เอวด้านขวา นิยมเรียกกันว่า แพรสะพาย วิธีนี้เป็นที่นิยมกันมากกว่าห่มสไบเฉียง เพราะวิธีสะพายนี้ไม่ปิดบังความงามของเสื้อ เหมือนอย่างสไบเฉียง หลังจากนั้นเปลี่ยนจากผ้าจีบสะพายแบบตั้งเป็นแพรฝรั่งสะพายแบบหย่อนๆ พองามเมื่อรูปแบบการแต่งกายเปลี่ยนแปลง เครื่องประดับก็เริ่มเข้ามา และมีการพัฒนาตามไปด้วย ตามแบบของความนิยมของสตรีชั้นสูงของชาวตะวันตก

ผู้นำแฟชั่นการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายในราชสำนักฝ่ายในที่สำคัญในช่วงหลังนี้คือ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ซึ่งในยุคนั้นถือว่าสำนักสมเด็จพระที่นั่งของพระองค์เป็นสำนักที่ใหญ่ที่สุด และมีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารจำนวนมาก มีความถนัดและมีฝีมือด้านการประดิษฐ์ดอกไม้ ข้าหลวงของพระองค์ส่วนใหญ่คัดมาจากลูกผู้ดีชั้นหนึ่ง มีความภูมิฐานใหญ่โต มีมารยาทเข้าระเบียบแบบแผน มีความรู้ดีและเป็นกลุ่มสตรีที่เป็นผู้นำในการแต่งกาย ของราชสำนักฝ่ายใน สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ทรงนำรูปแบบการแต่งกายของสตรีชาวตะวันตก มาผสมผสาน กับรูปแบบเครื่องแต่งกายสตรีไทยแบบโบราณ นำมาปรับปรุงและพัฒนาให้งดงามยิ่งขึ้น ด้วยฝีมือประดิษฐ์ประดอยเย็บปักถักร้อยของชาววัง และได้มีการพัฒนาให้มีการแยกประเภทของการแต่งกายให้เหมาะสมกับโอกาสต่างๆ จนกลายเป็นธรรมเนียมใหม่ในการแต่งกายของสตรีฝ่ายในชั้นสูงคือ

1 ชุดปกติ : ใส่ผ้าทรงเป็นผ้าพื้นหรือผ้าลายใจการเบนทรงสะพักสไบแถบผ้าดอกเล็กๆ กว้าง 1 ฟุต สีอ่อนๆ จีบเล็กๆ ห่มสไบเฉียงชายสไบพาดพระอังสาซ้ายมีสายรัดบั้นพระองค์ หรือไม่มีก็ได้ เป็นฉลองพระองค์สำหรับทรงเฉพาะอยู่ในที่ประทับ

2 ชุดปกติสมัยใหม่ : สำหรับเสด็จลงพระราชอุทยานสวนศิวาลัยหรือทรงกีฬา เช่น โครเก หรืออาจเสด็จไปที่ใดที่หนึ่งในลักษณะที่ไม่มีพิธีรีตองภายในเขตพระราชวังหลวงเท่านั้น ผ้าทรงเป็นผ้าพื้นอย่างดีใจกระเบน ฉลองพระองค์ผ้าลูกไม้หรือแพรเนื้อแน่นสีอ่อนๆ หรือสีขาวยาวแบบเรียบๆ แขนยาวหรือแขนกระบอก แพรห่มจีบตามยาวสะพายจากพระอังสาซ้ายห้อยชายไว้ทางขวา รวบไว้แค่บั้นพระองค์ ใช้เข็มกลัดพองาม หรือห้อยสายนาฬิกาพองาม นิยมถุงพระบาทโปร่งมีลวดลายต่างๆ ทั้งสีขาวและดำ ใส่กับฉลองพระบาทหนังมีสันสีดำหรือขาวตามโอกาส หรือความพอพระทัย

3 ชุดออกงาน: ทรงใช้ในพระราชพิธีสำคัญๆ หรือในงานรับรองพระราชอาคันตุกะต่างประเทศ ทรงปรับปรุงฉลองพระองค์แบบโบราณเพื่อให้คงความเป็นไทยแท้ และเป็นเอกลักษณ์สำคัญของชาติกล่าวคือ ผ้าทรงเป็นไหมยกทองหรือยกเงินมีเชิงชาย จีบหน้าไว้ชายพก คาดสายรัดบั้นพระองค์สีทองห้วงยา ประดับเพชรพลอยตามแบบโบราณ ฉลองพระองค์ใช้แพรไหมคาด หรือลูกไม้เงินทอง หรือเยียรบับ ตามความเหมาะสม ตัดเป็นเสื้อคอกลมแขนกระบอก หรือจีบยาวจดข้อพระหัตถ์ ตัวเสื้ออาจตกแต่งด้วยริบบิ้น ลูกไม้ เลื่อม หรือลูกปัด ทรงสะพักนอกเสื้อเป็นริ้วทองหรือดวนปักดินหรือเลื่อมในลักษณะสไบห่ม ห้อยชายสั้นขนาดพองาม เครื่องประดับสำหรับฉลองพระองค์นี้ ปักเป็นสร้อยสังวาลเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ และตราอื่นๆ ที่ใช้เฉพาะเต็มยศ อย่างขัตติยนาฏตามแบบโบราณราชประเพณี

4 ชุดเต็มยศ : เป็นชุดที่ทรงออกแบบสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมหม่อมห้าม และ สะใภ้หลวง ตลอดจนสตรีบรรดาศักดิ์ ข้าราชการบริพารทั้งหลายที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เพื่อใช้ในการพระราชพิธีต่างๆ คือนุ่งโจงผ้าเป็นผ้ายกดอกไหมสีต่างๆ สวมเสื้อแพรหรือไหม หรือผ้าลูกไม้ แขนยาวเลยข้อศอก หรือยาวจดข้อมือ ตัดเสื้อประดับด้วยริบบิ้น ลูกไม้ ลูกปัด ดิ้น หรือเลื่อมสีต่างๆ ให้กลมกลืนกับผ้านุ่ง สะพายแพรแถบที่ทรงกำหนดขึ้นไว้ให้คู่กับดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุจอมเกล้า ตามลำดับชั้นที่ได้รับพระราชทานสวมถุงเท้า และรองเท้านุ่งสูงตามสมัยนิยม เครื่องประดับอนุโลมตามความเหมาะสมและความงาม

ในสมัยนี้ฝ่ายในอีกกลุ่มหนึ่งที่เรียกว่า สำนักรของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ที่ไม่นิยมแต่งกายเหมือนกับชาวราชสำนักทั่วไปที่นิยมกัน คือไม่นุ่งผ้าโจงกระเบน แต่นุ่งผ้าขึ้นตีนจก เป็นเทคนิคการทอแบบราชสำนักพม่า เรียกว่า **ลุนตยาอชิก** กับเสื้อฝรั่งเกล้าผสมมวยแบบสตรีชาวล้านนา มีการสวมถุงเท้ารองเท้าเช่นกัน ผสมผสานกับความเป็นสากลแบบตะวันตกที่นิยมกันได้อย่างลงตัวและกลายเป็นเอกลักษณ์ของราชสำนักของพระองค์

การแต่งกายของสตรีในสมัยนี้ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญมาก ต่อการแสดงออกถึงการยอมรับเอาวัฒนธรรมตะวันตก เข้ามามีส่วนในการตกแต่งในชีวิตประจำวัน และเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความทันสมัยมีรสนิยมเพื่อให้ชาวตะวันตกเกิดความเลื่อมใสยอมรับในการเปลี่ยนแปลงของสยาม ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการแต่งกายแฟชั่นมาก และเป็นพระราชานิยมอย่างหนึ่งในขณะนั้น ทรงกล่าวถึงธรรมเนียมการแต่งแฟชั่นไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า

“...ครั้งต่อมาภายหลังเมื่อใช้ธรรมเนียมฝรั่งชุกชุมขึ้นมีการเลี้ยงโต๊ะในวังเนืองๆ จนถึงปีจอ ศก 1236 (พ.ศ. 2417) เมื่อย้ายมาอยู่พระที่นั่งนี้ (พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เวลานั้นเรียกพระที่นั่งใหม่) จึงได้เกิดการเลี้ยงปีใหม่ขึ้นเป็นคราวแรก แต่เลี้ยงเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ประมาณหกสิบพระองค์ตลอดมา เว้นไว้แต่ปีใด ซึ่งมีเหตุการณ์ขัดข้องก็เลื่อนไปเป็นสงกรานต์บ้าง ยกเสียทีเดียวบ้าง บางปีก็มีแต่งพระองค์ต่างๆ ซึ่งเรียกอย่างฝรั่งว่าแฟชั่นเดรส...”⁶⁴

การแต่งแฟชั่นหรือ แฟชั่นเดรส เป็นวัฒนธรรมการรื่นเริงอย่างหนึ่งของตะวันตกที่ได้รับความนิยมอย่างมากในราชสำนักสยาม มีการแต่งแฟชั่นในวาระต่างๆ เช่นงานปีใหม่ งานสงกรานต์ งานเฉลิมพระชนมพรรษา และงานเลี้ยงฉลองต่างๆ แล้วแต่จะทรงกำหนด และในการแต่งแฟชั่นนี้เจ้านายที่ทรงพระเยาว์ก็มีโอกาสร่วมแต่งในวาระต่างๆ ด้วยเช่น ในงานเฉลิมพระชนมพรรษาของรัชกาลที่ 5 ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศได้บันทึกไว้ว่า

วันอาทิตย์ วันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2426

“...บ่ายสี่โมงนานเราไปบน เห็นคนนั่งเวียนเทียนรอบพระที่นั่งข้างล่าง เราของหลีกไป หลงหม่อมบนกำลังเสวยอยู่ในห้องเขียว ห้าโมงเจ้านายพี่น้องแต่งตัวแฟชั่นไปตามกาดเราเชิญ เราแต่งทหารบก น้องชายโตแต่งทหารเรือ แต่งไทยแต่พี่ผ่อง องค์เดียว ย่ำค่ำแล้วหลงหม่อมบนทรงพาไปนั่งโต๊ะ พร้อมกับพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ เรานั่งตรงกับน้องชายโต รวมพี่น้องซึ่งนั่งโต๊ะทั้งตัวเราด้วยยี่สิบคนที่นั่งโต๊ะไม่ได้ก็ไปพร้อมกัน...”⁶⁵

นอกจากนี้เจ้านายฝ่ายในก็มีบทบาทสำคัญในการแต่งแฟชั่นนี้ดังที่พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีฯ ได้ทรงเล่าถึงการจัดงานแฟชั่นบอลที่วังบูรพา เพื่อรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระ

⁶⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 18 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2542), 173.

⁶⁵ สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบติ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ, จดหมายเหตุรายวัน (พระนคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 15.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2440 ในการจัดงานครั้งนี้ผู้ไปร่วมต้องแต่งแฟนซีด้วย

“...การช่างในส่วนของพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็ก เชิญเด็กลูกเจ้านายแลขุนนางบางคน รวมเด็กประมาณ 200 เศศ แต่งแฟนซีถือโคมเดินเป็นกระบวนแห่ ตั้งกระบวนที่สวนขวา แล้วเดินออกทางประตูยามค่ำไปประชุมที่สวนพระที่นั่งคิวาไลย ทูนม่อมเอียดเป็นผู้อ่านแอสเตรส เมื่อเลี้ยงแล้วเด็กทั้งปวงเต้นรำถวาย เป็นเสร็จงานของเด็กเท่านี้ งานพวกผู้หญิงช่างใน เจ้านายเจ้าจอมเป็นเจ้าของงานเชิญพวกผู้หญิงที่ได้ตราทั้งนอกวังในวัง แต่งแฟนซีเหมือนกัน...

...ที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการ มีแฟนซีบอลที่วังบูรพา ทูลหม่อมทรงแต่งเต็มยศทหารไทยสำหรับที่เตรียมเอาไปแต่งเมื่อเสด็จยุโรป สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงแต่งจูงเยียรบับหม่อมมาดตะแบงมาสอง บ่าคล้ายผ้าหม่นนาง ทรงกระบังหน้าว่าแต่งอย่างที่คุณหม่อมบุ๋ม ทรงอินเวนให้สมเด็จพระเทพ ทรงแต่งครั้งหนึ่ง แต่เครื่องประดับใช้ของฝรั่งทั้งสิ้น มันก็อยู่ในด้ายแกมใหม่นั้นและ...”⁶⁶

กิจกรรมการแต่งแฟนซีนั้นนอกจากจะมีการประกวดกัน มีการพระราชทานรางวัล และที่สำคัญยังเป็นการทำให้เจ้านายฝ่ายในและเจ้านายฝ่ายหน้าได้มีโอกาสทำกิจกรรมร่วมกันมากขึ้น ซึ่งในอดีตนั้นการจัดกิจกรรมหรืองานรื่นเริงต่างๆ มักจะแยกกันอย่างชัดเจนระหว่างเจ้านายฝ่ายในกับฝ่ายหน้าดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึงระเบียบประเพณีอย่างเคร่งครัดของฝ่ายใน นอกจากกิจกรรมแฟนซี หรือการแต่งกายแบบตะวันตกแล้วยังมีสิ่งของและวัฒนธรรมหรือกิจกรรมต่างๆ ที่เข้ามาในสยามในสมัยนั้นอีกมากมาย เช่น การเต้นรำ การเล่นกีฬาโครเก การนำเครื่องดนตรี จักรยาน การถ่ายรูป และอุปกรณ์เครื่องใช้ต่างๆ ของฝ่ายในจากตะวันตกหรือจากห้างร้านต่างๆ ที่ชาวตะวันตกมาสร้างไว้ ในสมัยนี้เป็นยุคเฟื่องของฝ่ายในที่มีความนิยมความศิวิไลซ์แบบตะวันตกอย่างมาก จนกลายเป็นแบบอย่างหรือค่านิยมของสตรีสยามต่อมา

บทบาทใหม่ของฝ่ายใน : กับการต้อนรับแขกเมืองและการสมาคมกับชาวตะวันตก

การเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของราชสำนักฝ่ายในสมัยนั้นนอกจากจะปรับเปลี่ยนไปตามกระแสพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังเพื่อแสดงความเป็นสากลในด้านต่างๆ เพื่อเปิดรับการมีบทบาทใหม่ในการต้อนรับแขกเมือง และการเข้าร่วมสมาคมของเจ้านายฝ่ายใน เนื่องจากในช่วงสมัยนี้เป็นช่วงที่ไทยมีการติดต่อค้าขายและผูกสัมพันธ์ทางการทูตกับชาติทางยุโรปมากขึ้น ยิ่งเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁶⁶ วรรณพร บุญญาสกลิต. เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุคส์, 2549), 176.

เสด็จประพาสยุโรป ทำให้มีพระราชวงศ์จากประเทศทางยุโรป และผู้แทนมาเยือนเมืองไทย เช่น เมื่อเจ้าชายออสการ์ แห่งสวีเดน เสด็จมาเยือนเมืองไทยในปีพ.ศ. 2427 อาชดึก ลิวโปล แห่งกรุงออสเตรียเสด็จมาเยือนในปี พ.ศ. 2431 แกรนด์ดยุก นิโคลาส มกุฎราชกุมารแห่งรัสเซียเสด็จมาเยือนในปีพ.ศ. 2434 ดยุกโยฮัน อัลเบรคต์ แห่งเมืองแมกเลนเบิร์กเวริน เสด็จมาเยือนในปีพ.ศ. 2426 และพ.ศ. 2452 ดังนั้นจึงมีการจัดเตรียมเพื่อให้การรับรองแขก นับตั้งแต่การจัดเตรียมในเรื่องตกแต่งสถานที่ การจัดเตรียมอาหารเพื่อรับรองเนื่องจากในสมัยนั้นชาวตะวันตกไม่นิยมที่จะรับประทานอาหารชาติอื่น ตลอดจนรูปแบบของงานเลี้ยงต้อนรับและการดูแลความเรียบร้อยในงานเลี้ยงต้อนรับต้องเป็นแบบของธรรมเนียมแบบชาวตะวันตก

ซึ่งบทบาทของเจ้านายฝ่ายในในการต้อนรับแขก และเข้าร่วมสมาคมกับแขกเมืองในเริ่มแรกนั้นจะเป็นการต้อนรับในพื้นที่ส่วนตัว เช่นห้องรับแขกส่วนพระองค์ หรือ ณ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ยังไม่ได้ออกรับแขกในที่สาธารณะดังความในจดหมายเหตुरายวันของเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ที่ได้ทรงบันทึกเกี่ยวกับการรับแขกเมืองของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ไว้ว่า

วันเสาร์ วันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2430

“...เราไปถึงบลุงจักษ์บอกเราว่าเราต้องออกรับแขกเมืองพร้อมด้วยเสด็จแม่ เราขึ้นมาแต่งตัว แล้วไปที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าที่ข้างใน ลุงจักษ์นำพระยาอุทการโกศลกับพระยาเกโสดวรินทร์ เข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแม่กับเรา...”⁶⁷

วันอาทิตย์ วันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2430

“...เราตื่นนอน กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ ตอนบ่ายลุงจักษ์มาบอกเราว่าให้สมเด็จพระเจ้าแม่กับเราออกไปรับปริญญ์เฮนรี บัวบอง เขาจะลากลับไป เรามาทูลสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วเรามาแต่งตัวออกไปที่ห้องเหลือง สมเด็จพระเจ้าแม่ก็เสด็จออกไปด้วย...”⁶⁸

วันเสาร์ วันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2431

“...ตื่นนอนตอนเช้าไปทรงบาตรฉลองไตรปี ออกไปเลี้ยงพระที่อนันตสมาคมแล้วกลับมาอยู่ที่บน บ่ายมีโหมงแต่งตัวเต็มยศทหาร ใส่สายสะพายลิวโปลที่พระเจ้ากรุงออสเตรียส่งมา เราตามเสด็จทูลหม่อมออกไปพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าแม่ ออกไปรับอาชดึกลิวโปล สมเด็จพระเจ้าแม่ประทับในห้องไพรเวต เราตามเสด็จทูลหม่อมไปคอยรับที่มุขจักรี เมื่ออาชดึกมาถึง ลุงจักษ์เป็นผู้

⁶⁷ สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ, จดหมายเหตुरายวัน (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 102.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, 105.

กราบทูลนำว่าปรินสอิมปีเรียนอาชฎิกุลวโปล เมื่อมาจับมือเราก็อวเหมือนกัน แล้วทูลหม่อมทรงนำมาที่สมเด็จพระนางเจ้าในท้องไพรเวต แล้วนำพวกขุนนางที่มาด้วยเฝ้าทูลหม่อมและสมเด็จพระนางเจ้า รับสั่งกับอาชฎิกุลพอสสมควรแล้วเขากลับไปทูลหม่อมเสด็จขึ้น...”⁶⁹

ในเวลาต่อมาเมื่อเริ่มมีการจัดงานเลี้ยงแบบตะวันตกในระยะแรกเจ้านายฝ่ายในก็ยังไม่ได้มาร่วมรับแขกในที่สาธารณะ ยังเป็นเพียงผู้อยู่เบื้องหลังงานจัดเลี้ยงที่เกิดขึ้น ในช่วงแรกนั้นมีการเลี้ยงแบบฝรั่ง สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ทรงควบคุมการเดินโต๊ะ และอาหาร โดยพระองค์เองอยู่หลังฉากการเลี้ยงนั่งโต๊ะแบบใหม่เรียกว่า “แบบเคต” นั้นบทบาทของเจ้านายฝ่ายในขณะนั้นจึงเป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลัง ของความสำเร็จของงานพระราชทานเลี้ยงเกี่ยวกับชาวยุโรปที่มาเยือนและรับราชการอยู่ในประเทศ

ในช่วงหลังเจ้านายฝ่ายในมีบทบาทร่วมในพิธีการต้อนรับแขกเมืองกับเจ้านายฝ่ายหน้าเป็นครั้งแรก โดยมีได้เป็นเพียงผู้ที่อยู่เบื้องหลังการจัดเตรียมงานเท่านั้น เริ่มจากเมื่อครั้งที่มีการต้อนรับดุ๊กโยฮัน อัลเบรคท์ และดัชเชสส์ เอลิซาเบทสโตลเบิร์ก แห่งแมกเลินเบิร์กเวริน ที่เสด็จมาเยือนเมืองไทยในปีพ.ศ. 2452 การที่เจ้านายฝ่ายในได้เข้าร่วมในพิธีการต้อนรับด้วยอาจเป็นเพราะในครั้งนั้นมีดัชเชสส์ซึ่งเป็นเจ้านายสตรีตามเสด็จด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายฝ่ายในร่วมรับรองแขกด้วยตามธรรมเนียมตะวันตก นอกจากนั้นแล้วส่วนหนึ่งยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองและความทันสมัย ทัดเทียมกับนานาชาติอารยประเทศ

การรับรองแขกเมืองในครั้งนั้น เจ้านายฝ่ายหน้าของไทยจะเป็นผู้รับรองดัชเชสส์ และเจ้านายฝ่ายในจะเป็นผู้รับรองดุ๊ก ซึ่งกำหนดจะมาถึงในวันที่ 26 มกราคม พ.ศ. 2452 หม่อมเจ้าหญิงพูนพิลลัม ดิศกุล ได้ทรงเล่าถึงการรับเสด็จในครั้งนั้นไว้ว่า

“...สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเสด็จทรงรับเจ้าที่อัฒจันทร์ ท้องพระโรงด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำเจ้าแลเจ้าหญิงเฝ้าแล้วเสด็จไปประทับในห้องไพรเวตพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีข้าราชการในพระราชฐานทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเฝ้าที่ท้องพระโรงนอก เวลาเสด็จออกจากห้องเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำให้รู้จักข้าราชการที่เฝ้าอยู่แลเจ้านายที่ตามเสด็จเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระชายาของเจ้า เสด็จประทับรถยนต์พระที่นั่งที่ตมารถ มีพระยาสุรเสนาสมุหราชองครักษ์นั่งตอหน้า รถที่ 2 สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถกับเจ้าประทับ มีท่านผู้หญิงเลียม (ภรรยาเจ้าพระยาสุรศักดิ์) กับคุณหญิงอุ้น (ภรรยาพระยามหิบาล) นั่งตอหน้า ...สมเด็จพระ

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 124.

พระบรมราชินีนาถเสด็จส่งเจ้าถึงอุดรภาคซึ่งจัดเป็นที่อยู่ของเจ้า ...และในเที่ยงครั้งวันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญเจ้าและผู้ติดตามเสด็จเจ้ารับประทานเลี้ยง ที่ห้องพระที่นั่งอัมพรสถาน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์... ตอนเสวยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ด้กฐนพระกรสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ทรงจุฬาม่อมเจ้าประสงค์สม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตทรงจุฬาม่อมเจ้าเสด็จพ่อทรงจุฬาม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา...⁷⁰

ในการต้อนรับแขกเมืองนี้ อาหารเป็นเรื่องสำคัญมาก ที่จะต้องตระเตรียมในการต้อนรับแขกชาวตะวันตก ซึ่งเป็นหน้าที่ของฝ่ายในที่ต้องศึกษาวิธีการต่างๆ ในเรื่องของอาหาร การตั้งโต๊ะ และที่สำคัญคือธรรมเนียมวิธีการรับประทานอาหารแบบตะวันตกให้เข้าใจเป็นอย่างดี ไม่ให้ขาดตกบกพร่อง จึงเป็นภาระหนึ่งที่สำคัญมากสำหรับฝ่ายในที่จะต้องรับผิดชอบในสมัยนี้ ที่ต้องทำให้แขกเมืองที่มาเยือนเมืองไทยมีความประทับใจ

จะเห็นว่าบทบาทหน้าที่ของเจ้านายฝ่ายในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป คือจากบทบาทของแม่บ้านแม่เรือนดูแลความเรียบร้อยของบุตร และธิดาที่อยู่เบื้องหลังความสำเร็จของพระเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด ได้เพิ่มบทบาทใหม่ในการต้อนรับแขกเมืองและเข้าสมาคมกับชาวต่างชาติร่วมกับฝ่ายหน้า ซึ่งเป็นบทบาทที่ไม่เคยมีมาก่อนในอดีต ที่ฝ่ายในมีบทบาทสู่สาธารณะ และมีหน้าที่ที่มีส่วนร่วมกับฝ่ายหน้าหรือทำหน้าที่แทนฝ่ายหน้าด้านการเมืองและการบริหาร นับว่าเป็นจุดเปลี่ยนในการให้ความสำคัญ และให้แนวทางหรือทัศนคติของสตรีในยุคต่อมา

⁷⁰ คณะกรรมการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 4, 95-96.

ภาพที่ 31 เจ้านายฝ่ายในในการสมาคมกับชาวต่างชาติร่วมกับเจ้านายฝ่ายหน้า
มีสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และเจ้าจอมมารดาชุม ตามพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสชาว
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 32 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
ระหว่างที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

2. ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงของตำหนักต่างๆ ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังเป็นจำนวนมาก มีทั้งการแก้ไขต่อเติม จากเดิมเป็นตำหนักชั้นเดียวเป็นสองชั้นบ้าง หรือรื้อถอนตำหนักเดิมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3-4 แล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นตำหนักสูง 3 - 4 ชั้นบ้าง เนื่องจากจำนวนของสตรีในราชสำนักฝ่ายในมีมากขึ้นกว่าเดิมเป็นเท่าตัว ทำให้เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง เริ่มมีความคับแคบอัดอัดเป็นเหตุแห่งการเสื่อมต่อสุขภาพของผู้ที่อาศัยภายใน และในช่วงสมัยนี้มีความนิยมรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเป็นอันมาก จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประพาสต่างประเทศในแถบยุโรปบ่อยๆ ทรงเห็นถึงความเป็นไปของโลกตะวันตกในช่วงนั้น พระองค์จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอาคารสถานที่ต่างๆ ในประเทศรวมถึงให้ความสำคัญในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตำหนักฝ่ายในภายในเขตพระราชฐานชั้นใน

พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จ้างช่างชาวอิตาลี เยอรมัน และชาวอังกฤษ เข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้ออกแบบและควบคุมการก่อสร้างในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด รวมถึงตำหนักต่างๆ ในเขตพระราชฐานชั้นใน ก็ได้รับอิทธิพลของสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกจากช่างชาวต่างชาตินี้เช่นกัน ทำให้ตำหนักต่างๆ ของฝ่ายในที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้มีรูปร่างหน้าตาหรือมีการตกแต่งภายในและภายนอกตำหนักรวมทั้งวิธีการก่อสร้าง การวางผังของตำหนักได้เป็นคตินิยมใหม่แบบตะวันตกอย่างชัดเจน ส่วนคติการสร้างตำหนักเป็นแบบเรือนหมู่แบบโบราณไม่มีการสร้างแล้วในสมัยนี้ ตำหนักที่สร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ไม่ได้ออกแบบให้มีความเป็นแบบตะวันตกเฉพาะหน้าตาหรือรูปลักษณ์ภายนอกเท่านั้นยังได้มีการออกแบบให้มีการใช้งานภายในของตำหนักแบบวิถีตะวันตกอีกด้วย ซึ่งปัจจัยเหตุหนึ่ง ที่สำคัญคือวิถีชีวิตและจารีตประเพณีที่เปลี่ยนแปลงไปของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ทำให้ต้องปรับเปลี่ยนตำหนักที่ประทับให้สัมพันธ์กับวิถีนิยมใหม่ที่เกิดขึ้นไปนั้น

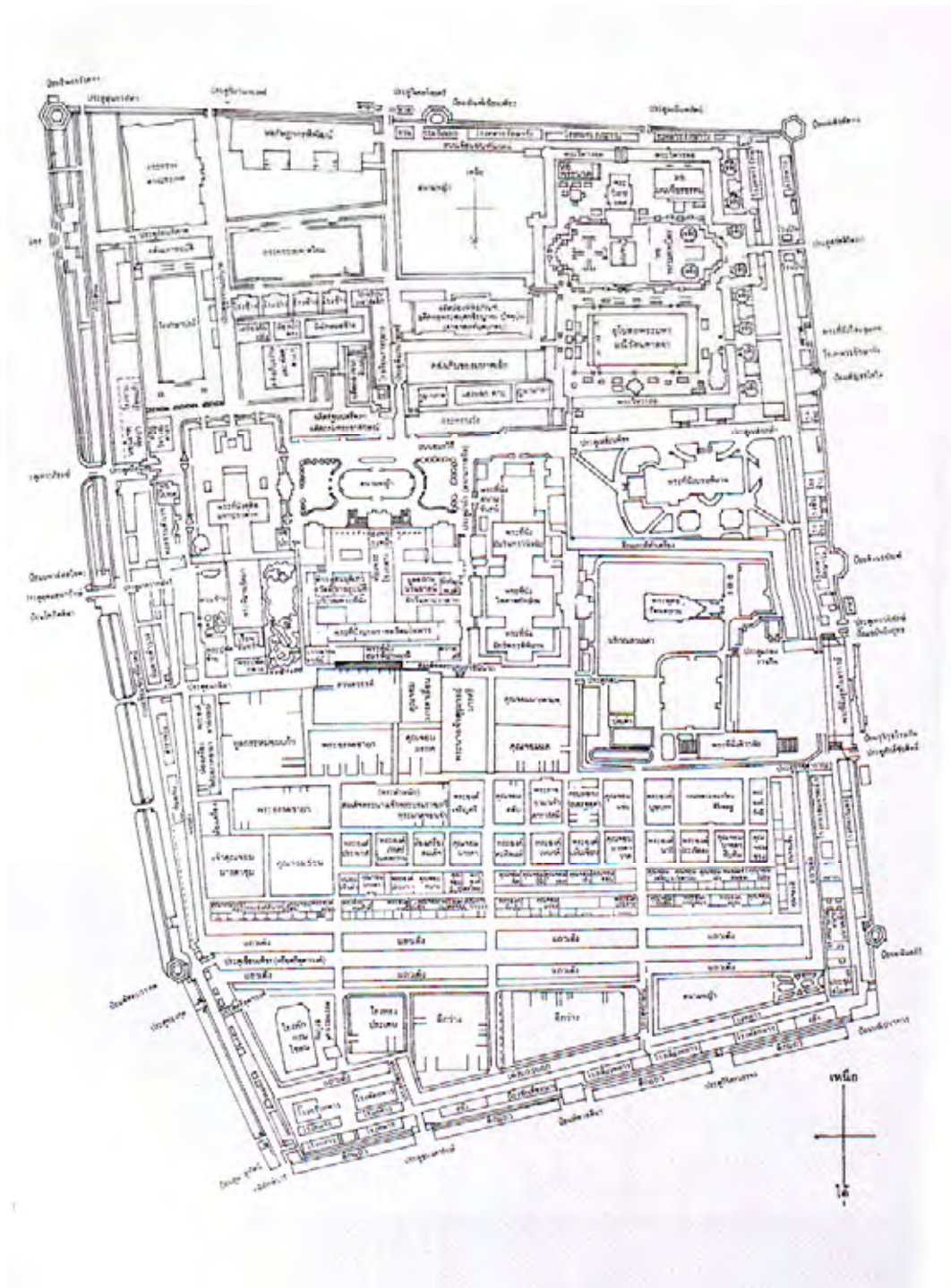
การศึกษานี้จะทำการศึกษาดำหนักฝ่ายในของพระบรมมหาราชวัง ที่สร้างขึ้นหรือปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีความซับซ้อนแตกต่างทางด้านสถาปัตยกรรมและหลากหลายทางบทบาทหน้าที่ของฝ่ายในมากกว่าสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่แสดงถึงความแตกต่างกันทางด้านขนาด ความสำเร็จรูปแบบและผังของตำหนัก ล้วนแต่บ่งบอกถึงสถานภาพและความสำคัญของเจ้าของตำหนัก

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ได้มีการบันทึกตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักและละขื่อของพระมเหสีเจ้าจอมต่างๆ เจ้าของตำหนักไว้อย่างชัดเจนมีจำนวนมากแต่ทว่าทิวไรและบางตำหนักก็ถูกรื้อ

ถอนแล้ว จึงเลือกตำแหน่งที่ยังคงมีอยู่ในปัจจุบันและซึ่งส่วนใหญ่มีการบูรณะแล้ว นำมาศึกษา
วิเคราะห์รูปแบบและการวางผังทางสถาปัตยกรรมของสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

ภาพที่ 33 ภาพถ่ายทางอากาศของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5
ที่แสดงภาพตำแหน่งต่างๆ ของฝ่ายในในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง
ในสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

แผนผังที่ 21 แสดงตำแหน่งของตำหนักที่ระบุชื่อเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนัก ในเขต

พระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐาน
ชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 22 แสดงตำแหน่งที่ทำการศึกษา ทางสถาปัตยกรรมของตำหนัก ในเขตพระราชฐาน
ชั้นในของพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรม
เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

ตำหนักที่ทำการศึกษาวិเคราะห์

1. ตำหนักสมเด็จพระยาสุตาธิบดีราชประยูร
2. ตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
3. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัมพันธ์วิจิตร
4. ตำหนักสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
5. ตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี
6. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา
7. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุสริยาภา
8. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
9. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย
10. เรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว ในรัชกาลที่ 5
11. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา

12. ตำแหน่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี
13. ตำแหน่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านารีรัตนา
14. ตำแหน่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภัสสร
15. ตำแหน่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ
16. สระพระองค์อรไทย

1. ตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร

ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญมาก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานเป็นตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร หรือที่นิยมเรียกกันว่า “**ทูลกระหม่อมแก้ว**” ผู้ซึ่งทำนุบำรุงพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ซึ่งก็เปรียบเป็นดังพระมารดาของพระองค์ ในการสร้างพระตำหนักหลังนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชื่อ พระตำหนักแดงที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ในรัชกาลที่ 1 ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงเรียกพระตำหนักหลังนี้ว่า ตำแหน่งกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แล้วสร้างใหม่เป็นที่ประทับของสมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร และทรงประทับที่ตำหนักหลังนี้จนสวรรคตในพ.ศ. 2439

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะของผังพื้นรวมเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ภายในผังประกอบด้วยตำหนักต่างๆ ซึ่งพระตำหนักเมื่อแรกสร้าง เป็นพระตำหนักหมู่ใหญ่ประกอบด้วยพระตำหนักที่ประทับ 2 หลัง เชื่อมต่อกันหลังหนึ่งมีความสูงสองชั้น อีกหลังหนึ่งมีความสูงสามชั้นมีลักษณะผังเป็นรูปตัว (T) และมีเรือนข้าหลวงและห้องเครื่องอยู่โดยรอบ ทางเข้า-ออกอยู่ทางทิศเหนือในปี พ.ศ.2451 ได้มีการบันทึกถึงตำหนักหลังนี้โดยบ๊าเรอภักดิ์ ได้ทำรายงานกราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุวัตติวงศ์ เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ.127 หรือพ.ศ.2451 ความว่า

“พระตำหนักหมายเลข 1

หลังทางเข้าหน้า พื้นชั้นบนปูศิลาอ่อน ชั้นล่างไม่ได้ก่อผนังเต็ม ทำเป็นคูหาเสาลอย ชั้นบนก่อผนังมีพระกาล พระทวารบานเกล็ดเปิดตลอดถึงพื้น ที่พระกาลมีเหล็กปรุลาย กันเป็นเช็ดหน้าทุกช่อง มีบันไดศิลา 2 ข้างหลังคามุงกระเบื้องจีน พระทวารห้องในเป็นบานไม้สักลูกฟักใส่กระจก ชุ่มทับหลังใส่เหล็กปรุลายยังไม่มีกำราดอันใด

พระตำหนักองค์ใหญ่ หมายเลข 2

ชั้นล่างปูกระเบื้องหน้าวัว มีขอบปูศิลาหยาบอย่างบางหนาทั่วไป มีประตูไม้สักเป็นแผ่นทำบาน ชั้นบนปูไม้สักมีพระทวารพระเกลเปิดถึงพื้น ที่พระเกลมีเหล็กปูลาย กันเป็นเช็ดหน้าทุกช่องบานไม้สักถูกฟักอย่างเกล็ดรอบทุกช่อง ส่วนพระทวารตามห้องข้างในเป็นบานเพี้ยมกรูกระจกครึ่งบานข้างบน ที่ทับหลังมีเหล็กปูลายทุกช่อง เฉลียงข้างหลังถูกตั้งเสาไม้สักหลังคามุงสังกะสี พื้นปูศิลาอ่อน พนักใส่เหล็กกลมมะหวด มีสะพานข้ามถึงพระตำหนักสามชั้น มีผ้าเพดานทาสี เครื่องไม้ทั่วไปยังดีไม่ชำรุดอันใด นอกจากจะแลดูสีและปูนข้างนอกเก่าไปกับบัวปูนชายคาและปูนผนังกะเทาะบางแห่งเท่านั้น

ในร่วมพระตำหนักหมายเลข 3

ที่ชั้นบนเป็นหลังคาแดดฟ้า พื้นกลางปูศิลาอ่อนมีบันไดศิลาขึ้นลงไม่มีชำรุดอันใด นอกจากหลังคาแดดฟ้าเวลาฝนตกรั่วซึมต้องเอาสังกะสีขึ้นมุงทับไว้

ในร่วมพระตำหนักหมายเลข 4

ที่ชั้นบนเป็นหลังคาแดดฟ้า พื้นชั้นกลางปูศิลาอ่อน ทรวดเป็นแอ่งเพราะไม้ทับตรงที่รองอิฐทวด 1 แห่ง หลังคาแดดฟ้ารั่วซึมต้องเอาสังกะสีมุงไว้

แดดฟ้าหมายเลข 5

ปูกระเบื้องซีเมนต์ ชั้นกลางต่อถึงตึกเก็บของไม้สะพานรองตง แลตงที่รองไม้คร่าวรับอิฐ ภูเขาแลทวดเทมาทางตึกเก็บของต้องเอาเสาไม้แก่นเข้าค้ำจนไว้หลายแห่ง น่ากลัวถ้านานไปจะพังลงได้

ตึกเก็บของหมายเลข 6

พื้นชั้นล่างปูกระเบื้องหน้าวัว มีหน้าต่างรองใส่ลูกกรงเหล็กบานไม้สักเปิดถึงพื้น ชั้นบนปูพื้นไม้สักมีผ้าเพดานไม้สัก ประตูหน้าต่างบานเกล็ดเปิดถึงพื้น มีเหล็กปูลายเหมือนเช็ดหน้าเหมือนพระตำหนัก หลังคามุงกระเบื้องจีน ออกไป หลังคาทวดที่ซีกกลางอ่อนทำให้หลังคาหักแอ่นผ้าเพดานอ่อนฝนรั่วทั่วไป ที่บัวปูนคอสองแลชายคาหลุดพังหลายแห่งน่ากลัวหลังคาจะยุบลงมา

ตึกหมายเลข 7

เป็นตึกชั้นเดียว พื้นปูศิลาอ่อน หลังคามุงกระเบื้องจีนมีผ้าเพดานชำรุดที่ไม้สะพานด้านหน้ารับอิฐคอสอง ปลายเสาปูนแอ่นเอาเสาไม้แก่นเข้าค้ำไว้ 2 เสาจึงพียงอยู่ได้

ตึกหมายเลข 8

เป็นตึกชั้นเดียว พื้นปูกระเบื้องหน้าวัว ส่วนในร่วมปูไม้สักหลังคามุงกระเบื้องจีนหน้าต่างใส่ลูกกรงเหล็ก ประตูใช้ไม้สักทั้งแผ่น ชำรุดที่เฉลียงพังอยู่ 2 แห่ง ต้องทำหลังคาสังกะสีต่อไว้มีคนอาศัยอยู่ทั่วไป

ติกหมายเลข 9

เป็นตึกชั้นเดียว พื้นปูศิลาอ่อน หลังคามุงกระเบื้องจีน เสาปูนรับไม้คอสองด้านหน้า ชำรุด ต้องเอาเสาไม้แก่นเข้าค้ำไว้ หลังคาชำรุดทั่วไป ส่วนเฉลียงที่ต่อมาถึงประตูพื้นก็ปูด้วยศิลาอ่อน ตั้งเสาเหล็กเครื่องบนไม้สักมุงสังกะสี แต่ไม่สู้ชำรุดมากนัก

ติกหมายเลข 10

เป็นอย่างเดียวกับตึกแลเฉลียงหมายเลข 9 เว้นแต่ด้านหน้าตึกมีบานเฟี้ยมทำประตูปิดตลอด หลังคาชำรุด ตามบัวปูนหลุดพังทั่วไป กับประตูใหญ่เข้าออกระหว่างตึกเป็นประตูหลังคา ตัดรั้วไม้ทับหลังคาและอิฐตกชำรุดมาก

ติกหมายเลข 11

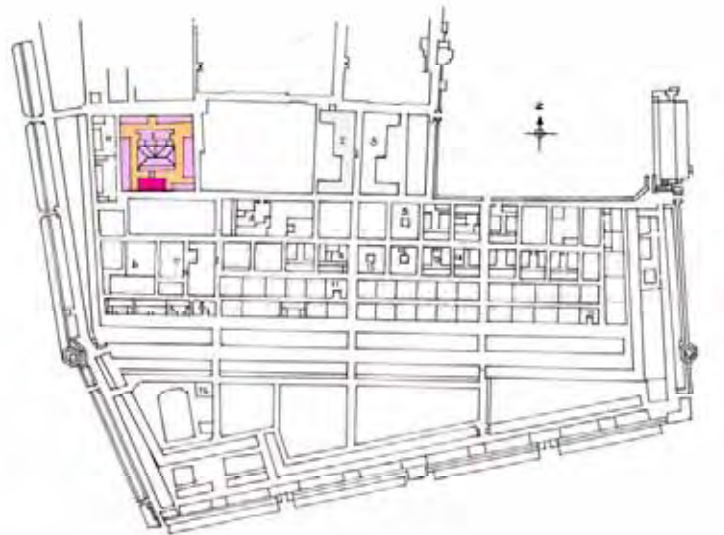
เป็นตึก 3 ชั้นยังใหม่ไม่ชำรุดอันใด

ถ้าจะรื้อทั้งหมดยกเว้นพระตำหนักหมายเลข 11 แล้ว ค่ารื้อขนเอาเครื่องหลักกับศิลาอ่อนเก็บเข้าไว้ใช้การอื่น ส่วนอิฐปูนขนออกให้พันประมาณราคาค่ารื้อขนราว 10,000 บาท ส่วนอิฐหักกากปูนเมื่อขนออกถึงที่ใกล้น้ำคิดเป็นราคาขายก็จะได้ราว 3,000 บาท ส่วนเครื่องมือ เครื่องหลักที่เอาเก็บไว้ ถ้ายังไม่มีที่ใช้การทิ้งไว้นานก็จะทรุดโทรมไป จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่าพระตำหนักหลังใหญ่ของเครื่องมือเครื่องหลักยังดีอยู่มาก ถ้ารื้อลงก็ได้ไปใช้การที่จะทำใหม่ทีเดียวของจึงจะไม่เสียหายยับเยินมาก แต่ตึกหลังหมายเลข 6 กับดาดฟ้าหมายเลข 5 และ 10 เลข 9 กับประตูใหญ่ชำรุดมาก ตังยังไม่มีที่ใช้การทันที จะรื้อเพียงนี้ก่อนคงเหลือไว้เสมอ ผนังที่ต่อกำแพงอุดช่องหน้าต่างกำแพงต่อกำแพงเก่าให้รอบเป็นเขตไว้พลาง ที่ประตูใหญ่ก็คงแต่วงกบกับทับหลังไว้ เสมอแนวกำแพง”⁷¹

ปัจจุบันตำหนักที่ยังคงปรากฏหลักฐานอยู่ ได้แก่ตำหนัก 3 ชั้น หมายเลขที่ 11 ดังที่กล่าวแล้วและเรือนหมายเลขที่ 8 ซึ่งเป็นเรือนครัวและที่อยู่ของข้าหลวงซึ่งตำหนักหลังนี้เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 3 ชั้นเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกอย่างชัดเจน ตำหนักหันไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตกหลังคาเดิมมุงด้วยพระเบ้องแบบจีน ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นมุงด้วยกระเบื้องลอนคู่ ผนังภายนอกพระตำหนักตกแต่งด้วยลวดบัวแบบตะวันตกทั้งหลัง หน้าต่างหรือพระบัญชรแต่ละชั้นตกแต่งไม่เหมือนกัน

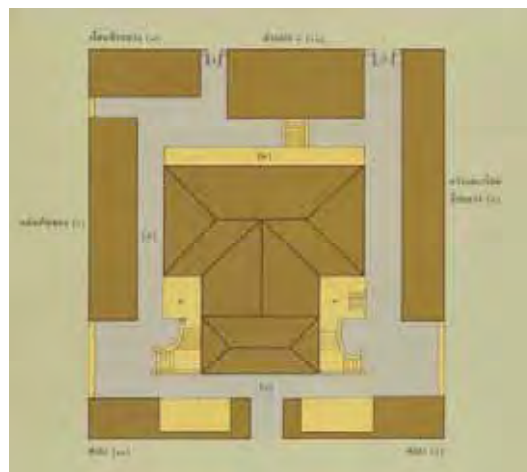
⁷¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสารรัชกาลที่ 6 ว.25/14 เรื่องงบประมาณการสร้างและรื้อตำหนักที่ใกล้เคียงพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังเพื่อป้องกันอัคคีภัย (ร.ศ.131)

ภายในพระตำหนักทั้ง 3 ชั้นแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกความยาว 2 ช่วงเสาตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเป็นโถงบันได ส่วนกลางความยาว 3 ช่วงเสาเป็นห้องโถงใหญ่ ส่วนหลังด้านทิศตะวันตกความยาว 2 ช่วงเสาเป็นห้องโถงแต่ละส่วนกันด้วยผนังก่ออิฐฉาบปูนแต่ติดต่อถึงกันหมดด้วยพระทวารผนังละ 2 บาน

แผนผังที่ 23 ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักกรมพระยาสุดาร์ตนาทราชประยูร

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 24 ตำหนักของกรมพระยาสุดาร์ตนาทราชประยูร

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 34 ตำหนักกรมพระยาสุดรรชนีราชประยูรที่ทำการบูรณะแล้ว ในสภาพปัจจุบัน และภาพ
ของกรมพระยาสุดรรชนีราชประยูรหรือที่เรียกว่า ทูลกระหม่อมแก้ว
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

2. ตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่หลังพระมಹณเฑียรตรงกับพระตูลนามราชกิจ ที่บริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของพระตำหนักแดง ที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 เป็นตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ซึ่งเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 กับเจ้าจอมมารดา สาลีสืบเชื้อสายมาจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) พระองค์ทรงรับราชการฝ่ายในในหน้าที่เป็นราชเลขานุการณีส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีบทบาทสำคัญในการช่วยพระเจ้าอยู่หัวในการบริหารราชการแผ่นดินตลอดรัชกาล นับว่าเป็นบทบาทหน้าที่ใหม่ของสตรีในราชสำนักฝ่ายในที่เอาแบบอย่างมาจากการบริหารงานแบบตะวันตก ทำให้สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวีเป็นราชเลขานุการณีส่วนพระองค์พระองค์แรกในประเทศไทย ทำให้ตำหนักของพระองค์มีความใกล้ชิดพระที่นั่งที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการออกแบบตกแต่งสถาปัตยกรรมทั้งภายนอก และภายในพร้อมทั้งมีการออกแบบให้มีการใช้งานแบบตะวันตก เพื่อให้สัมพันธ์กับหน้าที่ที่พระองค์ทรงรับผิดชอบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานสมเด็จพระ

ปิตุจจาเจ้าสุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี ดังสำเนาพระราชหัตถเลขาที่มีพระราชทานพระยานุวัชรรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ใน ร.ศ.122 หรือพ.ศ.2447 กล่าวถึงการจัดตำหนักหลังนี้ความว่า

“ด้วยการที่จัดเรือนสุขุมลานั้นเป็น 2 อย่าง คืออย่างหนึ่งที่จะอยู่จริง อย่างหนึ่ง ที่เฉพาะในเวลางาน ถ้าการตกแต่งพยายามที่จะใกล้เคียงอย่าให้เมื่อเวลางานแล้วต้องรื้อจัดใหม่ได้เท่าไรยิ่งดี ให้ต้องเปลี่ยนแปลงแต่เฉพาะที่จำเป็นห้องที่จำเป็นได้ในเวลานี้ซึ่งได้กะไว้แล้ว

1) ห้องซึ่งเป็นพื้นชั้นเดียวเป็นที่ซึ่งต่อไปภายหน้าหมอมจะอยู่ในเวลาเจ็บไข้ ในครั้งนี้ให้เป็นห้องสำหรับมหาตเล็กที่จะเลี้ยงน้ำร้อนและเลี้ยงอาหาร จะต้องมีทางขึ้นลงทางถนนชอกเรือนอีกทางหนึ่งจึงจะสะดวกใช้รถคนจันทรไม่ขึ้นทางหน้าต่างก็ได้ในนั้นไม่ต้องตกแต่งอันใดนอกจากมีไฟ

2) ถัดมาข้างตะวันตกออกห้องบันได แต่งเพียงต้นไม้และไฟก็พอแล้ว

3) ชั้นล่างห้องต่อไปข้างตะวันออก เป็นที่พวกเจ้าพนักงานนั่ง ที่จริงแกล้งกับพื้นก็ได้ถ้าจะให้เก๋อื่่นก็ตามใจ

4) ถัดเข้าไปอีกห้องหนึ่งตรงหัวมุม เป็นที่ข้าราชการหรือถ้าจะมีที่ให้เจ้าพนักงานนั่งเสียทางอื่น ให้ข้าราชการนั่งเสียทั้ง 2 ห้องก็ได้

5) ห้องยาวเลี้ยวไปข้างใต้ เอาเป็นที่เลี้ยงข้าราชการ

6) ห้องสี่เหลี่ยมถัดห้องยาวไปอีกนั้น เอาเป็นที่เลี้ยงเจ้าพนักงาน ไม่ต้องตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นเขตข้างผู้ชายเป็นสุดห้องนี้ ที่จริงถ้าฝนไม่ตกสนามหญ้าตรงนี้จะดาบปราสำหรับพวกพิณพาทย์และเจ้าพนักงานอยู่ก็ควร ถ้าหากว่าเฉลี่ยเหล่านี้นพอแล้วก็ไม่จำเป็น น่าจะกันฝาหรือม่านสักให้เป็นข้างหน้าเสียทีเดียวได้ คนที่จะเดินเลี้ยงดูเป็นการสะดวกไม่ลำบาก ล้อๆ ต่อข้างในเพราะข้างในคงจะเข้าประตูด้านตะวันตกซึ่งใกล้กับห้องเลี้ยงเจ้าพนักงานนั้น

7) ห้องที่เป็นมุขย่อยเข้าไปข้างในด้านตะวันตก 2 ห้องใช้เป็นที่พักเลี้ยงเจ้านายและข้าราชการตามแต่จะต้อนได้ คือ ถ้าเจ้านายน้อยข้าราชการก็เข้าได้มาก ถ้าเจ้านายมากข้าราชการก็ต้องไปห้องยาว

8) ห้องชั้นบนถัดบันไดเข้าไป ต่อไปภายหน้าจะเป็นห้องนอน แต่ในครั้งนี้เป็นห้องรับแขก อย่างนั่งเต็มๆ ชั่วคราว

9) ห้องถัดเข้าไปอีกห้องหนึ่งที่ตรงหัวมุม เป็นห้องรับแขกจริงๆ ทั้งบัดนี้และภายหน้า

10) ห้องยาวเลี้ยวไปข้างใต้ เป็นห้องนั่งอย่างข้างไทยสำหรับเก็บข้าวของเครื่องทองเงิน ตั้งตู้เกลียวไม่จำเป็นจะต้องใช้เก้าอี้ ในคราวนี้ใช้เป็นห้องสวดมนต์

11) ห้องสี่เหลี่ยมถัดนั้นไป ใช้เป็นห้องนอนทั้งครั้งนี้และ ต่อไปภายหน้า

12) ห้องมุขยื่นออกไปข้างตะวันตกสองห้องนั้น ต่อไปคงจะเป็นที่รับแขกจริงแต่อย่างไทย เพราะห้องรับแขกที่จัดโต๊ะไว้ที่นี่ หาใช้รับแขกจริงๆ ไม่ ห้องสองห้องนี้ในเวลางานห้องเล็กข้างเหนือเป็นที่นั่งฟังสวดมนต์และรับแขก ห้องยาวข้างใต้เป็นห้องเจ้านายข้างในต้องตั้งเก้าอี้ให้พอกัน ยืมเก้าอี้ที่อื่นจัดเหมือนห้องรับแขกข้างหน้า ซึ่งจัดที่ห้องริมบันไดนั้น

13) ต่อห้องน้ำห้องบันไดไปถึงห้องยาว จัดเป็นห้องนั่งอย่างเดียวกับห้องสวดมนต์

14) ต่อไปอีกห้องหนึ่งเป็นห้องนอน ซึ่งแล้วจะย้ายมาอยู่ห้องริมบันไดด้านหน้า เพราะฉะนั้นในห้องสองห้องนี้ ถ้ายังไม่ควรจะให้ฝาชำรุด เพราะรูปภาพที่จะต้องย้ายออกมา ก็อย่าให้ตอกตะปูเสียยับเยิน ห้องยาวนั้นบางทีก็จะกลายเป็นห้องเก็บของ

15) ห้องมุขสุดข้างใต้เป็นห้องนอนทั้งคราวนี้และต่อไปจัดคงที่ได้

16) ห้องถัดออกมาข้างตะวันตกเป็นห้องนั่ง จัดคงที่ได้

17) ห้องยาวต่อออกไปข้างตะวันตกเป็นห้องที่จะเลี้ยงข้างในนั่งกับพื้น

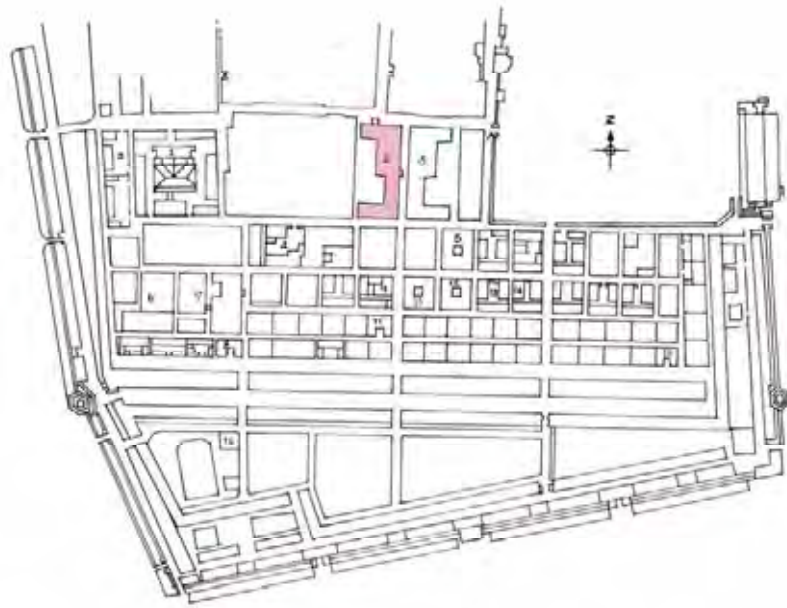
18) ห้องชั้นล่างตรงกันลงไปก็เป็นห้องเลี้ยงข้างในเหมือนกันใช้นั่งกับพื้น

เรื่องเข้าออกรับกับเข้าและทางเดิน ควรจะรู้กันให้ตลอดมานั้นซึ่งยาวเข้าสกัดกลางศาลาตลอดทิศตะวันออกตะวันตก ส่งกับเข้ากันทางถนนริมเรือนข้างตะวันตก ศาลาข้างใต้เป็นข้างใน ตั้งที่สรงอยู่ข้างในนั้นด้วย”⁷²

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

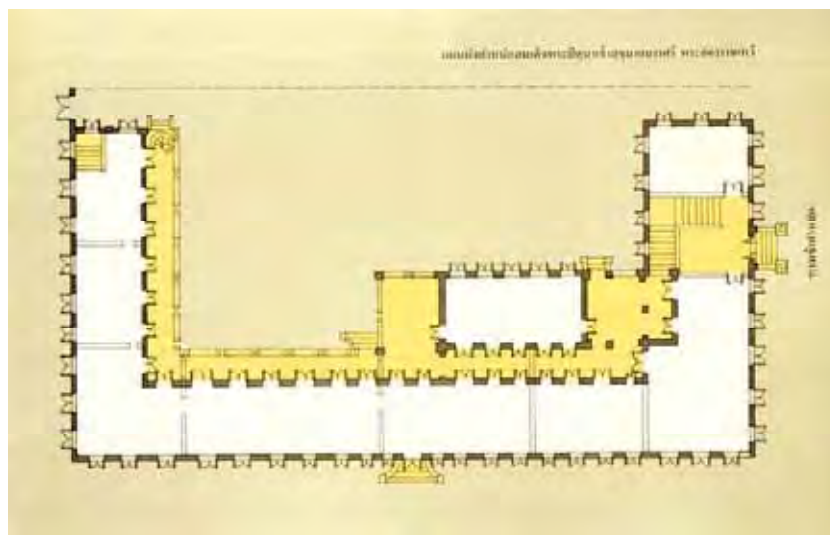
เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้นทาสีชมพู ลักษณะผังของตำหนักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหักข้อศอกเป็นรูปตัวอี (E) ภายในรูปตัวอีด้านทิศตะวันตกเป็นลานโล่งขนาดใหญ่ทางเข้าอยู่ทางทิศเหนือทำเป็นมุขมีหลังคาคลุมอัฒจันทร์ขึ้นและมีทางเข้ารองอยู่ด้านทิศตะวันออกตำหนักมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก หลังคาทรงปั้นหยาคลุมด้วยกระเบื้องซีเมนต์ที่เรียกว่ากระเบื้องว่าวหรือกระเบื้องขนมเปียกปูน ฝาผนังตกแต่งด้วยลักษณะเหมือนอาคารก่อด้วยหินรูปสี่เหลี่ยมแท่งใหญ่มีการเน้นขอบหน้าต่างโดยปั้นปูนเป็นบัวมี Keystone ตรงกลางหน้าต่างทาสีขาว หน้าต่างเป็นบานเปิดคู่ ตรงกลางเป็นบานเกล็ดไม้แบบบานกระทุ้ง ด้านในมีระเบียงลูกกรงทำด้วยไม้ทั้งสองชั้น ส่วนชั้นบนได้มีการต่อเติมให้เป็นหน้าต่างกระจกใสเพิ่มขึ้นบนลูกกรงสร้างขึ้นในภายหลัง โครงสร้างเป็นโครงสร้างไม้ทั้งหลัง ทั้งระบบเสา คาน พื้น และหลังคา พื้นทางเดินและห้องโถงเป็นพื้นหินอ่อน ส่วนภายในห้องปูด้วยไม้เข้าลิ้น

⁷² สำเนาพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชทานพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์), 6.

แผนผังที่ 25 ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวีสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวិวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 26 ตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 35 สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
 (องค์กลาง) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ (องค์ขวา) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 4 กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินีเจ้านายฝ่ายในที่ประทับอยู่ในตำหนักนี้
 ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 36 ภาพตำหนักของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
 ที่มีการบูรณะแล้วในปัจจุบัน
 ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

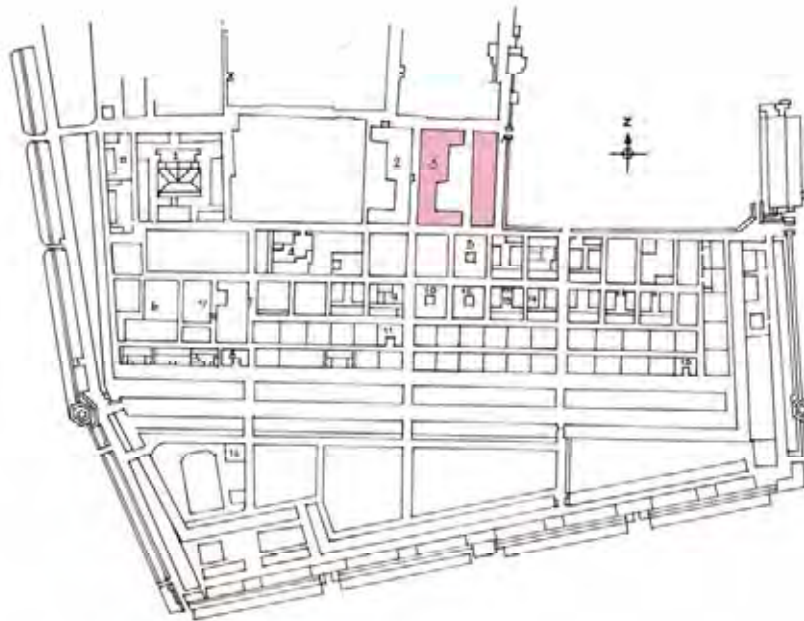
3. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัมพันตรีปชา

เป็นตำหนักที่ประทับของเจ้าจอมมารดาแสนในรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นธิดาของพระยาอัมพันตริกามาตย์ (ดิศ ขำหลวงในรัชกาลที่ 4) กับขรัวยายบางต้นสกุล **“โรจนดิศ”** เจ้าจอมมารดาแสนประทับอยู่ที่ตำหนักหลังนี้กับพระราชธิดาสองพระองค์ คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอัมพันตรีปชาและพระองค์เจ้าทิพยาลังการ ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่หลังพระมหารัชมังคลาจารย์ คู่กับตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ซึ่งตำหนักหลังนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกันทั้งในรูปแบบอาคาร การทาสีและลวดบัวประดับผนัง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

เป็นตำหนักก่ออิฐถือปูนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุข 2 ด้าน ความสูง 2 ชั้น ทาสีชมพู รูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ที่มีลักษณะผังของตำหนักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหักข้อศอกเป็นรูปตัวอี (E) กลับด้าน ผังคล้ายกับตำหนักของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทางเข้ามี 2 ทางตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกต่อมาในภายหลังได้มีการต่อเติมมุขกลางด้านหลังตำหนักเป็นโครงสร้างไม้ ฝาไม้ เพิ่มขึ้น หลังคาตำหนักปัจจุบันมุงด้วยกระเบื้องโมเนียสีขาวผนังโดยทั่วไปตกแต่งปูนปั้นเป็นเส้นคาตรอบอาคารแบ่งให้เห็นเป็นอาคาร 2 ชั้น **ผนังชั้นล่าง** แต่งผิวปูนเป็นเส้นทางนอนให้คล้ายกับการก่อด้วยหิน โดยเฉพาะที่ขอบมุมของตำหนักเน้นตัวผิวปูนขรุขระ **ผนังชั้นบน** แต่งปูนในลักษณะเดียวกัน แต่เฉพาะส่วนมุขทั้ง 2 ด้านแต่งผนังด้วยเสารูปกลม หัวเสาเป็นบัวรูปไอโอนิก (Ionic) ชุ่มพระบัญชาชั้นล่างเป็นชุ่มรูปสี่เหลี่ยมแต่งชุ่มคล้ายกับก่อด้วยหินรูปสี่เหลี่ยมโดยรอบ ชุ่มพระบัญชาชั้นบนเฉพาะส่วนมุขทั้ง 2 ด้านทำเป็นชุ่มรูปจั่ว และรูปโค้งสลับกัน ได้พระบัญชาเป็นลูกทรงปูนปั้นแต่ก่ออิฐปิดทับในระหว่างช่องทั้งหมด บานพระบัญชาเป็นบานเกล็ดไม้ตรงกลางเป็นบานกระทุ้งทั้งชั้นบนและชั้นล่าง บานพระบัญชาส่วนกลางตำหนักเป็นบานเกล็ดไม้เช่นเดียวกัน แต่ตอนบนเป็นช่องแสงรูปโค้ง ตรงกลางมีเส้นแบ่งเป็นรัศมีคู่ศูนย์กลางบานพระทวารเป็นบานเกล็ดไม้เช่นเดียวกับบานพระบัญชา

ภายในตำหนัก แบ่งเป็นห้องต่างๆ เหมือนกันทั้งชั้นบนและชั้นล่าง ตรงกลางเป็นห้องโถง 2 ห้องต่อเนื่องกัน ที่มุขทั้ง 2 ด้านแบ่งเป็นห้อง 3 ห้อง สันนิษฐานว่าห้องโถงกลาง 2 ห้องคงจะเป็นห้องรับแขก เพราะมีการตกแต่งด้วยลวดบัวปูนปั้นเป็นพิเศษกว่าห้องอื่น ส่วนห้องที่มุขทั้ง 2 ด้านคงจะเป็นที่ประทับ ห้องชั้นล่างทั้งหมดไม่มีการตกแต่งเป็นพิเศษ คงจะเป็นที่อยู่ของข้าหลวงและบริวาร ส่วนที่ต่อเติมมุขกลางนั้น ชั้นบนคงจะเป็นที่ประทับชั้นล่างกันเป็นห้องเล็กๆ หลายห้อง คงเป็นที่อยู่ของข้าหลวง

แผนผังที่ 27 ตำนกเจ้าจอมสในรัชกาลที่ 5

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจากหม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 37 ตำนกเจ้าจอมสในรัชกาลที่ 5

ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

4. ตำแหน่งประธาน : พระตำหนักสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี

พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

พระตำหนักหลังนี้พระบาทสมเด็จพระจุล จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักหลังนี้ พระราชทานเป็นที่ประทับร่วมกันของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งเป็นพี่น้องร่วมพระชนนีเดียวกันคือเจ้าจอมมารดาเปี่ยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีทิวงคตลง ส่วนสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เสด็จไปประทับที่พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ ในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระตำหนักหลังนี้จึงเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวีแต่พระองค์เดียว ร่วมกับพระราชโอรสและพระราชธิดา

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

พระตำหนักหลังนี้สูง 3 ชั้น ลักษณะผังพื้นรวมของตำหนักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันด้านยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก ลักษณะของตำหนักเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก หลังเดี่ยวขนาดใหญ่มีลานกลาง ตัวตำหนักทอดยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก ทางเข้าพระตำหนักอยู่ทางทิศเหนือ มีซุ้มทวารที่กลางกำแพงที่ปิดล้อมลานกลาง ทำด้วยเหล็กหล่อ ตอนบนทำเป็นตราจุลมงกุฏ เป็นตราประจำพระองค์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ชั้นล่างสุดสูงจากถนนประมาณ 2 เมตร ใช้เป็นที่เก็บของและเป็นที่อยู่ของข้าราชการบริพาร ชั้นที่สองและชั้นที่สามเป็นที่ประทับของเจ้านาย

ทางขึ้นพระตำหนักเป็นอัฒจันทร์ปูด้วยหินอ่อน ทอดยาวไปสู่พระทวารชั้นที่สอง มีการเน้นทางเข้าโดยทำเป็นมุขโปร่งมีหลังคารอบรับด้วยเสาแบบตะวันตกจำนวน 4 ต้น ทางขึ้นตำหนักหลังนี้ยังคงถือคติโบราณที่จะไม่ขึ้นจากชั้นใต้ดินที่ถือว่าเป็นอัปมงคล พระบัญชาจะมี 4 แบบ แตกต่างกันในแต่ละด้าน แต่ละชั้น หลังคาจั่วมุงด้วยกระเบื้อง คาดว่าในอดีตมุงด้วยกระเบื้องแบบจีน บางส่วนมีดาดฟ้าคลุมกระเบื้องชั้นที่ 3 ที่ขอบดาดฟ้าเป็นลูกกรงปูนปั้นโดยรอบส่วนที่เป็นหอพระตั้งอยู่ชั้นที่ 3 เป็นอาคารหลังเล็กแยกเป็นปีกหนึ่งจากตัวตำหนัก มีลักษณะพิเศษกว่าส่วนอื่นคือ มีซุ้มพระบัญชาเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลมรองรับเสาอิงแบบตะวันตกสองข้าง ยังคงคลุมด้วยหลังคาปั้นหยาทรงสูงปลายตัดที่ด้านท้ายเรียกว่า **หลังคาแบบมังซาร์ด (Mansard roof)** และมีการเจาะช่องลมหลังคาเพื่อระบายอากาศ ผนังทั่วไปเป็นผนังก่ออิฐฉาบปูนทาสีขาว ส่วนพระทวารและพระบัญชาทาสีแดง

ภายในตำหนักชั้นที่สอง เป็นที่ประทับประกอบด้วยห้องต่างๆ หลายห้อง มีห้องที่เสด็จออกรับแขก มีการตกแต่งภายในเป็นพิเศษ มีบันปวนเป็นลวดลายปิดทองแบบตะวันตก ส่วนห้องอื่นก็มีการประดับตกแต่งรองลงไปบางห้องปูด้วยกระเบื้องเคลือบ ในตำหนักมีการกั้นห้องด้วยตู้สูงแบบตะวันตกหลายแห่ง ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากในสมัยนั้น

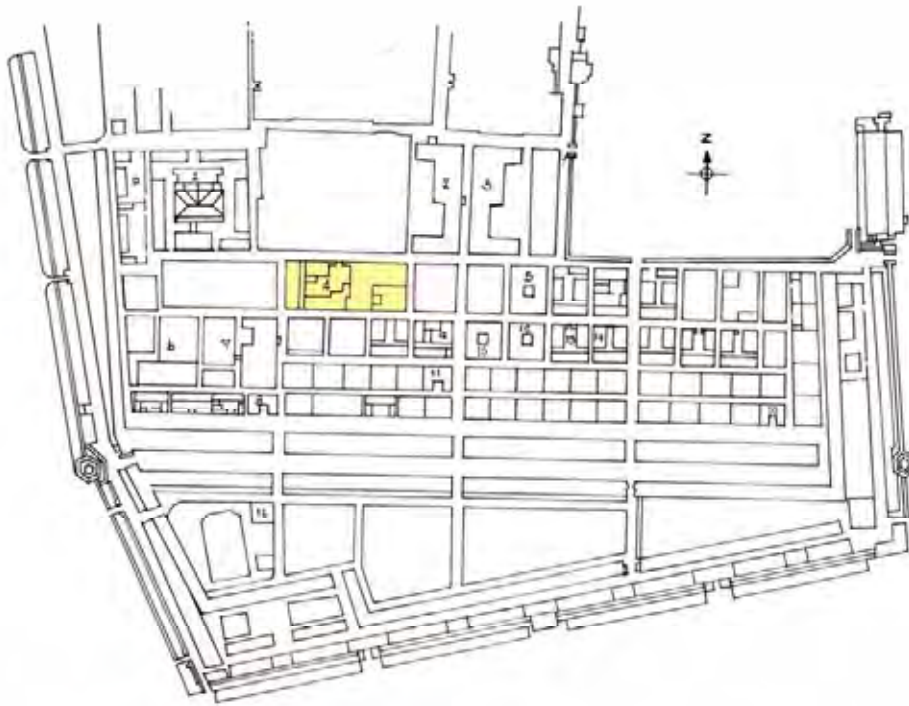
ชั้นที่สาม เป็นที่ประทับ มีห้องน้อยกว่าชั้นที่สอง บางส่วนเป็นคาน้ำปูด้วยหินอ่อน มีหอพระแยกเป็นปีกหนึ่งของตำหนัก ปัจจุบันห้องหนึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิของพระนางสุนันทาฯ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า นอกจากนั้นที่ชั้นบนของอีกส่วนหนึ่งของตำหนักที่มีบันไดแยกกันโดยเฉพาะ ยังมีส่วนที่เป็นตำหนักฝาไม้หลังคาจั่ว สันนิษฐานว่าต่อเติมขึ้นภายหลัง กล่าวว่าเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร พระราชโอรสในสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี เมื่อครั้งทรงพระเยาว์

ภาพที่ 38 ภาพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 28 ตำแหน่งที่ตั้งของพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 39 พระตำหนักของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

5. ตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี เป็นพระธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ แห่งนครเชียงใหม่ กับเจ้าแม่ทิพย์เกสร ทรงรับราชการฝ่ายในตั้งแต่ พ.ศ. 2429 และยังคงประทับอยู่ในพระราชวังหลวงจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2457 เป็นเวลา 28 ปี จึงทรงกราบบังคมทูลลาออกจากราชการกลับไปประทับ ณ นครเชียงใหม่ ทำให้ตำหนักหลังนี้ว่างลง พระบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าประดิษฐาสาลี ได้เสด็จมาประทับแทน จนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่ใกล้กับตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์ชั้น 3 กรมหลวงวรเสรฐสุดา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างตำหนักพระราชทานเป็นที่ประทับของเจ้าดารารัศมีเป็นสองชั้น ต่อมาทรงสถาปนาเป็นพระราชชายา เจ้าดารารัศมี จึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างเสริมตำหนักขึ้นเป็นสามชั้น เนื่องจากที่พักอาศัยของเจ้านายและบรรดาข้าหลวงนั้นคับแคบ อึดอัดมาก เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้านครเชียงใหม่ทราบพระกระแสพระราชดำริ จึงขอรับพระราชทานค่าใช้จ่ายในการสร้างพระตำหนัก

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

เป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูนสูง 3 ชั้นขนาดกว้างเต็มกรอบพื้นที่ลักษณะผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผังอาคารเป็นอาคารใหญ่สร้างเต็มพื้นที่ มีฝ้าด้านนอกเป็นกำแพง มีการเจาะช่องตรงกลางเป็นลานกลาง (court) ชั้นล่างจะเป็นเฉลียงทางเดิน และชั้นบนจะเป็นหน้าต่างเปิดสู่ลานกลาง ทางเข้าอยู่ด้านถนนจากประตูราชสำราญโดยเน้นประตูให้มีความพิเศษคือมีปูนปั้นรูปดอกไม้นื้อประติมากรรม ทำเป็นโถงทางเข้าใหญ่พื้นเสมอรระดับถนน ลักษณะอาคารเป็นการผสมผสานระหว่างรูปแบบอิตาลีเลียนเรนาซองส์ (Italian-Renaissance) ซึ่งเป็นอาคารแบบตะวันตก และมีส่วนประกอบของอาคารบางอย่างแบบตะวันตก แต่ในรูปทรงของหลังคาและวัสดุยังคงใช้หลังแบบปั้นหยา มุงด้วยกระเบื้องดินเผาไม่เคลือบ ทาสีอาคารด้วยสีชมพูสลับสีเขียว การตกแต่งภายนอก เป็นลวดบัว แต่ละชั้นไม่เหมือนกัน

ชั้นล่าง มีลักษณะเหมือนการก่อด้วยหินแท่งใหญ่ (rustication) มีบานหน้าต่างเป็นแบบบานเปิดคู่ ลักษณะเป็นบานลูกฟัก

ชั้นที่สอง มีการใช้อิฐก่อเป็นโค้ง (semi - circular arch) ที่เหนือหน้าต่างมี keystone ทั้งตอนมุมและตอนกลางโค้ง ตัวบานหน้าต่างเป็นบานไม้คู่เป็นบานเกล็ดกระทุ้ง ตอนบนเป็นช่องลมไม้ฉลุลายตอนล่างของหน้าต่างเป็นบัวปูนปั้นรูปวงกลม 4 วงเชื่อมต่อกัน

ชั้นที่สาม มีการตกแต่งน้อยกว่าชั้นที่สอง โดยเน้นเฉพาะกรอบหน้าต่าง ทำเป็นบัวปูนปั้นรูปสี่เหลี่ยมบานหน้าต่างเป็นบานไม้คู่แบบเกล็ดกระหุ่ง ตอนบนเป็นช่องลมไม้ฉลุลาย ตอนใต้หน้าต่างเป็นปูนปั้น

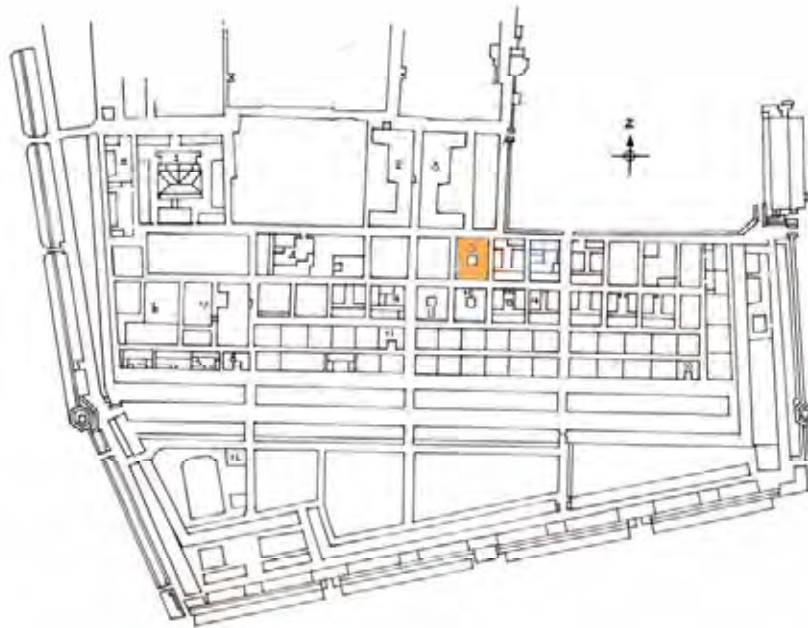
ภายในอาคารของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ชั้นล่างเป็นที่อยู่ของข้าหลวงและห้องครัว ชั้นสองเป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ ส่วนชั้นสามเป็นที่ประทับของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี มีการทำบันได 3 ขนาด คือบันไดใหญ่ตั้งอยู่ติดโถงทางเข้าเป็นบันไดโครงสร้างไม้ บันไดรองเป็นบันไดไม้ใช้สำหรับเป็นทางขึ้นลงของข้าหลวงตั้งอยู่ด้านหลัง บันไดเวียนโครงสร้างไม้ ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่นิยมใช้มากในสมัยรัชกาลที่ 5

ภาพที่ 40 ภาพพระราชชายา เจ้าดารารัศมี

ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 29 ตำแหน่งที่ตั้งตำหนักของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวិวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 41 ตำหนักของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

6. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา พระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ และเจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ 5 เป็นพระธิดาของพระมงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) กับ ขวัญยายไข (สกุล “ไกรฤกษ์”) ประทับที่ตำหนักหลังนี้กับพระธิดาสองพระองค์คือ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา และพระองค์สุจิตราภรณ์ ตำหนักนี้ตั้งอยู่ข้างๆ กับตึกเจ้าจอมก๊กออ และอยู่ด้านหลังตำหนักพระอัครชายาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ภักดีพระสวธาสินีนาฏฯ (ปัจจุบันได้รื้อไปแล้ว) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานเจ้าจอมมารดาชุ่ม ซึ่งตำหนักของพระองค์อยู่ในกลุ่มเดียวกับพระอัครชายาเธอ เนื่องจากเจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นเจ้าจอมที่รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดมากท่านหนึ่ง เพราะนอกจากท่านจะมีความงานและความทันสมัยแล้ว ท่านยังสามารถพูดภาษาอังกฤษได้ดีและออกงานสมาคมชั้นสูงได้ รัชกาลที่ 5 มักโปรดให้เจ้าจอมมารดาชุ่มตามเสด็จประพาสสถานที่ต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศอยู่เสมอ เช่นการเสด็จประพาสเกาะชวาเมื่อพ.ศ. 2444 เป็นต้น ต่อมาในระยะหลังพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพ็ญภาคก็ทรงประทับตำหนักต่อมา

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ตำหนักนี้เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้นครึ่ง แผนผังของตำหนักนี้สร้างขึ้นในพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นตำหนักรูปสี่เหลี่ยมหักข้อศอกเป็นรูปตัวแอล (L) กลับด้าน ส่วนพื้นที่ที่ว่างที่เหลือเป็นห้องเครื่องชั้นเดียวตั้งอยู่ด้านข้างตำหนัก ลักษณะทั่วไปเป็นแบบตะวันตก มีการตกแต่งซุ้มประตูหน้าต่างเป็นแบบตะวันตก หลังคาเป็นแบบปั้นหยาทรงสูง มุงด้วยกระเบื้องลอนคู่ (เป็นการเปลี่ยนแปลงในพ.ศ. 2516) ชายคาประดับด้วยไม้ฉลุลายฝ่าผนังภายนอกมีการตกแต่งปูนเป็นลวดบัวแบบตะวันตก เน้นให้เห็นเส้นแบ่งเป็นอาคาร 2 ชั้น ระเบียงและหน้าต่างตรงกันทั้งสองชั้น ผนังด้านนอกแต่ละชั้นแต่งปูนเป็นลายขวาง ทาสีชมพูสลับเหลือง

ภายในตำหนัก มีการตกแต่งพิเศษที่ห้องรับแขกบนชั้นสองเพียงชั้นเดียว โดยตกแต่งที่ซุ้มประตู หน้าต่างเน้นกรอบด้วยลายปูนปั้นแบบตะวันตก ตัวบานไม้ลูกฟักกระดานดุนตอนบนเป็นช่องลมไม้ฉลุลายงดงาม ส่วนที่ฝ้าผนังและฝ้าเพดานตกแต่งด้วยลวดบัวแบบตะวันตก ตรงกลางตำหนักเป็นช่องเปิดให้แสงสว่างมีการตกแต่งฝ้าผนังเป็นพิเศษ โดยมีเสาก่ออิฐฉาบปูนทาสีชมพูเป็นโครงสร้าง หัวยเสาแต่งปูนเป็นรูปใบผักกาดแบบเสาโครินเธียน (Corinthian) ในระหว่างช่วงเสามีเส้นแบ่งให้เห็นเป็น 3 ตอน ตอนล่างเป็นไม้ฉลุลายเป็นวงกลม ตอนกลางเป็นฝ้าไม้เรียบมีการอบสีเหลี่ยมโดยรอบ ตอนบนเป็นกระจกลีให้แสงสว่าง ฝ้าเพดานเป็นไม้ประดับด้วยไม้ฉลุลายเป็นวงกลม

ชั้นล่าง : ส่วนหน้าเป็นโถง มีบันไดใหญ่เป็นทางเสด็จและเป็นทางขึ้นของผู้มาเฝ้าแทน มีบันไดรองอยู่ทางด้านหลัง ส่วนหลังของบันไดใหญ่เป็นห้องสองข้างมีทางเดินกลาง ห้องต่างๆ เหล่านี้มีประตูเปิดทะลุถึงกันทุกห้อง แต่ไม่มีการตกแต่ง

ชั้นที่สอง : มีการจัดแผนผังเหมือนชั้นล่าง แต่มีการตกแต่งพิเศษที่โถงทางเดิน โดยเฉพาะส่วนที่เปิดให้แสงสว่างผ่านจากหลังคาลงมา และที่ห้องสองข้างโถงทางเดินเป็นห้องรับแขก ส่วนด้านหลังเป็นห้อง 3 ห้องเรียงกัน มีประตูเปิดถึงกันทุกห้อง ห้องเหล่านี้ไม่มีการตกแต่งพิเศษใดๆ ที่ปลายสุดของห้องด้านทิศตะวันตก เป็นห้องทรง มีเครื่องสุขภัณฑ์แบบตะวันตก ซึ่งนับว่าเป็นวิวัฒนาการแบบตะวันตกที่เริ่มมีห้องน้ำในอาคาร

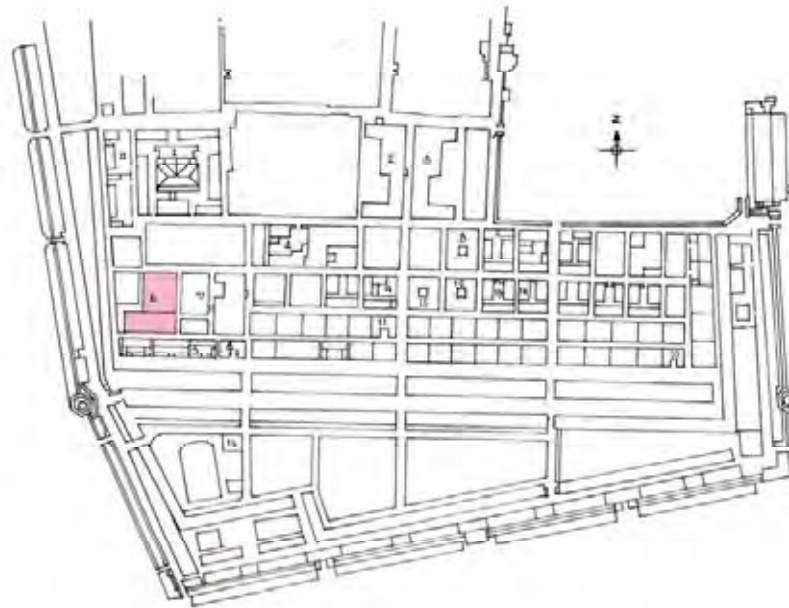
ชั้นที่สาม : มีเฉพาะส่วนหลังของอาคาร มีการจัดเป็นห้อง 3 ห้องเรียงกันมีประตูเปิดถึงกันเช่นเดียวกับชั้นล่าง ที่หน้าห้องเหล่านี้เป็นห้องโถง มีบันไดรอง แบบบันไดทอดตัวยาวนำไปสู่ชั้นล่าง ที่ห้องชั้นสามนี้ไม่มีการตกแต่งพิเศษ เป็นที่ประทับของเจ้านาย

ภาพที่ 42 เจ้าจอมมารดาชุมในรัชกาลที่ 5

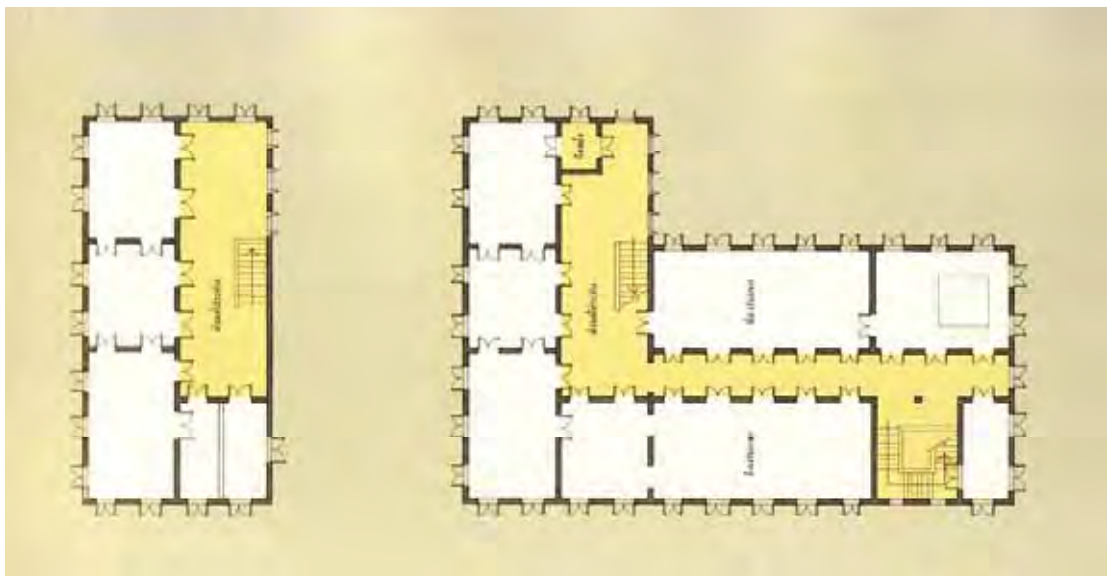
องค์กลางคือพระองค์สุจิตราภรณ์ และพระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 30 แสดงตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักของเจ้าจอมมารดาชุ่ม

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 31 ผังตำหนักของเจ้าจอมมารดาชุ่ม

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

7. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอดิศัย สุริยาภา และ เจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาลที่ 5

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกด้านหลังของตำหนักพระวิมาดาเธอฯ ในรัชกาลที่ 5 ที่ได้ออกไปแล้ว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นตำหนักขนาดใหญ่ทั้งสองหลังให้เจ้าจอมในสายสกุลขุนนางประทับอยู่ใกล้ๆ กัน คือตำหนักของเจ้าจอมมารดาอ่อน ประทับกับพระราชธิดาสองพระองค์ และอีกตำหนักเป็นที่ประทับของเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอื้อน ซึ่งเป็นที่นิยมเรียกว่าตำหนักเจ้าจอมก๊กอ โดยมีส่วนไม้เชื่อมถึงกันทั้งสองตำหนัก

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะของตำหนักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่ออิฐฉาบปูนสูง 3 ชั้นหาสี่ชมพูแก่ มีทางเข้าอยู่ตรงกลางตำหนักทางด้านทิศตะวันตก ทำเป็นซุ้มประตูแบบตะวันตก ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบคลาสสิก หลังคาทรงปั้นหยาคลุมกระเบื้องลอนคู่ (เปลี่ยนแปลงเมื่อ พ.ศ.2516) ฝาผนังด้านนอกปั้นปูนเป็นลวดบัวแบบตะวันตกเป็นเส้นเน้นให้เห็นเป็นอาคาร 3 ชั้นมีหน้าต่างตรงกันทั้ง 3 ชั้น

ชั้นล่าง : ตกแต่งฝาผนังขรุขระเจาะช่องให้มีลักษณะเหมือนก่อด้วยหินรูปสี่เหลี่ยมหน้าต่างเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมขนาดเล็กไม่มีซุ้มหน้าต่าง จะเน้นเฉพาะซุ้มพระทวารทางเข้าใหญ่เท่านั้น

ชั้นที่สอง : ฝาผนังทำเป็นเสาอิงระหว่างช่องหน้าต่าง ความสูงตลอดชั้นสองและชั้นสามบนขอบเสาหน้าต่างปูนปั้นเป็นบัวหัวเสา ซุ้มเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีจั่วอยู่เหนือหน้าต่างด้านล่าง ได้บัวน้ำตกเป็นรูปวงกลม 3 วงเชื่อมต่อกันในกรอบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหน้าต่างเป็นบานเกล็ดไม้ตอนบนประดับด้วยไม้ฉลุลายแบบตะวันตก

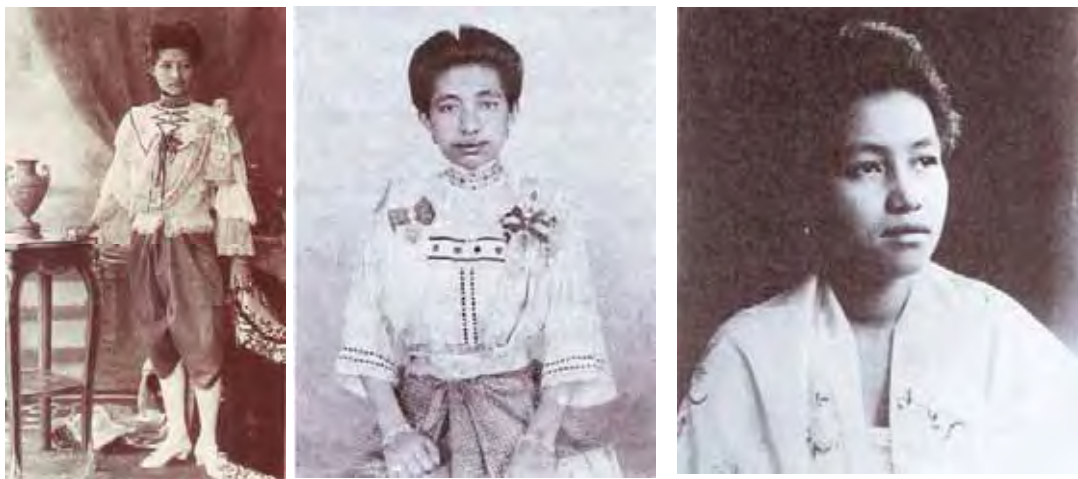
ชั้นที่สาม : หน้าต่างทำเป็นซุ้มสี่เหลี่ยมได้บัวน้ำตกปั้นปูนลายช่อดอกไม้

ภายในตำหนักมีลักษณะเด่นอยู่ที่โถงทางเข้ามีบันไดทอดเดียวขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ตรงประตูทางเข้า ที่สองข้างบันไดมีเสาไม้กลมประดับลวดลายคล้ายเสาเหล็กแบบตะวันตกด้านละ 4 ต้นจากห้องโถงแยกเป็นกลุ่มห้องทั้งซ้ายและขวา มีประตูเปิดถึงกันโดยตลอด มีบันไดเวียนทำด้วยไม้เป็นบันไดรองทั้งสองปีกของอาคาร นอกจากนั้นยังมีปล่องไฟต่อจากห้องเครื่องซึ่งตั้งอยู่ด้านหลังมาขึ้นที่ใกล้ๆ กับโถงกลางอีกด้วย ชั้นบนมีการจัดแผนผังคล้ายกับชั้นล่าง แต่จัดเป็นห้องใหญ่กว่าโดยกันฝาน้อยลง ที่ห้องโถงกลางมีสะพานทางเดินเชื่อมต่อกับเรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื้อน

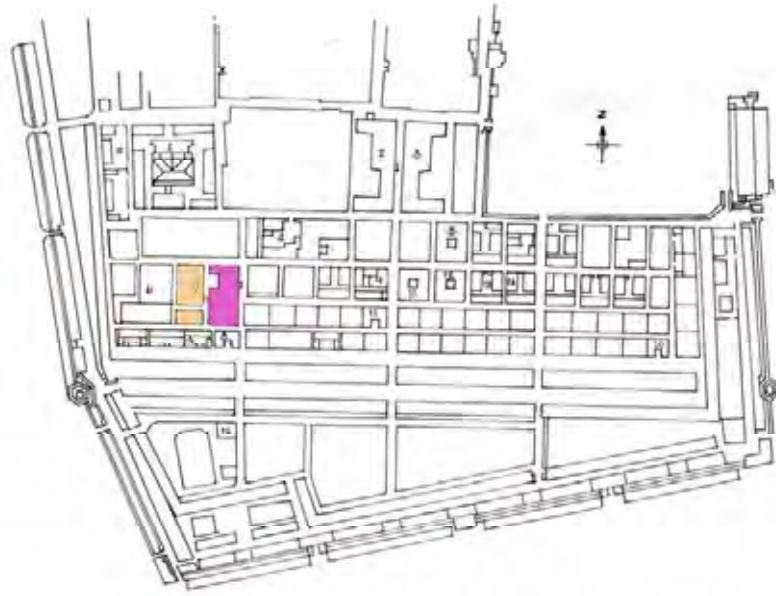
ภาพที่ 43 เจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาลที่ 5 พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์
รำไพ พระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา และเจ้าจอมเอี่ยม

ที่มา : กัณหาทิพย์ สิงหะเนติ, ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2549)

ภาพที่ 44 ภาพเจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมเอิบ และเจ้าจอมอาบ

ที่มา : กัณหาทิพย์ สิงหะเนติ, ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2549)

 → ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ
 แผนผังที่ 32 แสดงตำแหน่งที่ตั้งตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ
 พระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน
 ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 45 ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ
 ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

เรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน

เรือนนี้เป็นเรือนต่อเนื่องกับตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์วิภา พระองค์เจ้าอดิศจักรียาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานพระสนมซึ่งร่วมบิดามารดาเดียวกัน

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของเรือน

ลักษณะผังเรือนเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐฉาบปูนสูง 4 ชั้น (สันนิษฐานว่าต่อเติม ชั้นที่ 4 ในภายหลัง) ผังภายนอกเรือนทาสีเหลือง ด้านหลังมีอาคารชั้นเดียวเป็นเรือนครัว ลักษณะเป็นอาคารรูปแบบตะวันตกหลังคามุงด้วยกระเบื้องลอนคู่ เปลี่ยนแปลงในพ.ศ. 2516 มีทางเข้าใหญ่อยู่ทางด้านทิศเหนือทำเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลมด้านหน้าของเรือนด้านทิศนี้ทั้งชั้นสอง และชั้นสามทำเป็นเฉลียงส่วนชั้นล่างทำเป็นห้อง มีหน้าต่างตรงกันทุกชั้น ที่เฉลียงชั้นที่สองและสาม เจาะช่องเป็นรูปโค้งเตี้ย 5 ช่องปูนปั้นเป็นขอบโดยรอบ ตอนล่างมีลูกกรงปูนปั้นแบบลูกมะหวดโดยรอบ 3 ด้าน ส่วนชั้นล่างที่เป็นห้อง มีหน้าต่างบานเปิดรูปสี่เหลี่ยม ตอนบนเป็นรูปโค้งเตี้ย ส่วนที่ผนังสองข้างของโค้งมีเสาอิงปูนปั้นชวาระรอง มีบัวหัวเสาผูกปลายแบบตะวันตก

การตกแต่งภายนอกด้านหน้าเป็นทางเข้าใหญ่ จัดทำเป็นเฉลียงสูงขึ้นไป 3 ชั้นแบ่งเป็นโค้ง 5 ช่องที่ขอบโค้งทำเป็นบัวปูนปั้นมี keystone ตอนบน ระหว่างช่องโค้งทำเป็นลูกกรงลูกมะหวด ปั้นด้วยปูน ที่ผนังสองข้างของโค้งมีเสาอิง (pilaster) ปูนปั้นชวาระรอง มีบัวหัวเสาเป็นลายแบบตะวันตก

ภายในเรือน **ชั้นล่าง** : เป็นที่อยู่ของคนรับใช้ ฉะนั้นการตกแต่งที่สำคัญของชั้นนี้อยู่ที่เฉลียง และบันไดทางขึ้น เช่นปูนปั้นอ่อนลายชาวสลักดำที่พื้นเฉลียงและมีบันไดไม้ขนาดใหญ่กว้างประมาณ 2 เมตร เป็นทางขึ้นที่สำคัญ นอกจากนั้นยังมีบันไดรองอยู่ทางด้านหลัง

ชั้นที่สอง : เป็นที่อยู่และรับแขก มีห้องที่ตกแต่งเป็นพิเศษอยู่ 2 ห้อง ทางด้านทิศตะวันตกและตะวันออก เช่น ห้องทางด้านทิศออกมีการปูพื้นด้วยไม้เป็นลายขัดโดยแบ่งพื้นที่ห้องเป็น 9 ส่วน ใหญ่เล็กไม่เท่ากัน ตรงกลางเป็นพื้นที่ใหญ่เน้นความสำคัญมีการตกแต่งฝาผนังด้วยบัวปูนปั้นสีขาวเป็นกรอบรูปสี่เหลี่ยมหยักที่มุม ผนังทาสีชมพู ที่เชิงผนังทำเป็นบัวปูนขัดมัน ทาสีเทา ประติมากรรมต่างทำเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลม ตอนบนเป็นไม้ฉลุลายที่ของประติมากรรมต่าง มีบัวปูนปั้นโดยรอบ เพดานเป็นไม้ประดับด้วยไม้ฉลุลายทึบหน้า ส่วนห้องทางด้านทิศตะวันตกเป็นห้องที่มีขนาดรองลงมา มีการตกแต่งคล้ายกับห้องทางทิศตะวันออก แต่น้อยกว่าทั้งพื้นและเพดาน ห้องนี้ทาผนังด้วยสีเขียวอ่อน ที่ห้องโถงกลางตกแต่งพิเศษที่เพดาน ด้วยการประดับด้วยไม้ฉลุลายเป็นวงกลมคล้ายในฉีกกาดแบบตะวันตก ที่ชั้นนี้มีห้องน้ำปูด้วยหินอ่อนบนพื้นไม้

มีลักษณะ เช่น อ่างน้ำขนาดใหญ่ มีการเดินท่อน้ำเรียบร้อย แสดงว่ามีการประปาขึ้นแล้วในพระบรมมหาราชวัง ส่วนที่บานประตูหน้าต่างห้องน้ำมีการใช้กลอนยาวตลอดบาน มีลูกบิดแบบมือหมุน ซึ่งเป็นวัสดุสมัยใหม่ของสมัยนั้น

ชั้นที่สาม : การจัดห้องต่างๆ เหมือนชั้นที่ 2 แต่มีการตกแต่งน้อยกว่า โดยที่ลักษณะของประตูหน้าต่างเป็นแบบเดียวกับชั้นที่ 2 แต่ไม่มีบัวปูนปั้นรอบหน้าต่าง ส่วนด้านที่เชื่อมกับตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพพระองค์เจ้าอดิศักดิ์สุริยาภา เป็นหน้าต่างกระจกติดอยู่ในกรอบของบัวหัวเสา สันนิษฐานว่าแต่เดิมเป็นเฉลียงโล่งแล้วเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง เพราะภายในกรอบของหน้าต่างนั้นมีลูกกรงแบบลูกมะหวดเช่นเดียวกับด้านนอก

ชั้นที่สี่ : การจัดแบ่งห้องต่างๆ เหมือนชั้นที่ 3 แตกต่างกันที่ห้องบันไดเป็นลูกกรงไม้โดยรอบภายในห้องต่างๆ ทาสีชมพูมีทางเดินทาสีฟ้า หน้าต่างเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้าไม่มีช่องแสงตอนบน ไม่มีการตกแต่งภายในห้องที่ผนังและหน้าต่าง มีแต่ที่เพดานที่มีไม้ฉลุลายประดับรอบจุดที่ติดตั้งดวงโคม ซึ่งเป็นแบบเดียวกับชั้นที่ 3 ที่เฉลียงด้านหน้าเป็นดาดฟ้า ไม่มีหลังคา ปูพื้นด้วยหินอ่อน

โครงสร้างและวัสดุก่อสร้างของอาคารหลังนี้เป็นโครงสร้างไม้ทั้งหลัง ทั้งเสา คาน ฝ้า และหลังคา เช่นที่โครงสร้างฝ้า เป็นคานไม้ขนาด 3 X 8 นิ้ว คูประกบด้วยไม้ระแนงขนาด 1/2 X 1 นิ้วโดยรอบ และฉาบด้วยปูนขาวผสมทรายให้มีลักษณะเหมือนคานคอนกรีตส่วนใดที่เป็นบัวก็จะทำโครงไม้ให้เป็นรูปร่างที่ต้องการและฉาบปูนทับลูกกรงทำด้วยไม้เป็นแกน และหล่อปูนหุ้มภายนอก ที่พื้นระเบียงชั้นที่ 4 มีการใช้เหล็กตะแกรงเป็นเหล็กวาง 2 ทางบรรจุอิฐลงในช่องว่างนั้นแล้วเทพูนทับ สันนิษฐานว่าได้มีการทำขึ้นในสมัยหลัง วัสดุปูพื้นส่วนที่เป็นเฉลียงและห้องโถงปูด้วยหินอ่อนสีขาวสลัดำ ส่วนที่เป็นห้องปูด้วยพื้นไม้มีทั้งลายขัดที่ห้องที่สำคัญชั้นที่ 2 จำนวน 2 ห้อง ส่วนนอกจากนั้นเป็นพื้นไม้ลายขัดแต่ไม่ได้ประณีตเช่น 2 ห้องดังกล่าว การทาสีมีการผสมสีฝุ่นลงในปูนฉาบส่วนใหญ่ภายนอกอาคารทาสีเหลือง ภายในอาคารทาสีชมพู

เรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน

แผนผังที่ 33 ตำแหน่งที่ตั้งเรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 46 เรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

8. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์

ตำหนักนี้ตั้งอยู่ด้านหลังของพระตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์ รำไพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาลที่ 5 เป็นตำหนักที่กล่าวกันว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ ได้ทรงให้สร้าง ขึ้นด้วยทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ เพื่อเป็นที่ประทับ แต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วกลับไม่โปรดเพราะทึบเกินไป จึงมักจะไปประทับที่ตำหนักหลังอื่นอีกหลายตำหนัก เมื่อตำหนักดังกล่าวนี้ว่าง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ตำหนักนี้ทอดยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก ลักษณะผังของตำหนักเป็นรูปตัวยู (U) เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 3 ชั้น มีมุขยื่นที่ปลายทั้ง 2 ข้าง หอกลางเป็นโถง มุขด้านทิศ ตะวันออกทำเป็นรูป 6 เหลี่ยม ส่วนมุขด้านทิศตะวันตกเป็นมุขรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทาสีเหลือง หอ ต่างๆ เรียงเป็นแถวไปตามลักษณะของผังมีระเบียงหน้าเชื่อมห้องต่างๆ เข้าด้วยกัน ตำหนักนี้มี ลักษณะแปลกกว่าตำหนักอื่นโดยที่ไม่มีซุ้มประตูและไม่มีลานกลาง แต่ประตูทางเข้าตำหนักนั้น อยู่ในตัวอาคารโดยตรง ตัวตำหนักมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก เช่น มีการแต่งปูนเป็นลวดบัว ครอบรอบตำหนักให้เห็นเป็นอาคารสูง 3 ชั้น มีการเจาะช่องที่ผนังเป็น เส้นทางนอกรอบตำหนักให้คล้ายกับก่อด้วยหิน เน้นพระทวารทางเข้าชั้นล่างรูปโค้ง มีกันสาด เฉพาะช่องพระแสงด้านทิศใต้ บางแห่งนอกจากนั้นที่ขอบชายคาของกันสาดมีไม้ฉลุลายประดับอยู่ โดยรอบ บานพระแสงเป็นบานไม้แบบบานคู่ ชั้นบนเปิดออก ชั้นล่างเปิดเข้าใน ตัวบานส่วนใหญ่ตอนล่างเป็นบานเกล็ดไม้ ตอนบนทึบ

ชั้นล่าง ยกพื้นสูงจากระดับถนนประมาณ 0.50 เมตร มีห้องโถงกลาง รอบห้องโถง จัดแบ่งเป็นห้องขนาดต่างๆ กันด้วยผนังก่ออิฐฉาบปูน มีประตูเปิดถึงกันทุกห้อง มีทางเดินกลาง ปลายสุดของทางเดินด้านทิศตะวันตกมีบันไดกว้างประมาณ 1.00 เมตร และที่มุขด้านทิศ ตะวันออกใกล้ทางเดินกลาง มีบันไดอีกแห่งหนึ่งมีความกว้าง 1.00 เมตร เช่นกัน แต่ค่อนข้างจะ ชั้น พื้นห้องโถงและพื้นห้องอื่นๆ ปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว พื้นชั้นนี้ค่อนข้างเตี้ย มีความสูง ประมาณ 2.00 เมตร ใช้เป็นที่อยู่ของข้าหลวง

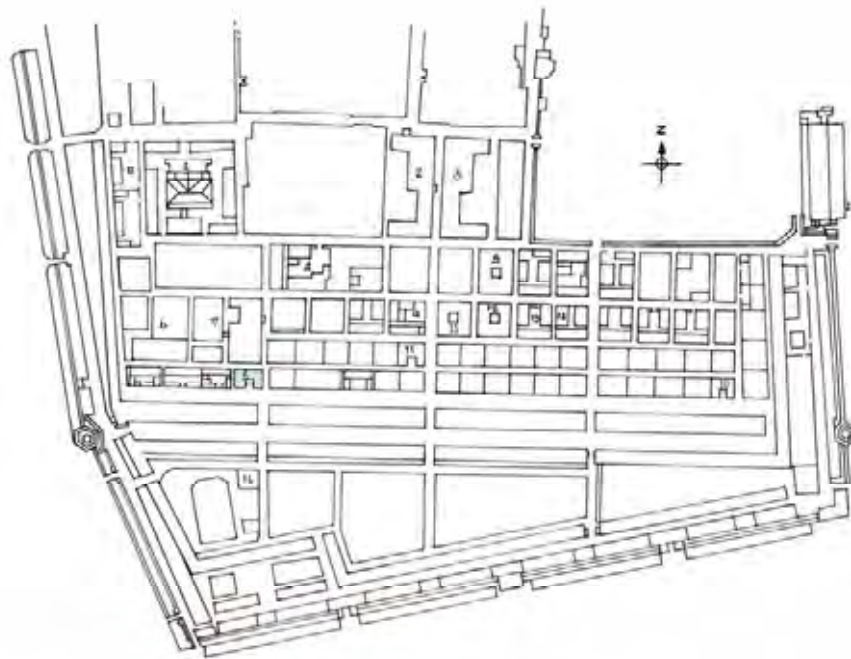
ชั้นที่สองและที่สาม เป็นที่ประทับ ลักษณะเป็นห้องโถงใหญ่หลายห้องไม่มีทางเดิน กลางกันห้องด้วยผนังก่ออิฐฉาบปูน มีประตูเปิดถึงกันทุกห้อง

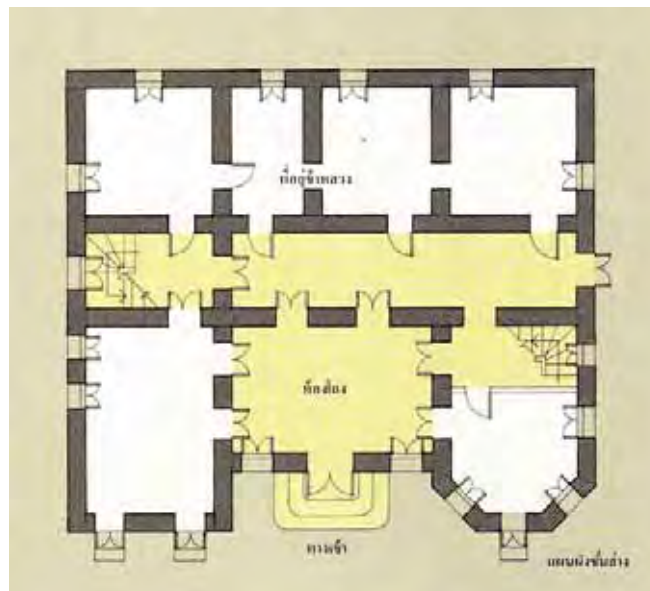
ภาพที่ 47 พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 48 ภาพตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 34 แสดงตำแหน่งที่ตั้งของตึกพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
 ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 35 ผังตึกของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
 ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

9. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 5 พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย และเจ้าจอมมารดา ทับทิมในรัชกาลที่ 5

ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่ด้านทิศเหนือ ของตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอรไทย เทพกัญญา เป็นตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง พระราชทานเป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประเวศวรสมัย และเจ้าจอมมารดา ทับทิมในรัชกาลที่ 5 ตำหนักนี้ในรัชกาลปัจจุบัน เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 ได้ เคยอยู่ต่อมาจนถึงแก่กรรม บางครั้งเรียกกันว่าเรือนคุณจอม

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะผังของตำหนักเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมุขด้านทิศตะวันตกเป็น อาคารชั้นเดียว ตอนบนเป็นดาดฟ้ามีลูกกรงปูนปั้นแบบลูกมะหวดโดยรอบ ส่วนมุขด้านทิศ ตะวันออกเป็นอาคาร 2 ชั้น มีห้องทั้งชั้นบนและชั้นล่าง ที่ได้หนักที่ประทับตรงกับประตูทางเข้า มีช่องเปิดกว้างประมาณ 2.00 เมตร เป็นทางเดินลอดไปสู่ด้านหลังของตำหนักและเรือนข้าหลวง ตำหนักนี้มีเฉลียงทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ที่ขอบเฉลียงมีเสาก่ออิฐฉาบปูนรับพื้นชั้นบน ระหว่าง เสามีไม้แผ่นฉลุลายประดับไว้ความยาวตลอดช่วงเสา ภายในตำหนักมีบันได 2 แห่ง บันได ทางด้านทิศตะวันออกเป็นบันไดรองขึ้นจากเฉลียงด้านหลัง ที่ได้บันไดเป็นห้องเก็บของส่วนห้อง ต่างๆ กันห้องด้วยผนังก่ออิฐฉาบปูน มีประตูเปิดถึงกันทุกห้อง ต่อมามีการกันฝาไม้เตี้ยๆ ใน ระหว่างห้องหลายห้องในภายหลัง

ตำหนักนี้ทอดยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้น 2 หลัง หลังด้านทิศเหนือสูง 2 ชั้นเป็นตำหนักที่ประทับ หลังด้านทิศใต้ความสูงชั้นเดียวเป็นที่อยู่ ของข้าหลวงและห้องเครื่อง ระหว่างอาคารทั้ง 2 หลังมีทางเดินปูด้วยกระเบื้องซีเมนต์สีเทา ตำหนักนี้มีทางเข้าใหญ่อยู่ทางด้านทิศเหนือ ตั้งอยู่ชิดกับมุขด้านทิศตะวันตก มีทางเข้ารองอยู่ ทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ทางเข้าใหญ่ทำเป็นซุ้มประตูมีบันไดขึ้น 3 ชั้น นำไปสู่ ลานโล่งหน้าตำหนัก ตอนบนของซุ้มประตูมีไม้ฉลุลายเป็นช่องลม

รูปแบบของตำหนัก เป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก เช่น มีการแต่งปูนเป็น ลวดบัว ครอบรอบตำหนักให้เห็นเป็นอาคารสูง 2 ชั้น มีการเจาะช่องที่ผนังเป็นเส้นตามแนวนอน โดยรอบพระแสงชั้นล่างเป็นบานไม้ลูกฟักแบบบานคู่เปิดออก ตอนบน เป็นช่องแสงทำเป็นรูปโค้ง มีไม้เล็กๆ แบ่งเป็นช่องตามรัศมีของความโค้งนั้น มีการเน้นบัวปูนปั้นที่ขอบพระแสงทั้งตอนบน และตอนล่าง ตอนบนเจาะช่องที่ผนังให้รับกับเส้นนอกรอบตำหนัก ตอนล่างปั้นปูนเป็นช่องรูป สี่เหลี่ยมมีบัวน้ำตกใต้พระแสง พระแสงชั้นบนเป็นบานเกล็ดได้แบบบานคู่ เปิดออกตอนบนเป็น

ช่องแสงรูปสี่เหลี่ยมมีไม้เล็กๆ แบ่งเป็นรูปทแยงมุม หลังคาเป็นทรงปั้นหยา มุงด้วยกระเบื้องว่าว พื้นเจดียงปูด้วยหินอ่อนสีเทาเป็นลายทแยงมุม ภายในห้องปูด้วยหินอ่อนสีดำสลับขาว พื้นชั้นบนเป็นพื้นไม้

เรือนข้าหลวง เรือนนี้เป็นเรือนขนาด 7 ห้อง กว้างประมาณ 3.00 เมตรภายในเรือนแบ่งเป็น 3 ห้อง กั้นด้วยผนังก่ออิฐฉาบปูนทาสีเทาห้องด้านทิศตะวันตกเป็นห้องใหญ่ ลักษณะเป็นห้องเครื่อง โดยมีการยกหลังคาขึ้นเป็น 2 ชั้นเพื่อระบายควัน พื้นภายในห้องปูด้วยกระเบื้องซีเมนต์ แต่ภายในครัวเป็นซีเมนต์ขัดมัน สันนิษฐานว่าทำขึ้นภายหลัง

ภาพที่ 49 ภาพซ้ายคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 5 พระองค์เจ้าประเวศวรสมัยและ เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 ภาพขวา คือเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 50 ตำนานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 5 พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

10. เรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว ในรัชกาลที่ 5

เรือนนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของพระราชฐานชั้นใน หน้าแถวเตี้ยชั้นใน เป็นเรือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพระราชทานเป็นที่อยู่ของเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์จิ๋ว ในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเจ้าจอมเจ็กได้อยู่ที่เรือนนี้ บางครั้งจึงเรียกเรือนนี้ว่า เรือนเจ้าจอมเจ็ก ปัจจุบันได้มีการบูรณะซ่อมแซมแล้ว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โปรดเกล้าฯ ให้ใช้เป็นส่วนหนึ่งของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

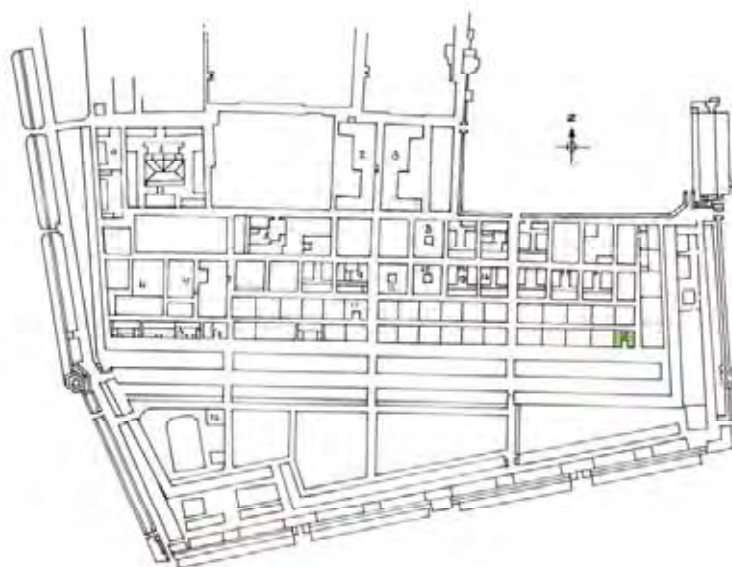
ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

อาคารวางทอดยาวไปทางด้านทิศตะวันออก-ตะวันตก เป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน สูง 2 ชั้น ทาสีขาว หน้าต่างสีเขียว ลักษณะผังอาคารเป็นรูปตัวยู (U) มีมุข 2 ข้าง ล้อมรอบลานกลางมีกำแพงก่ออิฐฉาบปูนเชื่อมระหว่างมุขทั้งสองข้าง ตอนบนกำแพงมีทับหลังทำเป็นรูปโค้งสัมพันธ์กับเส้นลวดบัวที่ค้ำครอบอาคาร ตรงกลางกำแพงเป็นซุ้มประตู ตอนบนทำเป็นรูปจั่วสามเหลี่ยม

ตัวเรือนมีลักษณะที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก เช่น มีการแต่งปูนเป็นลวดบัวค้ำตัวอาคารโดยรอบ ที่ชายคาและที่กันสาดประดับด้วยไม้ฉลุลาย ซึ่งเป็นแบบตะวันตกที่เรียกว่า แบบขนมปังขิง (ginger bread) ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากในสมัยรัชกาลที่ 5

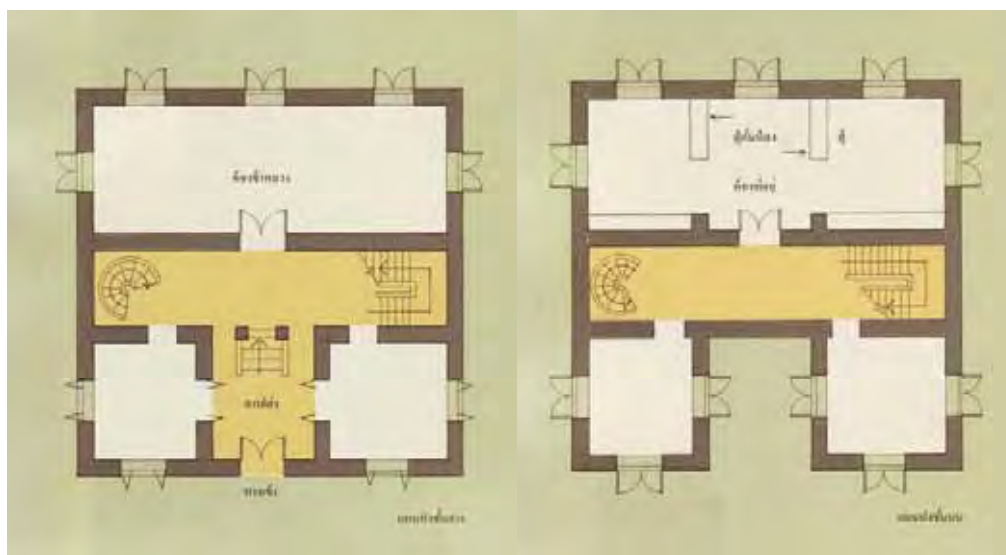
ชั้นบนและชั้นล่าง แผนผังของอาคารมีการจัดพื้นที่เหมือนกัน อาคารแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนหน้าเป็นมุข 2 ด้านมีขนาดและรูปร่างเหมือนกัน ส่วนหลังชั้นล่างเป็นห้องโถงห้องเดียว ชั้นบนเป็นห้อง 3 ห้อง กันด้วยตู้แบบตะวันตก หน้าห้องเป็นเฉลียงกว้าง 2.70 เมตร ที่ชั้นล่างมีบันไดขึ้น 4 ขั้นจากลานกลาง เรือนหลังนี้มีบันไดภายใน 2 แห่งตั้งอยู่ที่ปลายสุดของเฉลียงทั้ง 2 ด้าน ด้านทิศตะวันออกเป็นบันไดใหญ่ทำด้วยไม้ ด้านทิศตะวันตกเป็นบันไดเวียน โครงสร้างไม่เป็นบันไดตรง แต่เดิมมีบันไดไม้ทอดเดียวอยู่ภายในห้องทิศตะวันตกอีกหนึ่งบันไดปัจจุบันได้รื้อออกแล้ว ลักษณะเด่นของเรือนหลังนี้อยู่ที่หน้าต่างรอบอาคาร โดยทั่วไปเป็นหน้าต่างไม้บานเฟี้ยม ลูกฟักกระดานคูน ตอนบนหน้าต่างด้านทิศใต้มีกันสาดมุงด้วยสังกะสี ปลายกันสาดประดับด้วยไม้ฉลุลายโดยรอบ ส่วนหน้าต่างชั้นบนเป็นบานเปิดถึงพื้นแต่แบ่งเป็น 2 ตอน ตอนบนเป็นบานเฟี้ยมดังที่กล่าวแล้ว ส่วนตอนล่างมีลูกกรงเป็นไม้ฉลุลาย ส่วนหลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา ที่ขอบชายคาประดับด้วยไม้ฉลุลายโดยรอบอาคาร ตำหนักหลังนี้มีลักษณะการใช้บานเฟี้ยม การประดับกันสาด และชายคาด้วยไม้ฉลุลาย การวางตำแหน่งบันไดภายใน ได้ถูกต้องเหมาะสมกับประโยชน์ใช้สอยดี สันนิษฐานว่าคงจะมีการก่อสร้างอาคารหลังนี้ เมื่อมีสถาปนิกต่างประเทศเข้ามาประจำในพระราชวัง และคงจะสร้างขึ้นภายหลังตำหนักในกลุ่ม

เดียวกันนี้อีก 3 หลังที่กล่าวมาแล้ว คงไว้แต่รูปแบบการวางแผนผังอาคารเป็นรูปตัวยู ซึ่งเป็นลักษณะร่วมที่เหมือนกัน

แผนผังที่ 36 แสดงตำแหน่งที่ตั้งเรือนของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527)

แผนผังที่ 37 แผนผังของเรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 51 เรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จิ๋ว

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

11. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา

ตำหนักนี้ตั้งอยู่ด้านหลังของตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย และเจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 เป็นตำหนักที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา แต่ยังไม่ได้เสด็จเข้ามาประทับก็ได้สิ้นพระชนม์เสียก่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าบุษบันบัวผันจึงได้ประทับต่อมา ปัจจุบันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีได้โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะซ่อมแซมขึ้น และจะใช้เป็นห้องสมุดในพระบรมมหาราชวัง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้น ลักษณะผังชั้นล่างเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ผังชั้นที่สองเป็นรูปตัวยู (U) ตำหนักนี้ทอดยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก มีมุข 2 ข้างทางด้านทิศใต้ มีลานโล่งตรงกลาง ระหว่างมุขทั้งสองเป็นกำแพงก่ออิฐถือปูน ตอนบนเป็นลูกกรงหล่อเป็นลูกแก้ว ตรงกลางกำแพงเป็นทางเข้าทำเป็นซุ้มประตูตอนบนของซุ้มทำเป็นรูปจั่วสมเหลี่ยม ตรงกลางทำ

จั่วเป็นวงกลมตัวดำหนักมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมแบบที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก มีการก่ออิฐฉาบปูนเสริมที่ผนังตอนมุมและระหว่างช่องหน้าต่างให้มีลักษณะเหมือนเสาอิงคล้ายกับก่อด้วยหินสีเหลี่ยมผืนผ้าวางซ้อนกันส่วนผนังทั่วไปฉาบปูนเรียบ บานพระแสงชั้นบนเป็นบานไม้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบบบานคู่ เปิดออกตอนบนเป็นบานเกล็ด ตอนล่างเป็นบานทึบ บานพระแสงชั้นล่างเป็นบานไม้เหมือนชั้นบนแต่เป็นบานที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เฉพาะส่วนที่เฉียงตอนบนทำเป็นรูปโค้ง

ชั้นล่าง ยกพื้นสูงจากระดับถนนประมาณ 0.90 เมตร มีพื้นปูด้วยไม้ เป็นที่อยู่ของข้าหลวงมีห้องอยู่รอบลานโล่ง ตรงกลางหน้าห้องเป็นเฉลียงกว้าง ที่มุขทั้งสองข้างมีบันไดขึ้นชั้นบน บันไดด้านทิศตะวันตกเป็นบันไดไม้รูปหักข้อศอกขึ้นจากลานโล่งภายนอก บันไดด้านทิศตะวันออกเป็นบันไดเวียนทำด้วยไม้ขึ้นจากในตำหนัก ภายในห้องบางห้องด้านหลังกันด้วยฝาไม้ลูกฟักทำด้วยกระฉากและเขียนลายบนกระฉากด้วย มีประตูเปิดถึงกันทุกห้อง

ชั้นบน เป็นที่ประทับ มีห้องตรงกับชั้นล่าง หน้าห้องเป็นเฉลียงกว้างเช่นเดียวกัน ห้องที่ประทับอยู่ทางด้านทิศตะวันออกแยงเหนือ ติดกับห้องที่ประทับไปทางทิศตะวันตกเป็นห้องขนาดย่อมมีตู้ติดผนังเป็นฝักันห้อง ในห้องนี้มีฝาเพ็ญซึ่งตอนล่างเป็นบานลูกฟักไม้ ตอนบนเป็นบานเกล็ดกันบันไดไม้ขนาดเล็กสำหรับขึ้นไปสู่ชั้นลอยซึ่งจัดเป็นห้องพระหรือเก็บของส่วนพระองค์ ต่อจากห้องนี้มีห้องสรงอีก 1 ห้อง หน้าห้องที่ประทับเป็นเฉลียงกว้าง 2.60 เมตร มีพระแสงเปิดถึงพื้น ส่วนที่ปลายของเฉลียงทั้งสองด้านกันเป็นห้องเล็กๆ ด้วยตู้ติดผนัง ส่วนที่มุขทั้ง 2 ข้างกันห้องตรงกับชั้นล่าง ภายในตำหนักนี้ไม่มีห้องเครื่องประกอบอาหาร แต่มีห้องเครื่องอยู่ที่แถวเต่ง

ภาพที่ 52 ภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 53 ภาพซ้ายคือด้านหน้าทางเข้าของตำหนัก ภาพขวาคือซุ้มโค้งภายในตำหนัก
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ตำหนักสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ดัดแปลงรูปแบบมาจาก “เรือนหมู่” แบบสมัยรัชกาลที่ 3

12. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าเหมวดี

และเจ้าจอมมารดาเหม

13. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์

14. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าประภาศร

15. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ

ตำหนักทั้ง 4 ตำหนักลักษณะการวางผังอาคารของตำหนักกลุ่มนี้ประกอบด้วยอาคาร 3 หลังหันหน้าเข้าสู่ลานกลาง อาคารหลังหน้า 2 หลังวางคู่กันเป็นตำหนักที่ประทับ หลังที่สามวางสกัดตำหนัก 2 หลังข้างหน้า เป็นเรือนข้าหลวงและห้องเครื่อง ซึ่งมีลักษณะการวางอาคารเหมือนกับ เรือนหมู่ แบบสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ยกเว้นแต่มีการเพิ่มโถงทางเข้าเชื่อมระหว่างตำหนักหลังหน้า 2 หลังเข้าด้วยกันแทนการมีซุ้มพระตุ

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

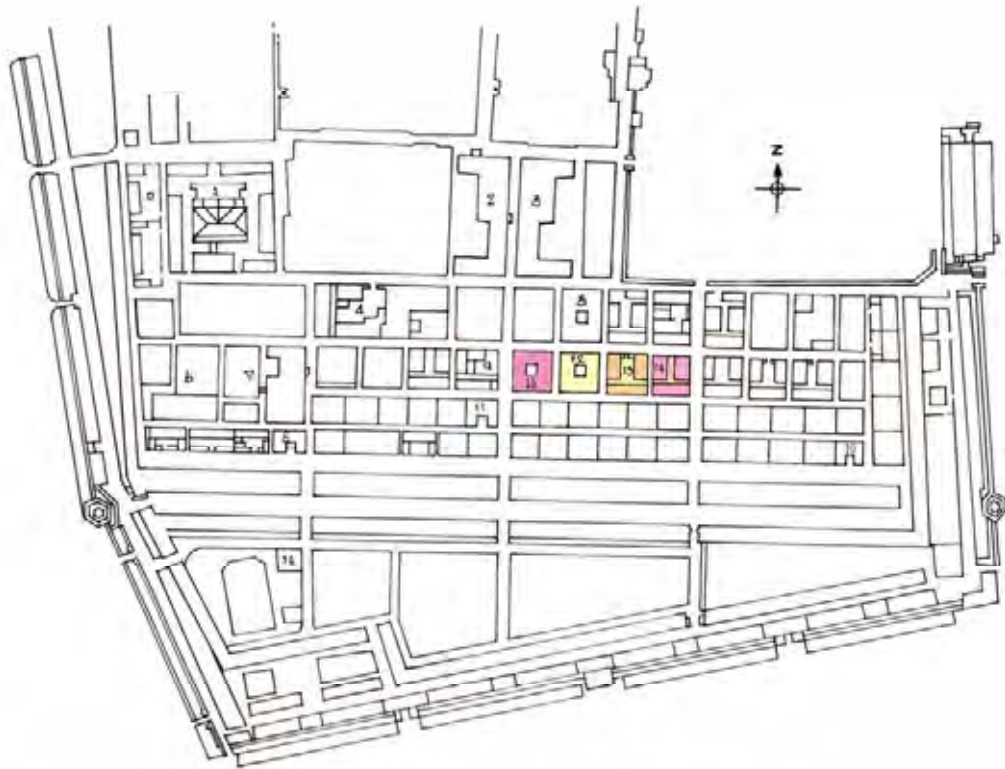
ลักษณะทางสถาปัตยกรรมโดยรวมของตำหนักกลุ่มนี้คือ เป็นอาคารสูง 2 ชั้น ชั้นล่างเตี้ยชั้นบนสูง รูปแบบภายนอกเป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เช่นมีการเจาะช่องตามแนวนอนที่

ผนังให้มีลักษณะเหมือนก่อด้วยหิน มีการนำโครงสร้างโค้งมาใช้เหนือหน้าต่าง ขอบหน้าต่างไม่มีกันสาด มีการเน้นทางเข้าใหญ่โดยตอนบนเหนือประตูทำเป็นเฉลียงแคบๆ มีลูกกรงกระเบื้องดินเผา สันนิษฐานว่าต่อมาได้มีการต่อขยายคานออกมาให้ยาวขึ้นโดยมุงด้วยสังกะสีและประดับชายคาด้วยไม้ฉลุลายโดยรอบ

ส่วนภายในตำหนักยังคงมีลักษณะคล้ายกับแบบเรือนหมู่ห้องที่ประทับเป็นแบบเรือน 5 ห้อง มีพาไลหน้าห้อง ทุกห้องหันหน้าเข้าสู่ลานกลาง ผิดกันแต่มีห้องโถงเป็นห้องบันไดนำไปสู่ที่ประทับชั้นบนและตอนล่างมีประตูเปิดเข้าสู่ห้องได้ชั้นต่ำได้ ส่วนเรือนข้าหลวงนั้นส่วนใหญ่ยังเป็นเรือนเดิมที่สร้างสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนมากจะเป็นเรือน 6 ห้อง ความกว้าง 3.00 เมตร มีพาไลหน้า ที่ว่างระหว่างตำหนักกับเรือนข้าหลวงเป็นทางเดิน มีประตูเปิดสู่ภายนอกเป็นทางเข้ารอง

โครงสร้างและวัสดุการก่อสร้าง โครงสร้างของตำหนักกลุ่มนี้เป็นโครงสร้างก่ออิฐฉาบปูนตั้งแต่ฐานถึงหลังคา มีการใช้คานไม้แผ่นหนาและกว้างวางทางนอนพาดระหว่างหัวเสาเพื่อรับน้ำหนักอิฐก่อรับหลังคา รูปทรงภายนอกมีการก่ออิฐเป็นรูปโค้งเพื่อกระจายน้ำหนัก เหนือหน้าต่างรวมทั้งนำโครงสร้างโค้งแบบเดียวกันนี้มาใช้รับน้ำหนักที่ระเบียงภายในโถงทางเข้า วัสดุปูพื้นมักจะปูด้วยกระเบื้องหน้าวัวที่โถงทางเข้าและที่ลานกลาง ส่วนตำหนักที่ประทับขึ้นไม่ประตูหน้าต่างเป็นบานไม้ฉลุปักเปิดออกและนำบานพับ ขอรับขอสับมาใช้เป็นอุปกรณ์หน้าต่าง ภายในห้องมักจะมีการกั้นฝาประจันห้องด้วยตู้แบบตะวันตก

ตำหนักหลายหลังในกลุ่มนี้ได้แก่ ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรรัตนา และตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ ได้มีการดัดแปลงเรือนข้าหลวงด้านหลังโดยยกขึ้นเป็น 2 ชั้น ส่วนหนึ่งเป็นห้องมีฝาเป็นไม้ มีหน้าต่าง ตอนบนเป็นรูปโค้ง ติดกระจกใส อีกส่วนหนึ่งเป็นคานฟ้า นอกจากนั้นที่เชิงชายของหลังคาที่ต่อใหม่นี้มีการประดับด้วยไม้ฉลุลายโดยรอบ

ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนัก

12. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าเหมวดี และเจ้าจอมมารดาเหม
13. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์
14. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าประภาศร
15. ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ

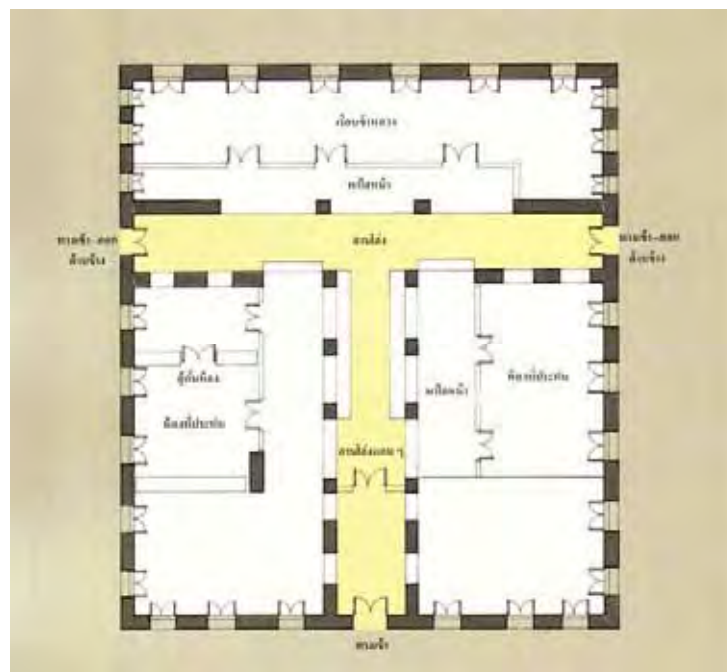
แผนผังที่ 38 ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักทั้ง 4 หลัง

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทาง

สถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

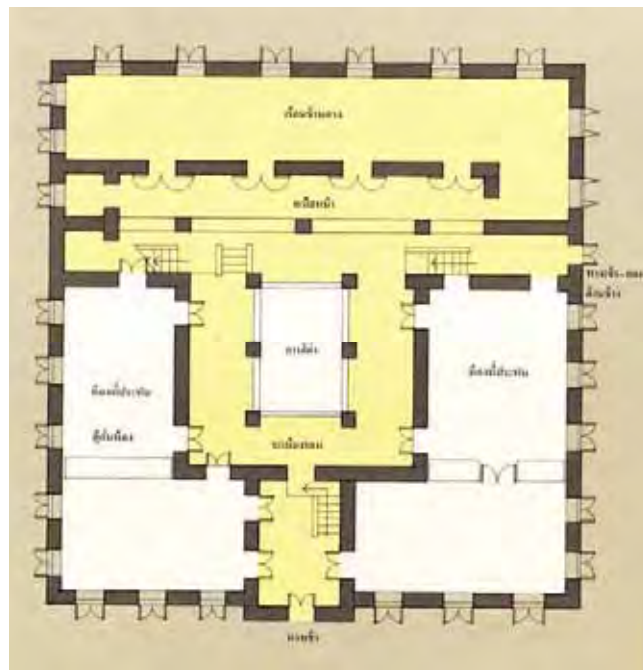
ภาพที่ 54 ภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์
ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 39 แผนผังตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้านารีรัตน์
ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 55 ภาพภายในชานกลางตำหนักของ พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 40 ตำหนักของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 5 พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แถวเต็ง

แถวเต็งเป็นอาคารแถวสูง 2 ชั้น ผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวเป็นช่วงๆ หนึ่งช่วงเท่ากับหนึ่งช่วงของหมู่ตึกอื่นๆ เป็นอาคารที่ทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชวังชั้นในไปด้วยในตัว โอบล้อมพระราชฐานชั้นในไว้ทั้งด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ แถวเต็งนี้ในอดีตเป็นที่อยู่ของผู้ปฏิบัติงานในพระราชฐานชั้นใน มีตั้งแต่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทตามตำแหน่งต่างๆ คุณพนักงาน คุณห้องเครื่อง คุณเฒ่าแก่ ฯลฯ

แต่เดิมแถวเต็งนี้เป็นอาคารชั้นเดียวเรียกว่า **“แถวทิม”** ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นอาคาร 2 ชั้นเรียกกันเป็นสามัญว่า **“เต็ง”** นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารชนิดนี้ขึ้นอีก 2 แถว ตามแนวกำแพงพระราชวังในสมัยรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่ทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ไปจนถึงทิศตะวันตก แถวเต็งด้านทิศเหนือเรียกว่า เต็งแถวท้อ ส่วนแถวเต็งด้านทิศใต้เรียกว่า เต็งแดง ระหว่างเต็งทั้ง 2 แถวนี้โปรดเกล้าฯ ให้มีประตูเป็นระยะๆ ไป โดยทำเป็นประตู 2 ชั้นมีซุ้มประตู เป็นที่รักษาการการของเจ้าหน้าที่ ในการสร้างเต็งทั้ง 2 แถวนี้ก็เพื่อแบ่งเขตพระราชฐานชั้นในให้เป็นไปตามลักษณะการใช้สอย พื้นที่บริเวณที่แถวเต็งนี้โอบล้อมไว้จัดให้เป็นบริเวณที่พักอาศัยส่วนด้านนอกของเต็งไปทางทิศใต้ ซึ่งเรียกว่าแถวนอก จัดให้เป็นบริเวณทำกิจกรรมอื่น เช่น โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง อัฐิสถาน ไว้เป็นที่บำเพ็ญกุศลพระอัฐิเจ้านายฝ่ายใน นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างยุ้งข้าวไว้ในพระราชฐานชั้นใน อันเป็นธรรมเนียมมาแต่สมัยโบราณ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 สันนิษฐานว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างแถวเต็งความสูง 2 ชั้นเพิ่มขึ้นในบริเวณแถวนอกใกล้ๆ กับกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านทิศใต้ ทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชวังชั้นในทางด้านทิศนี้โดยเว้นที่ว่างระหว่างกำแพงชั้นนอกของพระบรมมหาราชวังชั้นในทางด้านทิศนี้ โดยเว้นที่ว่างระหว่างกำแพงชั้นนอกของพระบรมมหาราชวังกับแถวเต็งไว้เป็นที่อยู่ของทหารรักษาวังที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้น ลักษณะของแถวเต็ง ที่สร้างขึ้นใหม่นี้ไม่ได้ขนานไปกับกำแพงพระราชวังโดยตลอด แต่บางช่วงจะหักมุมเป็นข้อศอกเว้นพื้นที่ว่างเป็นที่ทำการของทหารรักษาวัง นอกจากการสร้าง แถวเต็งเพิ่มขึ้นใหม่แล้ว สันนิษฐานว่าพระองค์ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเต็งทางด้านทิศตะวันออก และเต็งแถวท้อโดยเพิ่มเฉลียงขึ้นที่ทางเข้าด้านหน้าซึ่งแต่เดิมไม่มี นอกจากนั้นยังย้ายบันไดจากภายในห้องมาไว้ที่เฉลียงและยื่นหลังคามุงด้วยสังกะสีมาคลุมเฉลียงไว้ทั้งหมดส่วนฝาที่กั้นระหว่างห้องเฉพาะส่วนเฉลียง ทำเป็นไม้ฉลุลายซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมกันมากในรัชกาลนี้ ส่วนบริเวณแถวนอกสร้างสระน้ำขึ้นสระหนึ่งเรียกว่า สระพระองค์อรไทยฯ

ในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวัง โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง โรงโขน ชั้นบริเวณแสวนนอก ซึ่งการเล่นโขนนี้ ผู้เล่นเป็นชายเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับพื้นที่บริเวณนี้มีการใช้สอยน้อย จึงโปรดเกล้าฯ ให้กั้นบริเวณ แสวนนอกนี้เป็นส่วนหนึ่งของพระราชฐานชั้นนอก เรียกกันเป็นสามัญว่า “ท้ายวัง” ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีการอุดช่องหน้าต่างที่เตี้ยแดง ซึ่งเป็นเตี้ยทางด้านทิศใต้ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ให้ทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชวังชั้นใน ส่วนบริเวณแสวนนอกซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของพระราชฐานชั้นในได้กลายเป็นบริเวณท้ายวัง ที่อยู่อาศัยของทหารรักษาวังและข้าราชการอื่นๆ ในเวลาต่อมา

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

เตี้ยทางด้านทิศตะวันตก เป็นที่ปรับปรุงจากแถวทิมที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 สันนิษฐานว่าพร้อมๆ กันกับการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งต่างๆ ให้เป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน เตี้ยนี้มีลักษณะเป็นอาคารแถวก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้น ยาวติดต่อกันไปแต่ละห้องมีขนาดกว้าง 2.65 เมตร ยาว 5.35 เมตร ความสูงระหว่างชั้น 3.80 เมตร ภายในมีบันไดไม้ทอดเดียวที่สูงชันสำหรับขึ้นสู่ชั้นบน ฝาผนังข้างบันไดเว้าเข้าทำเป็นช่องใส่ของ เตี้ยหลังนี้ไม่มีฝ้าเพดาน จะเห็นโครงหลังคาแบบไทยทรงสูง มุงด้วยกระเบื้องดินเผา โครงหลังคาประกอบด้วยจันทน์ไม้ แป้นไม้ มีกลอนขอและเดือยไม้เป็นตัวรับระแนงมุงหลังคา แต่ละห้องชั้นล่างจะมีประตู 1 บานหน้าต่าง 1 บาน ชั้นบนมีหน้าต่างตรงกับประตูหน้าต่างชั้นล่าง ลักษณะเป็นแบบไทยเดิม คือเป็นบานไม้แผ่นใหญ่มีอกเลา ใช้เดือยเป็นบานพับ เปิดเข้าในมีกรอบเช็ดหน้าเป็นไม้ขนาดใหญ่ มีซี่ลูกกรงไม้ทางตั้ง

เตี้ยแถวท่อและเตี้ยแดง เป็นเตี้ยด้านทิศใต้ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 สันนิษฐานว่าแต่เดิมเตี้ยทั้ง 2 หลังนี้มีลักษณะเหมือนกัน วางคู่กัน มีทางเดินกลาง ที่ปลายสุดของทางเดินด้านทิศตะวันตกมีประตูศรีสุดาวงค์เป็นทางออกที่สำคัญ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเตี้ยแถวท่อโดยเปลี่ยนทางเข้าให้กลับกันกับของเดิม แล้วสร้างเฉลียง บันไดกันฝา ในส่วนที่ต่อใหม่ และสร้างหลังคาคลุมเพิ่มขึ้นในทางด้านทิศเหนือ ดังรายละเอียดที่กล่าวแล้วในตอนต้น ส่วนเตี้ยแดงนั้นยังไม่มีเปลี่ยนแปลง

ลักษณะของเตี้ยแดง เป็นอาคารแถวก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้นยาวติดต่อกันไปมีซุ้มประตูคั่นเป็นระยะๆ ลักษณะทั่วไปเหมือนกับเตี้ยด้านทิศตะวันตกยกเว้นแต่ขนาดของห้องซึ่งกว้างขวางกว่าเล็กน้อย โดยมีขนาดกว้าง 3.70 เมตร ยาว 5.50 เมตรและสูงระหว่างชั้น 3.50 เมตร

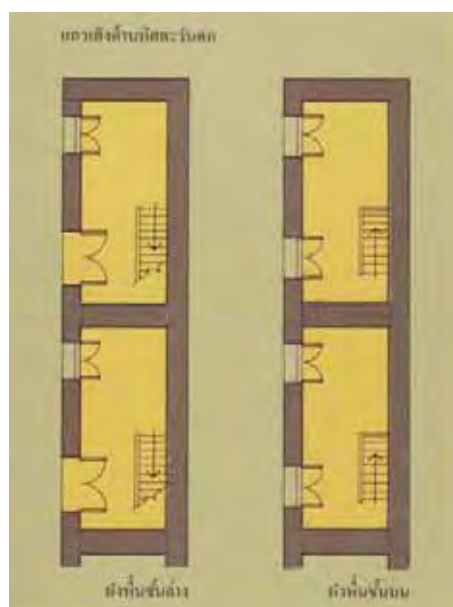
ลักษณะของเตี้ยแถวทอ เป็นอาคารแถวก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้น ยาวติดต่อกันไป มีซุ้มประตูคั่นเป็นระยะๆ ไป ลักษณะโดยทั่วไปแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ช่วงหน้าเป็นเฉลียงที่ต่อเติมขึ้นใหม่ ช่วงหลังมีลักษณะเหมือนเตี้ยแดง ช่วงที่ต่อเติมขึ้นใหม่นี้เป็นการต่อเติมทั้งชั้นบนและชั้นล่างโดยชั้นล่างทำเป็นห้องกันฝาระหว่างห้องด้วยการก่ออิฐฉาบปูนเซาะร่องในแนวนอน มีประตูหน้าต่างเป็นบานไม้ลูกฟัก ตอนบนเป็นช่องลมทำด้วยไม้ฉลุลายชั้นบนทำเป็นเฉลียงโล่ง มีลูกกรง

เตี้ยด้านทิศตะวันออก สันนิษฐานว่าแต่เดิมเตี้ยด้านทิศนี้คงจะเหมือนกับเตี้ยด้านทิศตะวันตกที่ปรับปรุงขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเตี้ยแถวทอซึ่งเป็นเตี้ยแถวใน จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเตี้ยด้านทิศตะวันออกด้วย ทั้งเพื่อการใช้สอย และความกลมกลืนกันในรูปแบบของอาคาร โดยต่อเติมเฉลียงขึ้นในรูปแบบเดียวกับเตี้ยแถวทอ

เตี้ยแถวนอก สันนิษฐานว่า เตี้ยนี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้อาศัยลักษณะของการจัดแปลนและรูปแบบของอาคารที่แตกต่างไปจากเตี้ยหลังอื่นๆ ที่กล่าวแล้วเป็นสมมุติฐาน เตี้ยแถวนอกนี้เป็นอาคารแถวก่ออิฐฉาบปูนสูง 2 ชั้น มีการจัดผังพื้นโดยมีทางเข้าของแต่ละหน่วยคู่กัน หักเฉียงเป็นมุม 45 องศา แยกทางเข้าเป็นซ้ายขวา มีพื้นที่โถงเล็กๆ ตรงทางเข้าตอนบนทำเป็นรูปโค้ง แต่ละห้องชั้นล่างมีประตู 1 บาน หน้าต่าง 1 บาน ชั้นบนมีหน้าต่าง 2 บาน ตรงกับชั้นล่าง มีบันไดขึ้นภายใน พื้นชั้นล่างค่อนข้างเตี้ย ฝาผนังด้านนอกทั้งชั้นบนชั้นล่างเป็นฝาก่ออิฐฉาบปูน มีการตกแต่งปูนตอนมุมของอาคารเป็นแบบเสาอิงเซาะร่อง มีบัวหัวเสาแบบตะวันตก ตอนหักมุมของอาคารทำเป็นซุ้มประตูรูปหน้าจั่ว ตอนกลางหน้าจั่วทำเป็นลายปูนปั้นรูปวงกลม และมีเส้นสามเหลี่ยมขนาดใหญ่กับเส้นขอบของหน้าจั่วโดยรอบมีรูปสามเหลี่ยมเล็กประดับ 2 ข้าง

รูปแบบของซุ้มประตู ซุ้มประตูของเตี้ยแถวทอและเตี้ยแดงมีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน ความสูงเท่ากับความสูงของเตี้ย 2 ชั้นรวมกัน ซุ้มประตูนี้มีการยกหลังคาเป็นมุขเพื่อนั้นความสำคัญ ตรงกลางซุ้มเป็นบานประตูไม้ขนาดใหญ่อยู่ภายในโค้ง ตอนบนของซุ้มประตูทำรูปหน้าจั่ว ตรงกลางปั้นปูนเป็นรูปวงกลมและมีเส้นสามเหลี่ยมขนานกับเส้นขอบของหน้าจั่วโดยรอบ มีรูปสามเหลี่ยมเล็กประดับอยู่ 2 ข้าง ตอนมุมของฝาด้านที่รองรับรูปจั่วสามเหลี่ยมทำเป็นเสาอิง มีบัวหัวเสาแบบตะวันตกส่วนตอนล่างของโค้งมีบัวเสารองรับอีกชั้นหนึ่ง ส่วนด้านหลังของเตี้ยแดงซึ่งอยู่ด้านหลังติดต่อกับแถวแรกไม่มีการตกแต่งเป็นซุ้มประตูเช่นด้านหน้า ทำเป็นเพียงช่องสี่เหลี่ยมมีบานประตูไม้อยู่ตรงกลาง เช่นเดียวกับประตู ช่องกุศ ทำกำแพงชั้นนอกของพระบรมมหาราชวัง

ประตูของเตี้งทางด้านทิศตะวันตก มีรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมคล้ายกับซุ้มประตูที่กล่าวข้างต้น เว้นแต่ไม่ได้ยกหลังคาขึ้นเป็นมุขเพื่อเน้นความสำคัญเหมือนซุ้มประตูของเตี้งแถวท่อและเตี้งแดง คงมีหลังคาเป็นผืนเดียวกับเตี้งทางด้านทิศนี้ทั้งหมด

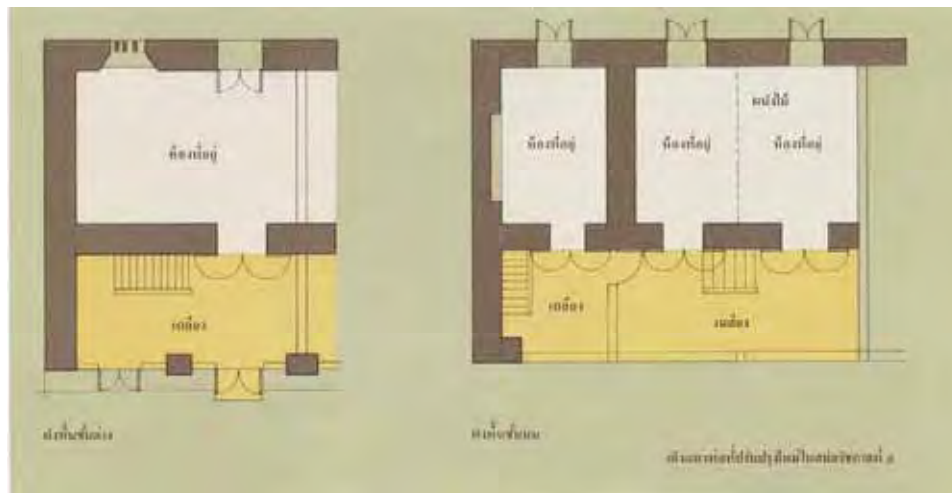
แผนผังที่ 41 แผนผังเตี้งทางด้านทิศตะวันตก

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 56 แถวเตี้งทางด้านทิศตะวันตก ลักษณะแบบดั้งเดิม

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

แผนผังที่ 42 แผนผังเต็งแถวท่อที่ปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 57 ภาพสถาปัตยกรรมของเต็งแดงภายนอก

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 58 ภาพสถาปัตยกรรมของเต็งแดงทางขึ้นภายใน
 ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

ภาพที่ 59 ภาพประตูทางเข้าของเต็งแถวนอก
 ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 60 ประตูศรีสุทวารวงศ์

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพภาพที่ 61 เติ่งแถวนอก

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

พระคลังใน

พระคลังในเป็นอาคารอีกชนิดหนึ่งใช้เป็นที่เก็บของของหลวง ซึ่งเป็นของที่จะต้องใช้เป็นประจำและยังเก็บเครื่องใช้ไม้สอยประเภทเครื่องถ้วยต่างๆ อีกมากมาย อาคารนี้สมัยก่อนรัชกาลที่ 5 จะมีรูปร่างแบบใดไม่ปรากฏหลักฐาน ปัจจุบันมีลักษณะอาคารเป็นอาคาร 2 หลังเชื่อมต่อกัน โดยหลังใหญ่เป็นที่เก็บของ หลังเล็กเป็นที่พัก สันนิษฐานว่าเป็นที่พักของพนักงานที่ดูแลพระคลังใน อาคารทั้ง 2 หลังนี้สูง 2 ชั้นโดยอาคารที่เก็บของ เป็นอาคารยกพื้นสูงจากระดับถนนประมาณ 1.20 เมตรและยังขุดลงไปในดินอีกประมาณ 1.00 เมตร ทำเป็นห้องใต้ดิน ฉะนั้นอาคารหลังนี้จึงมีความสูง 3 ชั้น ส่วนหลังที่เป็นที่พัก ชั้นล่างโล่ง มีฝา 3 ด้าน (ภายหลังยกพื้นสูงขึ้น 0.50 เมตร ใช้เป็นที่อยู่) มีบันไดภายนอกขึ้นไปสู่ชั้นบนที่เฉลียงด้านหน้า

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะโดยทั่วไปเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ไม่มีกันสาดที่ประตูหรือหน้าต่าง หลังคามุงกระเบื้องว่าว มีโครงหลังคาเป็นไม้ มีฝ้าไม้ปิดเป็นเพดาน ผนังก่ออิฐฉาบปูน เสาจะรองรับเป็นทางยาว มีเส้นบัวปูนปั้นแบ่งให้เห็นเป็นอาคาร 2 ชั้น ตอนมุมตัดเส้นให้เห็นเส้นตั้งให้ดูเหมือนหินก้อนสี่เหลี่ยมก่อเป็นชั้นๆ อาคารนี้ทาสีชมพูแก่ สันนิษฐานว่ามีการผสมแม่สีสีแดงลงไป ในปูนฉาบ ซึ่งเป็นเทคนิคที่ทำให้สีคงทนกว่าสีในปัจจุบัน

โครงสร้างของอาคาร ชั้นล่างเป็นเสาคอนกรีตมีช่วงเสาห่างกัน 3.00 เมตรเท่ากัน แสดงว่ามีการใช้ระบบเมตริกเข้ามาใช้แล้ว (แต่เดิมวัดเป็นศอก-คืบ) คาน ฝังพื้น เป็นไม้ลิ้น พื้นบางแห่งมีขนาดกว้างถึง 20 นิ้ว บางแห่งก็มีขนาด 6 นิ้ว ส่วนพื้นชั้นห้องใต้ดิน และชั้นล่างของเรือนที่พักเป็นกระเบื้องซีเมนต์ ขนาดกว้างยาวประมาณ 0.40 เมตร พื้นทางเดินระหว่างอาคารทั้ง 2 หลัง เป็นหินแกรนิต

ภาพที่ 62 พระคลังในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ห้องพระเครื่องต้นหรือห้องเครื่องพระวิมาดา

ห้องพระเครื่องต้นนี้ เป็นที่ประกอบพระกระยาหารพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ทรงกำกับในเรื่องนี้ ปัจจุบันอาคารหลังนี้ยังใช้เป็นที่ประกอบอาหารในการเลี้ยงพระ หรือเลี้ยงบุคคลที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้น

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะอาคารเป็นอาคารโถงชั้นเดียวขนาดใหญ่ สันนิษฐานว่าแต่เดิมเป็นอาคาร 3 หลังในหมู่เดียวกัน มีหลังกลางเป็นหลังประธานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายกพื้นสูงประมาณ 0.90 เมตร อีก 2 หลังเป็นเรือนบริวารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า บางส่วนยกพื้นสูงประมาณ 1.35 เมตร ซึ่งตอนล่างเป็นที่เก็บของ ตอนบนเป็นที่พัก ที่มุมด้านทิศตะวันตกทั้งมุมเป็นที่ตั้งของเตาไฟและปล่องไฟ เรือน 2 หลังนี้วางสักระหว่างทิศเหนือและทิศใต้ของเรือนหลังประธานเป็นลานโล่ง มีกำแพงเตี้ยๆ กั้นระหว่างเรือนบริวารทั้ง 2 หลังตรงกลางมีซุ้มประตูทำเป็นแบบตะวันตก ต่อมาคงจะได้มีการต่อหลังคาของเรือนหลังประธานไปคลุมเรือนบริวารทั้ง 2 ซ้าง รวมทั้งลานด้านหน้าและด้านหลัง ก่อให้เกิดเป็นอาคารโถงขนาดใหญ่ดังกล่าว

อาคารหลังนี้มุงด้วยสังกะสี มีโครงหลังคาเป็นไม้ ตอนกลางหลังคายกโครงสร้างขึ้นเป็น 2 ชั้น ทำเป็นช่องลมระบายอากาศ ผนังโดยทั่วไปก่ออิฐฉาบปูนหนา 0.50 เมตร ส่วนที่เสามีบัวหัวเสาเป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ผนังของส่วนยกพื้นของอาคารหลังประธานเป็นผนังก่ออิฐฉาบปูนเจาะร่องทางแนวนอน ส่วนช่องเปิดทำเป็นรูปโค้ง อาคารหลังประธานมีพื้นปูด้วยหินอ่อนสีดำสลักรูปเป็นลายทแยงมุม ส่วนพื้นทางเดินโดยรอบปูด้วยอิฐทางตั้งที่เรียกว่า อิฐตะแคงปูเป็นลายก้างปลา บานประตูและหน้าต่างเป็นบานไม้ลูกฟัก เปิดออกใช้บานพับ มีขอรับข้อสับมีลูกกรงเหล็กเส้นทางตั้งที่บานหน้าต่างโดยรอบ

แผนผังที่ 43 แผนผังห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ

กรมพระสุทธาสินีนาฏปิยมหาราชปติวรดา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 63 ภาพด้านนอกอาคารห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

ภาพที่ 64 ภาพภายในห้องพระเครื่องต้นของพระวิมาดาเธอ

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531)

สระพระองค์อรไทย

สระนี้ตั้งอยู่บริเวณแสวนนอกหลังเต็งแดง ตรงกับประตูกัญญาดีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 4 พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาซึ่งประสูติมาเป็นเวลานาน มีพระดำริจะทรงบำเพ็ญกุศล โดยสร้างสระน้ำขึ้นเพื่อเป็นสาธารณประโยชน์แก่ผู้อาศัยอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

สระนี้เป็นสระสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างประมาณ 10.00 เมตรยาวประมาณ 15.00 เมตร ภายในสระก่ออิฐฉาบปูนโดยรอบ ที่ขอบสระทำเป็นทางเดินปูด้วยกระเบื้องซีเมนต์ มีบันได ก่ออิฐฉาบปูนลงไปตักน้ำได้ 2 ทาง มีรั้วไม้ฉลุลายกันตามแนวของทางเดินโดยรอบ มีประตู ทางเข้า-ออก 2 ทาง สระนี้มีหลังคาคลุม เป็นโครงหลังคาไม้มุงด้วยสังกะสี ที่ขอบชายคาประดับ ด้วยไม้แผ่นฉลุลายโดยรอบตรงทางเข้าด้านทิศตะวันออก มีบันทึกลงไปในแท่นจารึกคำอุทิศ

อัฐิสถาน

อัฐิสถานเป็นสถานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น เพื่อเป็นที่สำหรับเจ้านายทรงบำเพ็ญกุศลถวายพระอัฐิ อัฐิสถานนี้จะใช้ต่อมาเป็นเวลานานเท่าไร ไม่ปรากฏทราบจนสมัยรัชกาลที่ 5 สันนิษฐานว่าได้ดัดแปลงอาคารบางหลังของอัฐิสถานนี้ เป็น คูณในพระราชวังชั้นใน สำหรับผู้กระทำความผิด เรียกว่า “ติดสนม” (ติดคุก) ปัจจุบันอาคารนี้ เป็นที่ทำการของหมวด วรอาสน์

อุโมงค์

บรรดาหญิงชาววังทุกรุ่นทุกวัย ยกเว้นพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอม หม่อมเจ้า ท้าว นาง และคุณพนักงานชั้นสูงจะต้องไปถ่ายทุกข์ที่สถานที่แห่งหนึ่งที่เรียกว่า อุโมงค์ ซึ่งตั้งอยู่ ทางด้านทิศตะวันตกใกล้ประตูศรีสุดาวงค์ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้บรรยายถึงลักษณะ ของอุโมงค์ไว้ในหนังสือสี่แผ่นดินความว่า “มีลักษณะเป็นสิ่งก่อสร้าง ก่ออิฐ ถือปูน เป็นทางยาว พุ่งออกมาจากกำแพงวังชั้นในภายในอุโมงค์มีทางเดินกลาง สองข้างยกพื้นสูงพอก้าวขึ้นลงได้ ตั้ง ถึงข้างล่างตลอดเป็นแถว บนยกพื้นกันฝาเป็นคอกสำหรับบังได้เฉพาะตัวคนซึ่งเมื่อนั่งยองๆ แล้ว ฝานั้นก็ขึ้นขึ้นมาเสมอพื้นนอกเล็กน้อย” ส่วนการการรักษาความสะอาดภายในอุโมงค์นี้อุทุมพรได้ กล่าวไว้ในหนังสือวังหลวงว่า “มีท่อสำหรับไขน้ำเข้าออกให้ถ่ายเทสิ่งโสโครกไปตามท่ออุโมงค์ได้ พื้นดิน ลอดไปออกแม่น้ำได้ตลอดเวลา ตรงทางเข้าอุโมงค์ไม่มีประตูปิดเปิด แต่ทำเป็นช่องโค้งๆ ใต้แท่นประตู...มีลับแลบังอยู่ ตรงกลางพื้นภายในก่ออิฐฉาบปูน ปูกระเบื้องหน้าวาว ภายใน อุโมงค์มีช่องลมกว้างมาตลอดแนว ช่วยให้แสงสว่างส่องถึงและถ่ายเทอากาศได้สะดวก” ปัจจุบัน อุโมงค์ดังกล่าวได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปหมดแล้ว คงมีแต่ส้วมแบบที่ใช้สอยกันในปัจจุบัน

3 ลักษณะการวางผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของ พระราชวังดุสิต

ราชสำนักฝ่ายในจากพระบรมมหาราชวังสู่พระราชวังดุสิต “พระที่นั่งวิมานเมฆ”

เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอาคารพระตำหนักต่างๆ ของฝ่ายในมีสภาพแออัดและแต่ละตำหนักก็มีผู้อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ถึงแม้ในสมัยนี้ จะมีการปรับปรุงแก้ไข และขยายพื้นที่เพิ่มเติม ก็ยังไม่เพียงพอ ปริมาณประชากรไม่สมดุลกับพื้นที่ ทำให้เกิดความเสื่อมของสภาวะอากาศ ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยทำให้เกิดการเจ็บไข้ได้ป่วย

ทั้งนี้ยังส่งผลอย่างมากต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงประทับอยู่ที่ด้านหลังของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งติดกับเขตพื้นที่ของฝ่ายในที่แออัดด้วยผู้อาศัยและอาคารพระตำหนักต่างๆ ประกอบกับระบบสาธารณสุขโรคขั้นพื้นฐานไม่ดี มักส่งกลิ่นเหม็น ทำให้พระองค์ทรงไม่สบายพระองค์อยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ คณะแพทย์ประจำพระองค์กราบทูลให้ทรงหาที่ประทับส่วนพระองค์แห่งใหม่ ซึ่งพระองค์ก็ทรงเห็นชอบด้วยหลังจากเสด็จกลับจากการประพาสยุโรปเมื่อพ.ศ. 2440 พระองค์ทรงมาประทับในพระบรมมหาราชวังก็ทรงพระราชดำริว่า ในฤดูร้อนในพระบรมมหาราชวังร้อนจัด เพราะมีตึกบังอยู่โดยรอบไม่เป็นที่ลมเดินสะดวก ทำให้ทรงไม่สบายพระวรกาย จึงต้องเสด็จประพาสหัวเมืองเพื่อให้ทรงสำราญพระราชอิศริยาภรณ์เป็นเนืองๆ จนเป็นเหตุให้เกิดพระราชดำริจะให้มีการสร้างที่ประทับร้อนในกรุงเทพฯ ดังนั้นในปีเดียวกันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซื้อที่ดินและนาในระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม จนถึงคลองสามเสนด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ และทรงนำเงินพระคลังข้างที่มาใช้ในการสร้างพระราชวังแห่งใหม่ ทรงพระราชทานชื่อตำบลนี้ว่า “สวนดุสิต” และพระราชทานนามวังว่า “วังสวนดุสิต” (ต่อมาโปรดให้เรียกว่า พระราชวังสวนดุสิต) ในชั้นแรกโปรดให้สร้างพลับพลาขึ้นเป็นที่ประทับ ซึ่งได้ทำพิธีเปิดพลับพลาเมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.118 (พ.ศ. 2442) พลับพลาที่ประทับส่วนพระองค์นี้เป็นเรือนหลังใหญ่ชั้นเดียว เดินถึงกันได้หมด ที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอยู่ใกล้กัน นอกจากนั้นเจ้านายฝ่ายในพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในยังอาศัยอยู่ด้วยอีกมากมาย

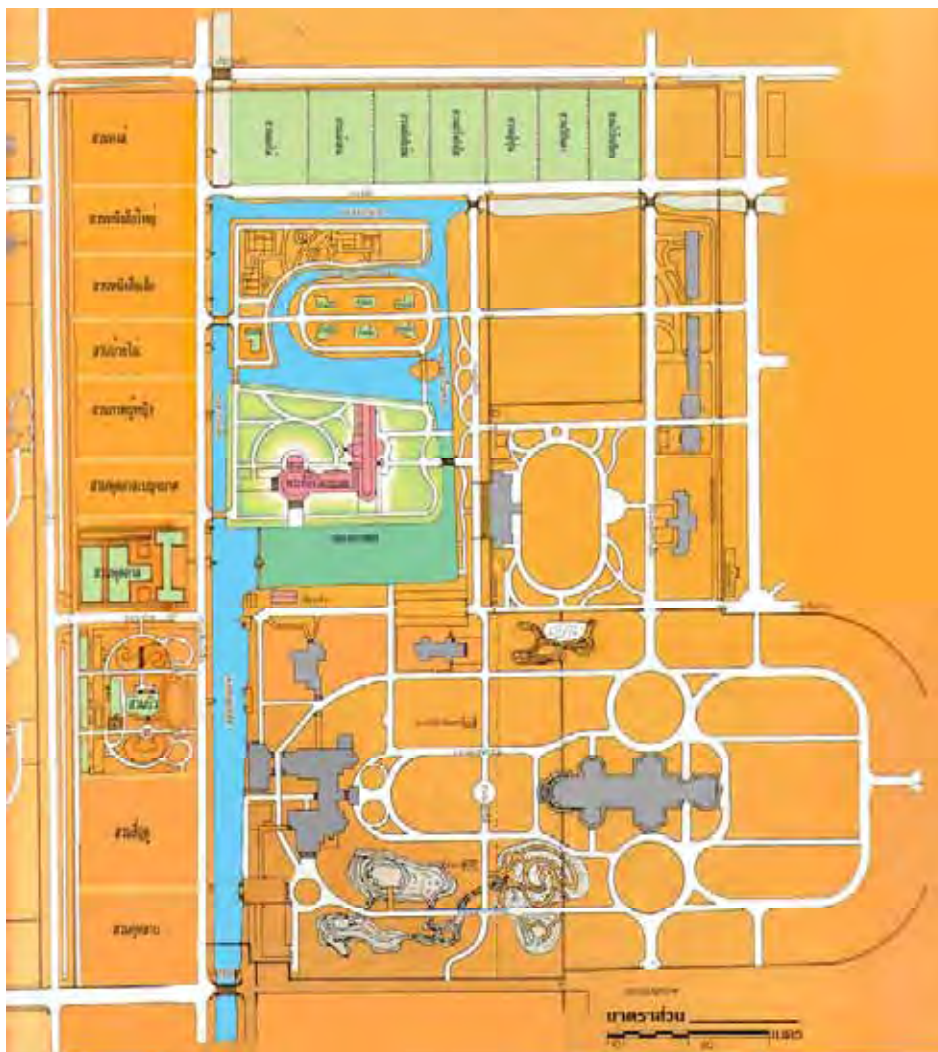
จนกระทั่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลทางฝั่งตะวันออกในเดือนพฤษภาคม ร.ศ.119 (2443) ทรงประทับแรม ณ พระราชวังจุฑาธุชราชฐานที่เกาะสีชัง พระองค์ได้ทรงทอดพระเนตรพระที่นั่งมณเฑียรรัตนโรจน์ที่ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อ ร.ศ. 111 (พ.ศ.2435) แต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์เนื่องจากเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ทำให้การก่อสร้างได้ระงับไป ทรงมีพระราชดำริเห็นสมควรให้รื้อไปปลูกใหม่ที่สวนดุสิต เพื่อเป็น

ที่ประทับแรมได้สะดวก จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโยธาเทพ (กร หงสกุล) เป็นนางงานจัดการรื้อพระที่นั่งองค์นั้นมาสร้างขึ้นในสวนดุสิต ให้มีพระราชพิธีวางศิลาฤกษ์ ระหว่างวันที่ 30-31 สิงหาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ.2443) พระราชทานนามพระที่นั่งองค์นี้ว่า **“พระที่นั่งวิมานเมฆ”** นับว่าเป็นพระที่นั่งองค์แรกที่สร้างขึ้นเป็นการถาวรในบริเวณสวนดุสิต พระที่นั่งวิมานเมฆนี้สร้างเสร็จในเวลา 1 ปี พ.ศ. 2444 พร้อมกันนี้ยังทรงแบ่งที่ดินในสวนดุสิตนี้ พระราชทานเจ้าจอมมารดา และพระเจ้าลูกเธอเป็นส่วนๆ เรียกว่า **“สวน”** มีคลองขุดเพื่อเป็นทางได้นำใช้และระบายน้ำ มีถนนสายต่างๆ ทรงพระราชทานชื่อทั้งสวน คลอง ประตู่ และถนนตามชื่อของเครื่องลายครามที่กำลังนิยมเล่นกันในสมัยนั้นเรียกว่า **“เครื่องกิมติ่ง”** สวนที่ทรงพระราชทานให้เจ้าจอมมารดาและพระเจ้าลูกเธอ ในพระราชวังดุสิตมี 17 สวนคือ

1. สวนสี่ฤดู ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
2. สวนหงส์ ของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
3. สวนนกไม้ ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรีพระอัครราชเทวี
4. สวนบัว ของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
5. สวนฝรั่งกังไส ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี
6. สวนบัวยไผ่ ของเจ้าจอมมารดาแสด พระองค์เจ้าอัปภัสน์ตรีปชา
พระองค์เจ้าทิพยาลังการ
7. สวนพุทตาน ของเจ้าจอมมารดาอ่อน พระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพ พระองค์
เจ้าอดิศัยสุริยาภา เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ
เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมแสดเจ้าจอมแถม
8. สวนพุทตานเบญจมาศของเจ้าจอมมารดาชุ่ม พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา
และพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์
9. สวนภาพผู้หญิง ของกรมขุนสุพรรณภาควดี พระองค์เจ้าสุวภัทรวไลพรรณ
เจ้าจอมเรียม
10. สวนหนังสือเล็ก ของพระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ
11. สวนหนังสือใหญ่ ของพระองค์ปิเตรีศภัทราวุดี
12. สวนเขาไม้ ของพระองค์เจ้าจุฑารัตนราชกุมารี
13. สวนไม้สามอย่างของพระองค์เจ้าจักรพรรดิรัชกัญญา และเจ้าจอมมารดาตลับ
14. สวนม้าสน ของพระองค์เจ้าประเวศวรสมัย
15. สวนผักชีเข้ม ของพระองค์เจ้าศิริพงษ์ประไพ

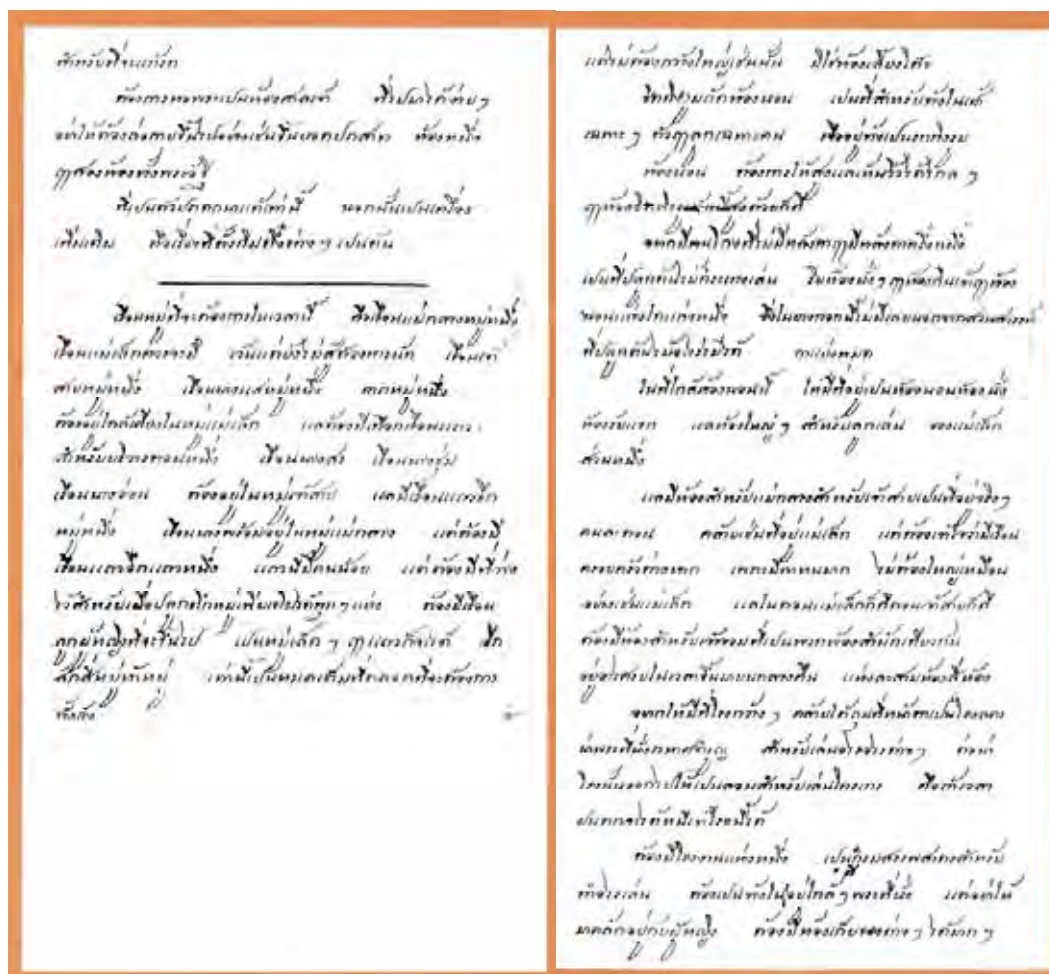
16. สวนป๊ายเซียน ของเจ้าจอมมารดาโหมด

17. สวนบัวเปลว ของห้องเครื่องต้น⁷³

แผนผังที่ 44 ตำแหน่งที่ตั้งพระที่นั่งวิมานเมฆ และตำแหน่งตำหนักและสวนต่างๆ
ที่พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานให้เจ้าจอมมารดาและ
พระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวังสวนดุสิต ในสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก สำนักพระราชวัง, พระที่นั่งวิมานเมฆ พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรง
พิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 14 -15.

⁷³ สำนักพระราชวัง, พระที่นั่งวิมานเมฆ พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนา
พานิช, 2545), 14 -15.

ภาพที่ 65 พระราชหัตถเลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

เรื่องพระราชปรารภเรื่องพระที่นั่งองค์ใหม่ ในพระราชวังดุสิต

ที่มา : สำนักพระราชวัง, จดหมายเหตุเรื่องพระที่นั่งวิมานเมฆ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2526.)

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งวิมานเมฆ

พระที่นั่งวิมานเมฆ ที่สร้างขึ้นในพระราชวังสวนดุสิตนี้เป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลการก่อสร้างแบบตะวันตก แบบโรแมนติคที่มีลักษณะพื้นเมือง โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเป็นผู้กำกับการออกแบบพระที่นั่งที่สร้างด้วยไม้สักทองทั้งหลัง เป็นรูปตัว (L) คือสร้างเป็นรูปสองแฉกตั้งฉากกันด้านทางทิศใต้ขนานกับอ่างหยก อีกด้านทิศตะวันออกขนานกับคลองร่องไม้หอมแต่ละด้านยาว 60 เมตร เป็นอาคารสูง 4 ชั้น

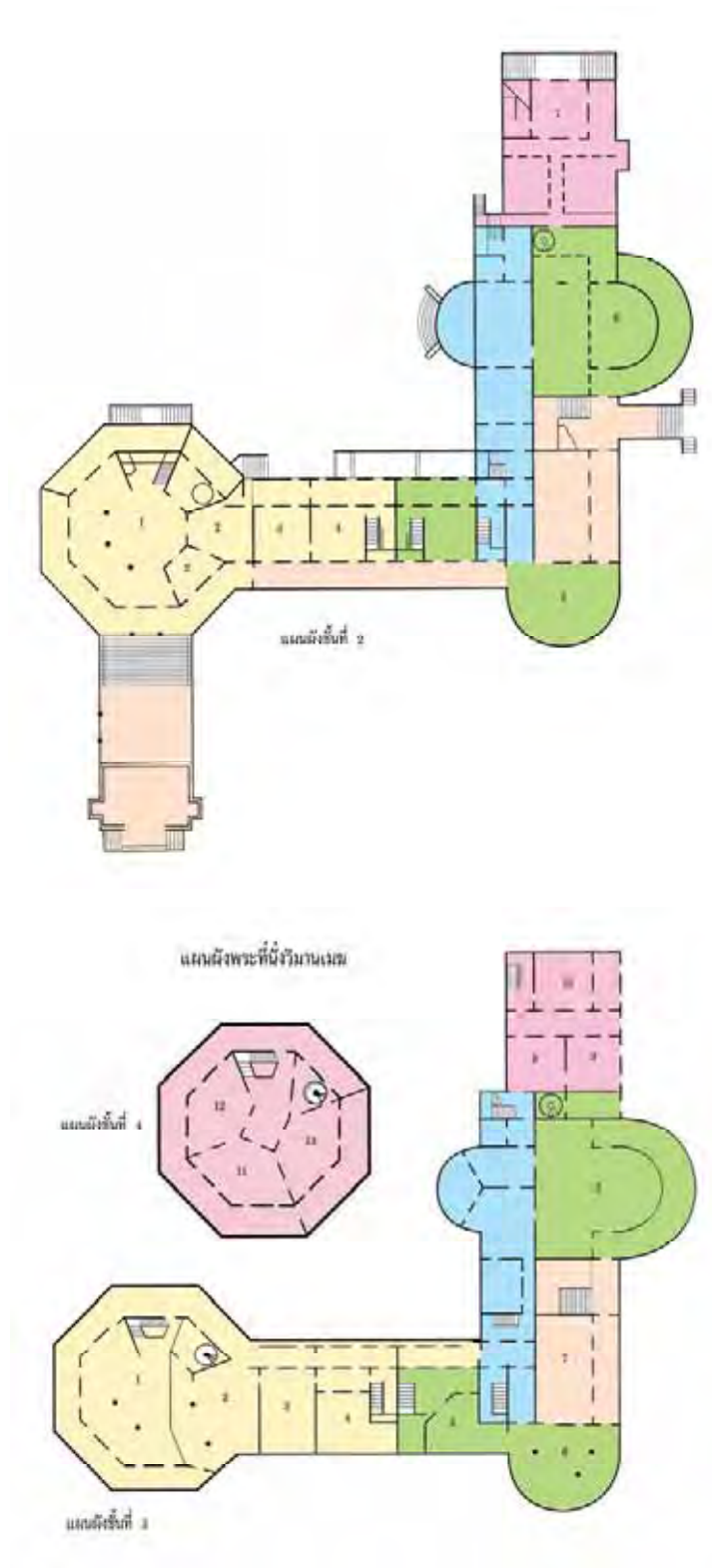
ชั้นแรกเป็นชั้นใต้ตํ่าก่ออิฐฉาบปูน ส่วนชั้น 2-4 เป็นไม้สักทองทั้งหมด ชั้นที่สี่นั้นเป็นบริเวณที่เรียกว่า “แปดเหลี่ยม” ภายในพระที่นั่งทุกชั้นมีประตูติดต่อกันตลอดทุกห้อง มีห้องรวมทั้งหมด 31 ห้องส่วนที่กว้างที่สุดวัดได้ 35 เมตร ส่วนกว้างทั่วไป 15 เมตร ส่วนสูงถึงเพดานชั้น 4 สูง 20 เมตรวัดถึงยอดหลังคาปลายแหลมของหลังคาพระที่นั่งได้ 25 เมตร ที่ปลายสุดด้านขนานทางทิศติดคลองรางเงินนั้นมีโรงพินขนาดใหญ่ ที่ตั้งองค์พระที่นั่งคล้ายเป็นเกาะล้อมด้วยคลองทั้ง 4 ด้านคือ คลองคาบแผ่นกระຈกทางด้านทิศเหนือ คลองรางเงินทางด้านทิศตะวันตก คลองร่องไม้หอมทางด้านทิศตะวันออก และคลองอ่างหยกทางด้านทิศใต้ ในชั้นแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์แต่แรกที่จะสร้างพระราชวังดุสิตไว้เป็นที่ประทับเวลาเสด็จประพาสพักผ่อนอิริยาบถแทนการเสด็จประพาสหัวเมือง แต่ต่อมาได้ใช้เป็นที่ประทับถาวร ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2444 – 2449 เป็นเวลา 5 ปีที่พระองค์ทรงประทับอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆ

องค์พระที่นั่งวิมานเมฆเป็นสถาปัตยกรรมทึงดงาม ประดับด้วยลวดลายไม้แกะสลักแบบขนมปังขิงตามหน้าจั่วคอสอง เ็จชาย ห้องต่างๆ ภายในพระที่นั่งแบ่งออกตามสี่ภายในได้เป็น 5 หมู่สี่ คือ หมู่สี่ฟ้า สิงาข้าง สีลูกพีช สีเขียว และสีชมพู ปลายสุดด้านทิศตะวันตกสร้างเป็นโดมแปดเหลี่ยม เป็นที่ประทับส่วนพระองค์ ประกอบด้วยห้องบรรทม ห้องทรงงาน ห้องฉลองพระองค์ ห้องทรงแบบยุโรป ส่วนห้องแปดเหลี่ยมถัดลงมาจะเป็นห้องสำราญพระอิริยาบถ

ภาพที่ 66 ภาพพระที่นั่งวิมานเมฆในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระที่นั่งวิมานเมฆ พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 23.

แผนผังที่ 45 แผนผังของพระที่นั่งวิมานเมฆ ในพระราชวังสวนดุสิต

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระที่นั่งวิมานเมฆ พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 68 - 69.

แผนผังพระที่นั่งวิมานเมฆชั้นที่ 2

1. ห้องพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์วราภรรยาดิชาของ
พระนางเจ้าสุชุมมาลมารศรี
2. ห้องเตรียมอาหาร
3. ห้องเจ้าจอมมารดาอ่อนและพระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพ
4. ห้องของพระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภรรยาดิชาของเจ้าจอมมารดาอ่อน
5. ห้องโถงสี่เหลี่ยม
6. ห้อง Grand Piano
7. หมู่ห้องสี่เหลี่ยม

แผนผังพระที่นั่งวิมานเมฆชั้นที่ 3

1. และ 2. ห้องอักษรสมเด็จพะปิตุฉาเจ้าสุชุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
3. ห้องสมเด็จพะปิตุฉาเจ้าสุชุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
4. ห้องเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ และเจ้าจอมในสายสกุลบุณฑนาคหรือเจ้าจอมก๊กอ
5. ห้องเจ้าจอมมารดาชุม
6. ห้องพระองค์เจ้าสุจิตราภรรยในเจ้าจอมมารดาชุม
7. ห้องพระองค์เจ้าอาทรทิพนิภาในเจ้าจอมมารดาชุม
8. ห้องโถงท้องพระโรงที่ประชุมเสนาบดีฝ่ายหน้าเข้าเฝ้า
- 8.1. ห้องสมเด็จพะศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
9. ห้องบรรทมสมเด็จพะศรีพัชรินทรราชินีนาถ และสมเด็จพะเจ้าลูกเธอ
เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
10. ห้องพระอัครชายาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏประทับกับ
พระธิดาสองพระองค์คือ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา
(สมเด็จหญิงกลาง) และเจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี
(สมเด็จหญิงน้อย)

แผนผังพระที่นั่งวิมานเมฆชั้นที่ 4 ที่ประทับส่วนพระองค์

11. ห้องพระบรรทม
12. ห้องทรงงาน
13. ห้องแต่งพระองค์ ห้องสรง

ภาพที่ 67 เจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พระที่นั่งวิมานเมฆตรงมุขศาลาท่าน้ำริมคลองอ่างหยก
ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระที่นั่งวิมานเมฆ พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช,
2545), 47.

วิถีชีวิตของฝ่ายในที่พระราชวังดุสิต “พระที่นั่งวิมานเมฆ”

การใช้ชีวิตของฝ่ายในในพระที่นั่งวิมานเมฆนี้ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรง
นิพนธ์ไว้ว่านอกจากจัดเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังมี
เจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารประทับและอยู่อีกมากมายด้วยกัน เริ่มตั้งแต่ตรงบริเวณหลัง
แปดเหลี่ยมชั้นสามและใกล้เคียงนั้น เป็นที่ประทับสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมารศรีพระอัคร
ราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ถัดลงมาที่
ตรงแนวกันเป็นที่ประทับพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช (ซึ่งรวมเจ้าจอมมารดา
กันกับพระนางเจ้าพระราชเทวี) จากนั้นกันฉากเป็นตอนๆ ที่ชั้นสองคือชั้นล่าง เหนือใต้ชั้นดำนั้น
เป็นที่อยู่ของเจ้าจอมมารดาอ่อน และพระเจ้าลูกเธอในเจ้าจอมมารดาอ่อน 2 พระองค์ คือพระองค์
เจ้าอรประพันธ์ราไพและพระองค์เจ้าอดิศักดิ์สุริยาภา ตรงกันที่ชั้นบน เป็นที่อยู่ของเจ้าจอมเอี่ยม
และเจ้าจอมเอิบ ที่ชั้นบนนั่นเอง เปิดฉากต่อไปเป็นเจ้าจอมมารดาชุ่ม และพระเจ้าลูกเธอในเจ้า
จอมมารดาชุ่ม 2 พระองค์คือพระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา และพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ ถัดไปตรง
บริเวณที่เป็นท้องพระโรงใหญ่ที่เรียกว่า “โถง” นั้นเป็นห้องประชุมเสนาบดี

ข้างหลังห้องประชุมเสนาบดี เป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงราชบุรีราชสิรินธร ต่อจากที่ประทับของ สมเด็จพระบรมราชินี ก็ถึงที่ประทับพระอัครชายาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ประทับร่วมกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามลีนพธิดา กรมขุนศรีธรรมาลย์สุรเกียรติ์ (สมเด็จพระนาง้อง) และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอุทงเขตขัตติยานารี (สมเด็จพระน้อย) ส่วนชั้นล่างที่ตรงกันนั้นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนวิจิตรเจษฎ์จันทร์ (สมเด็จพระใหญ่) และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ายาวมาลนฤมล กรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี (สมเด็จพระน้อย)⁷⁵

การที่เจ้านายฝ่ายในและพระเจ้าลูกเธอ ที่มีที่ประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆนอกเหนือไป จากสวนต่างๆ ที่ได้รับพระราชทานเป็นเอกเทศนั้น เนื่องจากในช่วงนั้นพระที่นั่งวิมานเมฆเป็นที่ประทับส่วนพระองค์แห่งใหม่ ไม่ทรงประทับในพระบรมมหาราชวังเป็นการถาวรเช่นเดิม พระที่นั่งวิมานเมฆจึงเป็นศูนย์กลางของพระราชวังดุสิต ฝ่ายในจึงต้องมารักษาการตามตำแหน่งหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของตนประจำทุกวันตามความเหมาะสม ซึ่งบางครั้ง การปฏิบัติหน้าที่อาจล่วงเวลาจนถึงกลางคืนไม่สะดวกในการเสด็จกลับสวน หรือตำหนักที่ประทับในสวนของตน ดังนั้นพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีที่ประทับหรือที่พักบนพระที่นั่งวิมานเมฆด้วย แต่ก็ได้ย้ายขาดจากสวนที่ได้รับพระราชทาน เพียงมาประทับในการปฏิบัติงานเท่านั้นแล้วก็กลับสวน เช่น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทธานามารศรี พระอัครราชเทวีประทับที่สวนนกไม้ ก็มีที่ประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆเพื่อมาปฏิบัติหน้าที่ที่ทรงเป็น “ไปเวตสิเกตรารี” หรือราชเลขาการในพระองค์ ทรงประทับที่ห้องแปดเหลี่ยมชั้นสาม ห้องทรงอักษรของพระองค์ด้วย ส่วนเครื่องพัสดุภัณฑ์ต่างๆ ตลอดจนเครื่องทรงที่มีได้ทรงใช้ประจำของพระองค์และข้าหลวงในสำนักของพระองค์ ต่างก็เก็บอยู่ที่สวนนกไม้ทั้งสิ้นแม้เครื่องเสวยก็ทำมาจากสวน และเชิญใส่เรือมาส่งที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ซึ่งสวนทุกสวนอยู่ริมคลองอ่างหยกสามารถพายเรือถึงกันได้หมด พระอัครชายาเธอ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ทรงได้รับพระราชทานที่สวนบัว ก็ทรงมาปฏิบัติงานในการกำกับการ “พระเครื่องต้น” ทั้งปวง เจ้าจอมในสกุลบุษราคัมก็หลายองค์ที่มีที่ประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆ มีหน้าที่ปฏิบัติถวายอยู่งานนวดบ้าง รับใช้ทั่วไปบ้างและก็มีสวนส่วนพระองค์ด้วยเป็นต้น

⁷⁵ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, บันทึกความทรงจำของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล (กรุงเทพฯ : วัชรินทร์การพิมพ์, 2522), 207.

หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เล่าว่าพระอัครชายาเธอกรมขุนสุทธาสินีนาฏ ซึ่งทรงกำกับการพระเครื่องต้นนั้น ทรงสรรหาผู้มีฝีมือมาทำเครื่อง และฝึกฝนกันจนเป็นสำนักสำคัญ ได้ทรงรับราชการในหน้าที่นี้จนตลอดรัชกาล ผู้ที่เป็นคนทำเครื่องนั้น ก็แบ่งหน้าที่กันเป็นแผนกต่างๆ เช่น หม่อมเจ้าหญิงเมหาพี ปราโมช ทรงทำเครื่องควา หม่อมเจ้าหญิงคยองทำ ปราโมช ทรงทำเครื่องหวาน หม่อมเจ้าหญิงสไบย นิลรัตน์ ทรงจัดการเรื่องฝึกต่างๆ นอกจากนี้ก็ยังมีหม่อมเจ้าอีกหลายองค์ร่วมกันรับราชการในสำนักนี้ เช่น ท่านองค์สารภี และท่านองค์พิศวง หม่อมเจ้าหญิงโษษฐิ์อ่อน และหม่อมเจ้าหญิงรำมะแซ เป็นต้นเครื่องต้นที่ทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะจัดการผูกผ้าขาว ตีตรา แล้วมีพนักงานกลางเชิญจากห้องเครื่องต้น มาส่งพนักงานใช้ ก่อนจะเชิญนั้น ต้องถวายบังคมเสียก่อนตามประเพณี เมื่อพนักงานใช้ซึ่งมีอยู่ 4 คนรับเครื่องจากพนักงานกลางแล้ว คุณท้าวสุภักตการภักดีก็จะทำหน้าที่แกะตรา และเชิญเครื่องนั้นส่งต่อไปให้เจ้าจอมเพื่อตั้งถวายต่อไป⁷⁶

ต่อมาภายหลังเมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงย้ายไปประทับที่สวนสรีฤกษ์เป็นการถาวรแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ย้ายพระวิมานที่บรรทมมาประทับทางห้องท้องพระโรงใหญ่ ที่เรียกว่าโป่ง เพราะเป็นที่เสด็จขึ้นลงติดต่อกับฝ่ายหน้าทางพระที่นั่งอภิเศกดุสิตที่สร้างขึ้นเป็นท้องพระโรงในพระราชวังสวนดุสิต ได้สะดวกดี สวรรเจ้านายและข้าราชการบริพารฝ่ายในอื่นๆ ก็ยังคงประทับและอาศัยในห้องต่างๆ บนพระที่นั่งวิมานเมฆต่อไปดังเดิม เว้นแต่บริเวณซึ่งเดิมเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมราชินีนาถนั้น โปรดให้จัดเป็นห้องพระภูษา เนื่องจากอยู่ติดกับห้องทรงตรงทางออกไปที่ประทับพระอัครชายาเธอพระองค์นั้นเอง

พระราชกิจจานุกิจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อประทับอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆนั้น เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 เล่าว่าตามปกติแล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบรรทมตื่นใกล้เที่ยง เนื่องจากกว่าจะเข้าพระที่ก็เป็นเวลาประมาณตีห้าหรือใกล้ย่ำรุ่งแล้ว ขณะเมื่อบรรทมตื่นนั้น เจ้าพนักงานจะได้ทอดเครื่องทรงพระพักตร์ เป็นเครื่องแก้วเจียระไนทั้งชุด เมื่อเสร็จทรงแล้วก็เป็นเวลาเสวยพระกระยาหารกลางวัน โดยบรรดาเจ้านายฝ่ายในทั้งหลายจะพร้อมกันมาเฝ้าทูลละอองธุลี พระบาท ณ ห้องโป่งนั่นเอง ครั้นเวลาประมาณบ่าย 4 โมงก็จะเสด็จพระราชดำเนินไปราชการบ้าง เสด็จประพาสลาลองบ้างสุดแต่พระราชอัธยาศัยจนเวลาประมาณทุ่มหนึ่งจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับมายังพระที่นั่งวิมานเมฆ แล้วเสวยพระกระยาหารค่ำเวลาประมาณ 2 ทุ่มครึ่ง ต่อจากนั้นก็เป็นเวลาว่าง สุดแต่พระราชอัธยาศัยอีก

⁷⁶ สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 40 - 43.

เช่นเดียวกัน บางวันอาจจะทรงราชการ หรือบางวันก็อาจมีการซ้อมละครสำหรับแสดงในงานพิธีต่างๆ สุดท้ายเวลาตีกลองรุ่ง ราวตี 3 หรือตี 4 ก็จะได้เสวยเครื่องว่างอีกครั้งหนึ่ง แล้วเข้าพระที่ นอกจากนั้น พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ยังได้บันทึกเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า “เมื่อสร้างพระราชมนเทียรขึ้นที่สวนดุสิตแล้ว ทรงย้ายมาประทับแรมที่พระที่นั่งวิมานเมฆ วันจันทร์เป็นวันประชุมเสนาบดีที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ก่อนเวลาประชุมบางทีก็มีการออกขุนนางที่พระที่นั่งอภิเชษดุสิต ทรงพระราชดำเนินทักทายปฏิสันถารทั่วกัน”

พระที่นั่งวิมานเมฆ เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประทับอยู่ด้วยความสำราญพระราชฤทัย ดังได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาลงวันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 121 ซึ่งเป็นเวลาที่เพิ่งเฉลิมพระที่นั่งได้เดือนหนึ่ง พระราชทานไปยังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ) ความว่า “พอมายูที่นี้สบายดีเป็นอันมาก ถ้าอยู่ในวังเห็นจะต้องไปเที่ยวอีก ร้อนเหลือกำลัง” นอกจากพระองค์แล้ว แม้แต่เจ้านายฝ่ายในรวมทั้งข้าราชการบริพารอื่นๆ ก็ได้ประทับและอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆด้วยความสุขเช่นกัน อาทิเช่น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทามลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้มีลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 11 พฤษภาคม ร.ศ.121 พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ความว่า “ตั้งแต่เสด็จมาอยู่ที่นี่สัก 2 เดือนได้แล้ว ยังรู้สึกสบายมากไม่อยากจะกลับไปวังเลย”

เนื่องจากบรรยากาศของพระราชวังสวนดุสิตนั้นเป็นที่โล่งสบาย มีต้นไม้ใหญ่น้อยที่ทรงปลูกไว้ด้วยพระองค์เองมากมายทำให้ร่มรื่น และพระที่นั่งเองเป็นลักษณะโล่งมีหน้าต่างทั่วตลอดทั้งพระที่นั่งทำให้ลมเดินสะดวก ไม่มีตึกหรืออาคารบังทางลมเลย และยังล้อมรอบไปด้วยคลองต่างๆ ยิ่งเพิ่มความเย็นสบายแก่ผู้อยู่อาศัย นับว่าพระราชวังสวนดุสิตเป็นดังสวนสวรรค์ของพระมหากษัตริย์และชาววังฝ่ายในโดยแท้ ทั้งยังมีความผ่อนคลายในเรื่องระเบียบแบบแผนประเพณีโบราณที่เคร่งครัดในอดีตของฝ่ายใน ทำให้ยิ่งมีความผ่อนคลายความตึงเครียดลง ฝ่ายในทั้งหลายก็ล้วนมีความสุขจนไม่อยากจะกลับไปอยู่ที่พระบรมมหาราชวังดังเดิม ทำให้พระบรมมหาราชวังถูกลดบทบาทลง กลายเป็น “ที่เก่า” ที่เป็น “ที่ทำงาน” ของพระมหากษัตริย์ ส่วนพระราชวังสวนดุสิตที่พระที่นั่งวิมานเมฆกลายเป็น “ที่ใหม่” ที่เป็น “บ้าน” ขององค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในพระราชวังสวนดุสิต พระที่นั่งวิมานเมฆเปรียบเป็นศูนย์กลางของเขตพระราชฐานชั้นในของพระราชวังดุสิตแห่งนี้ หรือถ้าเปรียบกับพระบรมมหาราชวังก็เปรียบเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ที่อยู่ส่วนท้ายของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ที่เป็นประทับส่วนพระองค์กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเท่านั้นไม่มีห้องที่ประทับของพระมเหสีหรือเจ้าจอมองค์อื่น ซึ่งต่างจาก

พระที่นั่งวิมานเมฆที่เป็นเสมือนสถานที่ที่เป็นศูนย์รวมของเจ้านายฝ่ายในที่มาปฏิบัติหน้าที่ และประทับรวมกันมากที่สุดนับว่าเป็นที่แรกครั้งแรกในประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงการผ่อนคลายของระเบียบประเพณีฝ่ายในที่ถือปฏิบัติกันมานาน ทำให้ฝ่ายในมีบทบาทต่อการปรนนิบัติองค์พระมหากษัตริย์มากขึ้น และเจ้านายฝ่ายในที่มีที่ประทับบนพระที่นั่งวิมานเมฆ ล้วนแต่เป็นเจ้านายที่เป็นเจ้าของสำนักที่มีความเชี่ยวชาญและชำนาญการพิเศษในด้านการงานต่างๆ เช่นในด้านอาหารหรือพระเครื่องต้น การเย็บผ้า การจัดดอกไม้ การอักษรหรือการศึกษาต่างๆ เป็นต้นซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้นบท

เมื่อราชสำนักฝ่ายในได้ย้ายมาประทับที่พระราชวังดุสิต มีที่ประทับที่ได้รับพระราชทานเป็นส่วนส่วนพระองค์ทำให้แต่ละสำนักมีพื้นที่ในการทำงานของแต่ละสำนักมากขึ้น สามารถทำงานที่รับสนองพระองค์มีประสิทธิภาพมากขึ้น และฝ่ายในก็มีสุขภาพดีขึ้นเนื่องจากแต่ละสำนักมีพื้นที่ที่มีการจัดผังที่เป็นระบบไม่บังหรือแออัดกัน แล้วยังมีลำคลองผ่านเป็นทางระบายและชักน้ำใช้ทุกสวน แต่ละสวนมีความร่มรื่นไปด้วยต้นไม้ พระตำหนักของเจ้านายฝ่ายในอยู่ในสวนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้นั้นมีความสำคัญ ที่มีการสร้างพระตำหนักต่างๆ ที่มีความแตกต่างกัน ตามความประสงค์และยศตำแหน่งของเจ้านายเจ้าของตำหนักนั้นๆ แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของสถาปัตยกรรมของเขตพระราชฐานชั้นในของพระราชวังดุสิตในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคมในขณะนั้นเช่นกัน แต่มีความเป็นเอกลักษณ์ที่เป็นสถาปัตยกรรมของสตรีโดยเฉพาะ ที่นาคศึกษา ที่มีเฉพาะสตรีในราชสำนักฝ่ายในเท่านั้น และมีในพระราชวังเท่านั้นเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 5 แล้วก็ไม่ปรากฏการสร้างให้ฝ่ายในโดยเฉพาะอีก ดังนั้นจึงต้องการศึกษาพระตำหนักในสวนต่างๆ ที่รัชกาลที่ 5 พระราชทานให้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงจะกล่าวเฉพาะสวนที่ยังคงมีตำหนักเหลือสภาพเดิมอยู่ คือ

พระตำหนักสวนสี่ฤดู : ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ (พระราชธิดาในสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี)

พระตำหนักสี่ฤดูนี้เป็นตำหนักไม้สองชั้น ทาสีปูน เป็นสี่ชมพูแก่มีพระเฉลียงโถง มีбалพระกลเป็นกระจกลี และไม้บานเกล็ดรอบพระตำหนัก ด้านหน้ามีบันไดขึ้นลงสองด้าน พระหนักชั้นบนด้านซ้ายทางด้านทิศใต้ เป็นห้องที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ห้องกลางเป็นห้องสำหรับให้เฝ้าฯ และชั้นบนด้านขวาทางทิศเหนือเป็นที่ประทับ และห้องบรรทม

รวมกัน ด้านหลังพระตำหนักมีบันไดวนขนาดใหญ่ลงไปยังชั้นล่าง ซึ่งเป็นที่อยู่ของ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ป้อม มาลากุล ผู้เป็นต้นห้องของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ (ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เป็นท้าววรคณานันท์) และคุณแวว บุญยรัตพันธุ์ ผู้รับใช้สนองพระราชเสาวนีย์ ส่วนข้าหลวงในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือนข้าหลวงขึ้นใหม่ในบริเวณสวนผัก ทางด้านหลังตำหนัก นอกจากนี้บรรดาหม่อมเจ้าที่ทรงรับอุปการไว้ ก็โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ทั้งภายในพระตำหนัก และเรือนบริเวณใกล้เคียง เช่นหม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิตติยากร หม่อมเจ้าหญิงพิไลเลขา ดิศกุล หม่อมเจ้าหญิงนงลักษณ์ ทศนิย (ภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7) โดยมีข้าหลวงผู้ใหญ่ในสำนักอีกหลายท่าน คอยดูแลเช่น คุณอุ๋ ชูโต คุณพระพีเลียงจันทร์ ชูโต และคุณปริก สำนักของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ที่สวนสีกุฎนี้ก็เป็นสำนักที่ใหญ่ที่สุดเช่นเดียวกับที่พระบรมมหาราชวัง

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อย้ายพระตำหนักสีกุฎนี้ไปไว้ที่วังสุโขทัยแต่พระตำหนักยังคงอยู่ในสภาพเดิม หลังจากนั้นเมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถสิ้นพระชนม์ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อย้ายพระตำหนักสวนสีกุฎไปสร้างใหม่อีกครั้ง ณ วัดราชาธิวาสวรวิหาร จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 9 พระตำหนักสีกุฎจึงกลับมาที่พระราชวังสวนดุสิตจนพระราชวังสวนดุสิตจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 68 พระตำหนักสวนสีกุฎ

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 47.

พระตำหนักสวนหงส์ : ของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี

พระตำหนักสวนหงส์ เป็นพระตำหนักเรือนไม้สองชั้นประดับลวดลายไม้แกะสลักตามเชิงชายระเบียง และคอสองตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระที่นั่งวิมานเมฆ ใกล้ประตูนกร่อง (ปัจจุบันคือ ประตูประสารเกียรติราช) พระตำหนักหลังนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทาน สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี)

สำนักของพระองค์เป็นแหล่งรวมของกลุ่มสตรีราชสำนักที่มีฝีมือในเชิงงานช่าง โดยเฉพาะ “งานทอผ้า” จนเป็นที่กล่าวถึงกันทั้งไปในพระราชสำนัก กิจกรรมการทอผ้า ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเริ่มขึ้นเมื่อครั้งที่สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี เสด็จฯ ไปประทับรักษาพระองค์ที่ศรีราชา คราวนั้นได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหูกทอผ้าอย่างพื้นบ้านเป็นการถาวร 1 หูก แล้วทรงขอคุณทองพูน บัญญาทเวะ บุตรีข้าราชการในจังหวัดมาซบเลี้ยง เพื่อให้มาเป็นครูและช่วยในการดำเนินเรื่องงานทอผ้า กระทั่งเมื่อเสด็จฯ กลับพระนคร ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการทอผ้า ณ บริเวณสวนศิवालย์ ในพระบรมมหาราชวัง จนเมื่อต้องทรงย้ายมาประทับที่พระตำหนักสวนหงส์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้นำเครื่องมือทอผ้าเข้ามาไว้ที่สวนหงส์ด้วย กิจกรรมการทอผ้าเป็นรูปเป็นร่างมากขึ้นจนกระทั่งกลายเป็น “กองทอ” และได้มีการจ้างผู้เชี่ยวชาญการทอผ้ามาจากญี่ปุ่นมาเป็นที่ปรึกษา พร้อมกับส่งเครื่องทอผ้ายกดอกและไหมดิบจากญี่ปุ่นมาใช้ด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามให้มีการปลูกต้นหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมในพระราชวังสวนดุสิตนี้อยู่ระยะหนึ่ง แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ จึงได้มีการเลิกกันไปเนื่องจากสภาพอากาศไม่เหมาะสม

สำนักของพระองค์มีการทอผ้ายกดอกไหม ผ้าไหมรัสเซีย (ผ้าสอดทอง) ซึ่งสามารถนำผ้ามาจำหน่ายภายในพระราชสำนักเพื่อเป็นผ้าตัดฉลองพระองค์ แม้แต่ในสำนักของพระองค์ก็ทรงใช้ผ้าที่ทอได้มาตัดฉลองพระองค์ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นกัน ซึ่งในสำนักนี้หม่อมเจ้าไชยศรี ปราโมช เป็นหัวหน้าช่างตัดเสื้อ และคอยควบคุมการตัดเย็บ ในสำนักนี้ยังรับจ้างตัดเสื้อให้แก่เจ้านายและผู้ที่อยู่ในพระราชฐาน และยังมีการจ้างครูฝรั่งมาเป็นทั้งช่างและครูสอนอยู่ในโรงงานด้วย (โรงเย็บ) กิจกรรมทอผ้าก็มีการสานต่อจนถึงสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 จึงได้มีการเลิกไป

ภาพที่ 69 พระตำหนักสวนหงส์

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 42.

พระตำหนักสวนบัว : ของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

เป็นตำหนักของพระอัครชายาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ซึ่งทรงเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบเรื่องการทำพระเครื่องต้น ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับเมื่อครั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวังโดยมีห้องพระเครื่องต้น(ห้องครัว) นามว่า **“สวนบัวเปลว”** ซึ่งตำหนักสวนบัวเปลวนี้อยู่ติดกับพระตำหนักสวนบัว พระเครื่องต้นที่นำไปถวายต้องดูแลอย่างดี มีการประทับตราด้วยทุกครั้ง ก่อนที่จะส่งลงเรือพระประเทียบ พายลัดเลาะตามคลองเพื่อที่จะขึ้นถวายต่อไป นอกจากนั้นแล้วสำนักนี้ยังมีหน้าที่ในการบรรเลงเพลงด้วยวงมโหรี ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย⁷⁷

⁷⁷ สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 42.

ภาพที่ 70 ด้านนอกของพระตำหนักสวนบัว

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 90.

ภาพที่ 71 ด้านนอกของพระตำหนักสวนบัวเปลว

ที่เป็นตำหนักพระเครื่องต้นในพระราชวังสวนดุสิต

ที่มา : สาระ มีผลกิจ, ราชสำนักฝ่ายใน สมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : มติชน ,2551), 230.

พระตำหนักสวนฝรั่งกังไส : ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

เป็นพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในปีพ.ศ. 2451 เพื่อพระราชทานแก่ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ตรงที่สวนฝรั่งกังไส ที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระที่นั่งวิมานเมฆ พระตำหนักนี้เป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระญาติของพระองค์ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชธิดา 1 พระองค์ พระนามว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิมลนาคนพิสัยได้ประสูติสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2435 พระชนมายุได้เพียง 4 พรรษา ก็สิ้นพระชนม์

ภาพที่ 72 พระตำหนักสวนฝรั่งกังไส

ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 104.

นอกจากนี้บริเวณข้างๆ ตำหนักสวนฝรั่งกังไสยังมีตำหนักอีกจำนวนหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดที่ยังไม่ถูกรื้อถอน และยังคงสภาพเดิมให้ศึกษาได้ เช่น **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรัญญิก เทพกัญญา** พระชนินุสรณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ**พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวร**

ภาพที่ 73 ตำนัของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา
ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 138.

ภาพที่ 74 ตำนัของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา
ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 122.

ภาพที่ 75 ตำนานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 152.

ภาพที่ 76 ตำนานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี
ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 166.

ภาพที่ 77 ตำนานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน

ที่มา : สำนักพระราชวัง, พระราชวังดุสิต พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545), 176.

หลังจากที่สร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ และตำหนักสวนต่างๆ แล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ มาประทับที่พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังสวนดุสิตนี้แล้วก็ทรงเป็นที่สำราญพระราชหฤทัย จึงเป็นเหตุให้ทรงปรับเปลี่ยนจุดประสงค์จากการที่เป็นที่ประทับพักผ่อนสำราญพระราชอิสรียาภส่นพระองค์ ก็ทรงมีพระราชดำริประสงค์ที่จะประทับที่พระราชวังสวนดุสิตนี้เป็นการถาวรเป็นพระราชวังแห่งใหม่ จึงทรงให้ขยายการจัดการสร้างพระราชวังสวนดุสิตเพิ่มออกไป มีการจัดสร้างพระที่นั่งขึ้นอีกหลายองค์ เช่น สร้างพระที่นั่งอัมพรสถาน เมื่อพ.ศ.2445 สร้างพระที่นั่งอภิเศกดุสิต ในพ.ศ. 2450 เพื่อใช้เป็นท้องพระโรงเสด็จออกมหาสมาคม และประดิษฐานพระมหาเศวตฉัตร สำหรับประกอบพระราชพิธีต่างๆ และในปีเดียวกันนี้ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม เพื่อใช้เป็นท้องพระโรงขนาดใหญ่ แต่เสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 ในการสุดท้าย การจัดสวนและการตกแต่งภูมิทัศน์โดยรอบพระราชวังสวนดุสิต มีหลักฐานว่าในปีพ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จ้างช่างชาวอังกฤษที่มีความชำนาญในการทำสวนตามธรรมชาติเข้ามาจัดทำสถานที่เพาะชำต้นไม้ และจ้างช่างฝรั่งมาออกแบบพระที่นั่งองค์ต่างๆ ในพระราชวังสวนดุสิตนี้ด้วย

หลังจากที่ทรงประทับที่พระที่นั่งวิมานเมฆได้ราว 5 ปีถึงพ.ศ. 2449 ทรงย้ายไปประทับที่พระที่นั่งองค์ใหม่ที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นคือ**พระที่นั่งอัมพรสถาน** แทนพระที่นั่ง

วิมานเมฆ ส่วนเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารที่รับใช้ใกล้ชิดตามเสด็จไปประทับที่พระที่นั่งองค์ใหม่ด้วยเช่น พระอัครชายาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพ และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภาในเจ้าจอมอ่อน รวมทั้งเจ้าจอมในสกุลขุนนางทั้งหมด โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประทับอยู่ใกล้ๆ กับห้องพระบรรทม ส่วนพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ประทับ ณ พระที่นั่งอุดรภาค ซึ่งพระที่นั่งอุดรภาคนี้มีฉนวนทอดยาวเชื่อมต่อกับพระที่นั่งอัมพรสถาน และทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ประทับ ณ พระตำหนักสี่ฤดู ซึ่งจะเสด็จไปยังที่พระที่นั่งอัมพรสถานก็ต่อเมื่อทรงมีข้อราชการ

นับว่าพระราชวังสวนดุสิต กลายเป็นศูนย์กลางของราชสำนักฝ่ายในแห่งใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนในพระบรมมหาราชวังก็ยังคงมีพระตำหนักของเจ้านายฝ่ายในที่ย้ายไปยังคงไว้ดังเดิมแต่ไม่ได้ทรงไปประทับแล้ว มีเพียงเจ้านายฝ่ายในบางพระองค์เท่านั้นที่ยังคงประทับอยู่เช่นเดิมในพระบรมมหาราชวัง ส่วนฝ่ายในที่ย้ายไปแล้วเมื่อมีพระราชกรณียกิจหรืองานราชการก็จะเสด็จมายังพระบรมมหาราชวังเมื่อเสร็จสิ้นภารกิจก็จะเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต จึงอาจเปรียบได้ว่าพระบรมมหาราชวังคือ **“ที่ทำงาน”** ส่วนที่พระราชวังสวนดุสิตเป็นเสมือน **“บ้าน”** ส่วนพระองค์จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 5 เมื่อถึงรัชกาลที่ 6 คงเสด็จ มาประทับ ณ พระราชวังสวนดุสิตเช่นรัชกาลที่ 5 แล้วทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อพระราชวังใหม่โดยให้ตัดคำว่าสวนออกไปเป็น **“พระราชวังดุสิต”** และขยายขอบเขตพระราชวังให้กว้างออกไปยังบริเวณทุ่งสัมปอและสร้างพระตำหนักขึ้นใหม่ในบริเวณนั้นมีนามว่า **“พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน”** (ซึ่งต่อมาเป็นที่ประทับของรัชกาลที่ 9 องค์ปัจจุบัน) ส่วนเจ้านายและพระบรมมหาราชวังดังเดิม บางพระองค์เสด็จไปประทับ ณ พระราชวังแห่งใหม่ หรือไปประทับกับวังของพระราชโอรสบางพระองค์ก็กราบบังคมทูลลาย้ายกลับไปอยู่กับบิดามารดา รวมทั้งยังมีเจ้านายอีกหลายพระองค์ย้ายไปประทับ ณ **“สวนสุนันทา”** ทำให้ฝ่ายในในช่วงนี้ขาดเสาหลัก นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงให้ผู้ที่มีความคุ้นเคยฝ่ายในซึ่งเดิมเป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงปรับเปลี่ยนเป็นหน้าที่ของเสนาบดีกระทรวงวังแทน มีปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ในพระบรมมหาราชวัง คือ การประกาศพระราชกฤษฎีกาว่าด้วย ที่รโหฐานในราชสำนักพ.ศ. 2455 ซึ่งมีสาระสำคัญคือ การกำหนดให้พระราชวังทุกแห่ง สวนหลวงและที่ดินที่ติดกับเขตพระราชฐานเป็นที่ **“รโหฐาน”** ทั้งนี้รวมถึงบรรดาอาคารทุกแห่งที่อยู่ในเขตพระบรมมหาราชวังและพระราชวัง แม้จะใช้เป็นสถานที่ทำการของกระทรวงก็ต้องนับว่าเป็นที่รโหฐานทั้งสิ้น ห้ามผู้ใดจะเข้าออกได้ตามอำเภอใจอีกต่อไป

พระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ ส่งผลต่อสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีราชสำนักฝ่ายในโดยตรง ทำให้การไปมาหาสู่ติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกไม่ราบรื่นคล่องตัวเหมือนอย่างเดิม และกิจกรรมนันทนาการใดๆ ก็จะต้องระมัดระวังมากขึ้นเพราะต้องขอพระบรมราชานุญาตเสียก่อน ทำให้สภาพชีวิตในเขตพระราชฐานชั้นในในพระบรมมหาราชวัง เสื่อมโทรมลงอย่างเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงกับมีคำเรียกขานกันว่าถูก “ขังวังหลวง” หมายถึงสตรีที่ถูกจำกัดที่อยู่อาศัยไว้ในเขตพระบรมมหาราชวัง⁷⁸ หลังจากสิ้นรัชกาลที่ 6 ก็สิ้นราชสำนักฝ่ายในเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 7 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ถูกยึดครองโดยคณะราษฎร ราชสำนักฝ่ายในทั้งหมดจึงหมดไป

4 สถาปัตยกรรมของราชสำนักฝ่ายในที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของความศิวิไลซ์แบบตะวันตกสองรูปแบบ

สถาปัตยกรรมที่แสดงถึงอัตลักษณ์ความศิวิไลซ์ของราชสำนักฝ่ายใน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักฝ่ายในได้มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมากในหลายประการ จากสมัยต้นรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1-4 เริ่มตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงในเรื่องระเบียบจารีตประเพณีที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างเคร่งครัด ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ก็เริ่มผ่อนคลายลงอย่างเห็นได้ชัด เช่นมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องบทบาทหน้าที่ของสตรีในราชสำนักฝ่ายในมากขึ้น จากบทบาทที่ต้องเป็นกุลสตรีที่สมบูรณ์เพียบพร้อมในการเป็นแม่ศรีเรือน การเลี้ยงดูบุตร และปรนนิบัติรับใช้พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นหน้าที่ที่เรียกว่าเป็น “หลังบ้าน” เท่านั้น ก็ต้องเพิ่มบทบาทหน้าที่จากหลังบ้านที่สมบูรณ์และเพียบพร้อมแล้ว ยังต้องปฏิบัติหน้าที่ในการรับใช้พระมหากษัตริย์ในการบริหารราชการบ้านเมืองและต้องออกมารับแขก หรือออกพบปะสมาคมกับแขกบ้านแขกเมือง ที่เรียกว่าปฏิบัติหน้าที่ที่เรียกว่า “หน้าบ้าน” เป็นอย่างดีอีกด้วย นับว่าเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนในอดีตเนื่องจากฝ่ายในไม่สามารถที่จะพบปะบุคคลภายนอกได้เลย

บทบาทหน้าที่ที่เปลี่ยนแปลงไปของราชสำนักฝ่ายในนี้ ส่งผลเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพิจารณาถึงสถานภาพความเหมาะสมของพระตำหนักที่ประทับ กับวิถีชีวิตและบทบาทหน้าที่ที่เปลี่ยนไปนี้ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบของตำหนักต่างๆ ของเจ้านายฝ่ายใน รวมทั้งเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังเกือบทั้งหมด (คงเหลือเพียงบางตำหนักที่มีเจ้านายฝ่ายในในรัชกาลก่อน

⁷⁸ ลาวัญย์ ไซตามระ ,พระมหาสีเทวี, 125.

ประทับอยู่ที่ทรงโปรดเกล้าฯให้คงไว้เช่นเดิม หรือเพียงปรับปรุงเท่านั้น) เป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกที่ทรงพระราชนิยมอยู่ในขณะนั้น ลักษณะเดียวกับที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างให้เจ้านายฝ่ายหน้าและสถานที่ราชการต่างๆ ในขณะนั้นด้วย

ปัจจัยที่ทรงสร้างให้เป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก มีหลายปัจจัยนอกจากจะเป็นแบบที่ทรงพระราชนิยมของพระองค์แล้ว ยังเป็นบทบาทใหม่ของราชสำนักฝ่ายในที่เปลี่ยนแปลงไป สมัยรัชกาลที่ 5 นี้ฝ่ายในมีความรู้ทางด้านต่างๆ มีความทันสมัย มากขึ้น ทั้งยังมีธรรมเนียมใหม่รู้จักปรับปรุงตัวเองให้เข้ากับกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่เข้ามา และกำลังมีบทบาทในสังคมโลกขณะนั้นได้อย่างเหมาะสมกับจารีตประเพณีเดิมได้เป็นอย่างดี ซึ่งในช่วงนั้นสตรีชาวตะวันตกมีบทบาทและเป็นที่ยอมรับทางด้านการเมืองสังคมมากขึ้น และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยอมรับและส่งเสริมสนับสนุนบทบาทใหม่ของเจ้านายและราชสำนักฝ่ายในอย่างยิ่ง ส่วนหนึ่งที่สำคัญที่แสดงให้เห็นคือการที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักต่างๆ ของราชสำนักฝ่ายในของพระบรมมหาราชวังเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก คือทรงต้องการแสดงให้เห็นว่าฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นได้ก้าวเข้าสู่ความ “ศิวิไลซ์” แบบตะวันตกที่มีบทบาทมากในช่วงนี้ ซึ่งสถาปัตยกรรมของราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้มีความแตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ 3 และ รัชกาลที่ 4 ในรายละเอียดทางด้านสถาปัตยกรรมและการวางผังที่มีจุดประสงค์ชัดเจนที่แสดงออกเพื่อตอบสนองความศิวิไลซ์ ดังนี้

1. สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกอย่างชัดเจน ผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและตัวอักษรภาษาอังกฤษหลายแบบเช่น ตัว E, U, T, L และส่วนใหญ่เน้นเปิดลานโล่งภายในอาคาร ซึ่งสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมผสมจีน ลักษณะผังอาคารเป็นเพียงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเท่านั้น และในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงพระราชฐานชั้นในจากสมัยรัชกาลที่ 3 มีเพียงต่อเติมหรือดัดแปลงเพียงเล็กน้อยเท่านั้นเพราะยังคงยึดระเบียบจารีตเดิมอย่างเคร่งครัดมากอยู่ และฝ่ายในก็ได้มีบทบาทใหม่ที่ได้ชัดเช่นในสมัยรัชกาลที่ 5

2. ลักษณะการวางผังอาคารในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นแบบตะวันตก แต่ก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ายังอิงกับผังแบบเรือนหมู่ไทยโบราณอยู่ คือมีเรือนประกอบกันหลายหลังอยู่รวมกันอยู่ภายในตำหนักมีระเบียบอยู่ด้านนอก ต่อด้วยนอกชาน ซึ่งนับว่ายังไม่ถึงลักษณะการวางผังแบบเดิมไปเสียเลยทีเดียว

3. มีการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมโดยการตกแต่งลวดลายปูนปั้นแบบตะวันตก ที่แสดงถึงความแตกต่างกันของแต่ละตำหนักทั้งภายนอกและภายใน การจัดห้องนิยมเรียงห้องเป็น

แถวไปตามรูปผัง ภายในตำหนักมีการนำบันไดมาใช้ ในการแบ่งแยกการใช้งานอย่างชัดเจน ระหว่างเจ้านายและข้าหลวง คือเจ้านายจะใช้บันไดหน้าหรือบันไดหลักของตำหนัก ส่วนข้าหลวงจะใช้บันไดเวียนหรือบันไดหลังตำหนัก

4. มีการนำสีต่างๆ มาใช้เช่น สีชมพู สีเหลือง สีฟ้า และสีเขียวมาใช้ทั้งภายนอกและภายในของแต่ละตำหนัก นับว่าไม่เคยมีมาก่อนในสมัยรัชกาลที่ 3-4 และนิยมออกแบบผังอาคารให้มีการเปิดลานกลางอาคาร (court) เพื่อเป็นการระบายอากาศภายในตำหนัก รวมทั้งนิยมมีระเบียงด้านหน้าตำหนัก

5. อาคารหรือพระตำหนักสมัยนี้มีความสูงมากขึ้น คือมีความสูง 3-4 ชั้น จากเดิมสมัยรัชกาลที่ 3-4 มีความสูงไม่เกิน 2 ชั้นซึ่งชั้นล่างก็เป็นชั้นใต้สำหรับเก็บของหรือเป็นที่อยู่ของข้าราชการบริพารเท่านั้น

6. การจัดวางผังภายในตำหนัก ให้มีการแบ่งห้องต่างๆ หลากหลายขนาดมากขึ้น แต่ละห้องแตกต่างกัน แต่ละชั้นก็แตกต่างกันตามยศศักดิ์ ตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในที่ประทับอยู่ร่วมกันหลายพระองค์ ซึ่งเจ้านายเจ้าของตำหนักจะมียศสูงที่สุด ต้องอยู่ชั้นบนสุดและมีพื้นที่ประทับมากที่สุดและไว้ระดับลงมาเรื่อยๆ ส่วนข้าราชการบริพารจะอยู่ชั้นใต้ตำหนักหรืออยู่เรือนแยกออกต่างหาก

7. การจัดวางผังภายในพระตำหนัก มีการออกแบบให้มีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการใช้สอยที่เปลี่ยนแปลงไปตามบทบาทและหน้าที่ที่ปฏิบัติออกเป็นห้องๆ เช่น มีห้องทรง ห้องแต่งพระองค์ ห้องอักษร ห้องรับแขก ห้องบรรทม และห้องเครื่อง เป็นต้น ซึ่งแต่ละพระตำหนักก็มีความแตกต่างกันตามยศตำแหน่งและหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติงานรับใช้พระเจ้าอยู่หัว ที่มีความแตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ 3-4 ที่มีการวางผังห้องไม่มากและส่วนใหญ่แต่ละตำหนักจะคล้ายกันจะต่างกันเพียงขนาดของห้อง คือ มีห้องบรรทม ห้องโถง และห้องเครื่อง เท่านั้น

เมื่อศึกษาจากผังแล้วจะพบว่าสิ่งที่แตกต่างประการหนึ่งของสมัยรัชกาลที่ 5 คือการที่มีเจ้านายฝ่ายในเพิ่มมากขึ้น ทำให้มีการประทับอยู่ร่วมกันของเจ้านายฝ่ายในหลายพระองค์ในพระตำหนักเดียวกัน ภายในตำหนักเดียวมีเจ้านายฝ่ายในหลายตำแหน่ง แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของการแสดงผังรวมของเขตพระราชฐานชั้นใน เดิมในสมัยรัชกาลที่ 3-4 ตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักจะแสดงความสำคัญของเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนัก คือตำหนักที่ตั้งใกล้ที่ประทับของพระเจ้าอยู่หัวมากที่สุดก็แสดงว่าเจ้าของตำหนักนั้นมีความสำคัญมากที่สุด ลดหลั่นความสำคัญกันออกไปตามตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักเท่านั้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงจะแสดงความสำคัญของเจ้านายฝ่ายในเจ้าของตำหนักตามตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักเช่นเดิมแล้ว ยังมีการ

แสดงยศตำแหน่งความสำคัญของเจ้านายฝ่ายในภายในพระตำหนักหนึ่งๆ ตามชั้นความสูงและขนาดพื้นที่ที่ประทับด้วย เช่น เจ้านายฝ่ายในที่ป็นเจ้าของพระตำหนักจะมีความสำคัญมากที่สุด จะต้องประทับอยู่ชั้นบนที่สุดถ้ามีสี่ชั้นก็ต้องอยู่ที่ชั้นสี่ และต้องมีพื้นที่ส่วนพระองค์มากที่สุด จากนั้นก็ลดหลั่นกันลงมาตามยศตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในพระองค์นั้นๆ ดังนั้นนับว่าสมัยรัชกาลที่ 5 มีเจ้านายฝ่ายในมากที่สุดและมีการอยู่รวมกันในตำหนักเดียวมากที่สุด จนเกิดเป็นสำนักต่างๆ ตามเจ้านายเจ้าของตำหนักซึ่งหากสำนักใดมีข้าหลวงมากที่สุดก็แสดงถึงบารมีและความสำคัญของเจ้านายเจ้าของตำหนักนั้นๆ ในราชสำนักดังจะได้แสดงภาพเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างของความสำคัญของเจ้านายฝ่ายในในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 3-5 ในแผนภาพต่อไปนี้

สีแดงตำแหน่งที่ตั้งความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3-5 ในพระบรมมหาราชวัง

แสดงตำแหน่งที่ตั้งประทับของพระมหากษัตริย์

แถวหน้าสุด เจ้านายฝ่ายในระดับสูง รองจากพระบรมราชินีนาถ

แถวที่ 1 เจ้านายฝ่ายในระดับพระมเหสีเทวี

แถวที่ 2 เจ้านายฝ่ายในระดับเจ้าจอมมารดา และพระเจ้าลูกเธอ

แถวที่ 3 เจ้านายฝ่ายในระดับเจ้า

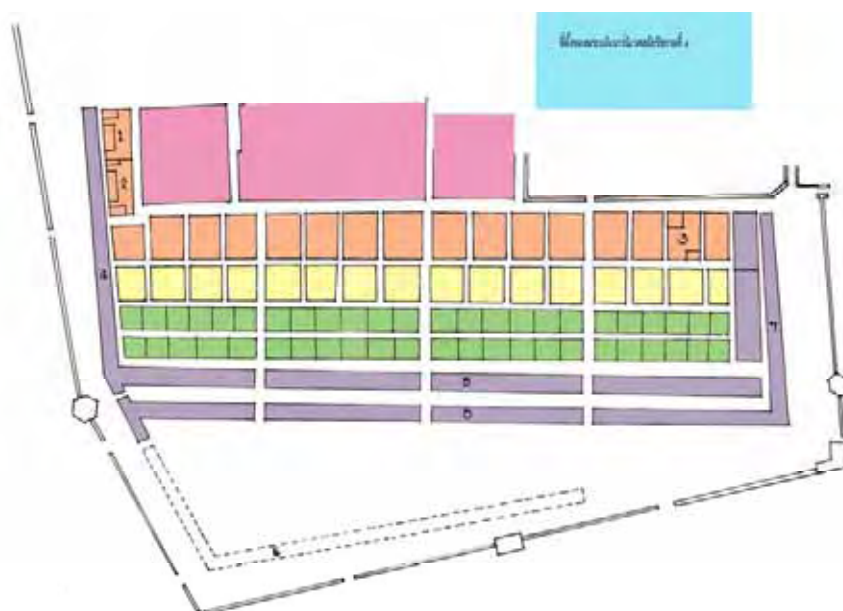
แถวที่ 4 เจ้านายฝ่ายในระดับเจ้าจอม ที่มียศต่ำกว่าสี่เขียว

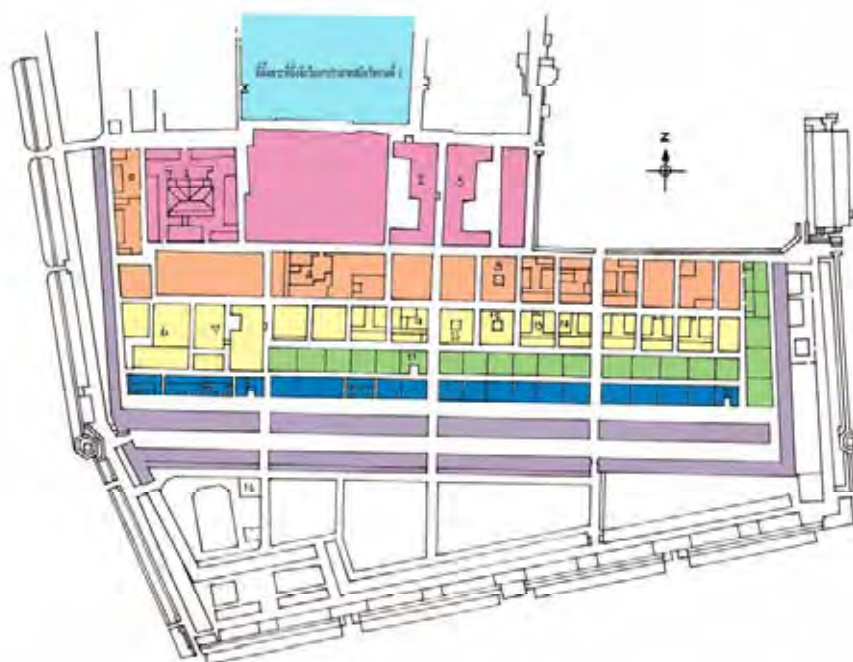
ข้าราชการบริพารที่ปฏิบัติงานในหน้าที่ต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายใน

แผนผังที่ 47 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตําหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 48 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตําหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4

แผนผังที่ 49 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและความสำคัญและตำแหน่งของฝ่ายในเจ้าของตำหนักต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ปรับปรุงแผนผังจาก หม่อมราชวงศ์เน่งน้อย คักดีศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : วัฒนชัยการพิมพ์, 2527)

ในการเปลี่ยนแปลงทางด้านสถาปัตยกรรมยังมีการปรับปรุงภูมิทัศน์ โดยการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อถอนพระตำหนักเดิมบางตำหนักของสมัยรัชกาลที่ 3-4 ที่ไม่มีเจ้านายฝ่ายในประทับอยู่ สร้างพระตำหนักใหม่และปรับปรุงพื้นที่ให้เป็นที่ว่าง เป็นสวนปลูกต้นไม้เพื่อเพิ่มเส้นทางเดินลมมากขึ้น เนื่องจากการวางผังแบบเดิมสมัยรัชกาลที่ 3-4 นั้นพระตำหนักต่างๆ เรียงแถวซ้อนกันอย่างหนาแน่น ไม่มีพื้นที่ว่างและสวนต้นไม้เลย ทำให้ไม่มีเส้นทางเดินของลม ไม่มีอากาศถ่ายเท บรรยากาศในพระบรมมหาราชวังจึงมีความร้อนอบอ้าว และแออัด เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงให้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแล้วก็ไม่ดีขึ้นเท่าใดนัก ยังคงมีสภาพที่แออัดอยู่และยังมีการสร้างตึกที่สูงบังลมมากขึ้น ถึงแม้จะมีการสร้างพื้นที่ว่างหรือสวนแล้ว แต่ก็ยังไม่พอเนื่องจากในพระบรมมหาราชวังมีพื้นที่จำกัด ทำให้ผู้ที่อยู่อาศัยเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วยอยู่ตลอด รวมถึงองค์พระมหากษัตริย์และเจ้านายฝ่ายในเองก็เช่นกัน จึงเป็นเหตุปัจจัยหนึ่งให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังประทับร้อนแห่งใหม่แทนการเสด็จ ประพาสหัวเมืองต่างๆ พระราชวังแห่งใหม่ที่กล่าวมาแล้วก็คือ **“พระราชวังสวนดุสิต”**

สถาปัตยกรรมของราชสำนักฝ่ายในที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของควมศิวิไลซ์แบบตะวันตก สองรูปแบบ

พระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสวนดุสิต เป็นพระราชวังสองแห่ง ที่เกิดขึ้นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ ที่มีพระราชวังสองแห่งในพระนครในยุคสมัยเดียวกัน พระมหากษัตริย์พระองค์เดียว คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวัง **“แห่งใหม่”** ในพระนครคือ พระราชวังสวนดุสิต ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ และความสำคัญของพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นพระราชวัง **“แห่งเก่า”** ที่ยังทรงใช้งานอยู่แต่เปลี่ยนบทบาทไปกลายเป็น **“ที่ทำงาน”** ของพระองค์ ที่ทรงไม่ได้มาประทับอยู่เป็นการถาวรเช่นเดิม เนื่องจากทรงย้ายไปประทับเป็นการถาวรที่พระราชวังสวนดุสิตซึ่งก็ได้กลายเป็น **“บ้าน”** ส่วนพระองค์ และราชสำนักฝ่ายในก็ย้ายมาประทับเป็นการถาวรที่พระราชวังสวนดุสิตด้วย ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นซึ่งนอกจากสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ พระตำหนักและสวนต่างๆ เป็นเขตพระราชฐานชั้นในของฝ่ายในแล้ว พระองค์ยังทรงมีพระราชดำริในการวางแผนการขยายพระราชวังสร้างพระที่นั่งต่างๆ ที่สำคัญคือพระที่นั่ง อนันตสมาคมให้เป็นท้องพระโรงขนาดใหญ่แบบตะวันตก แต่ก็ยังสร้างไม่เสร็จก็ทรงสิ้นพระชนม์ก่อน มาเสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6

พระราชวังทั้งสองแห่งมีการสร้างพระตำหนักต่างๆ ในเขตพระราชฐานชั้นในให้เป็นแบบตะวันตกเช่นเดียวกัน แต่รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมตะวันตกจากคนละประเทศและคนละยุคสมัย ซึ่งสมัยที่สร้างและปรับปรุงพระตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ทรงได้ให้มีการออกแบบพระตำหนักต่างๆ ส่วนใหญ่ให้เป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบ **คลาสสิก** ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่แสดงถึงความมั่นคง พลังอำนาจ แผนผังเป็นรูปตัวอักษรภาษาอังกฤษ เช่น L , E เป็นต้น เป็นแบบที่ทั่วโลกกำลังนิยมแสดงความเป็นประเทศที่เจริญมีความ ศิวิไลซ์ อยู่ในช่วงครึ่งแรกของรัชกาล ทั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จ้างช่างฝรั่งมาออกแบบในการสร้าง และปรับปรุงพระบรมมหาราชวัง ทั้งหมด ก็รวมถึงสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในด้วย นับว่าเป็นส่วนหนึ่งที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์ให้แสดงตามแนวความคิดนโยบายที่ทรงต้องการแสดงออกมาในช่วงนั้น ก็สามารถสะท้อนสังคม การเมือง และค่านิยมในช่วงสมัยนี้ได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญและเตรียมพร้อมที่จะเปิดเผย หรือแสดงความเป็นราชสำนักฝ่ายในของสยามในสมัยของพระองค์ ที่มีบทบาทหน้าที่ที่เปลี่ยนแปลงออกสู่สังคมโลกให้รับรู้ ราชสำนักฝ่ายในเองก็ได้มีการปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่ ความเชื่อ ทศนคติตามพระราชนิยมของพระเจ้าอยู่หัวในการพาสยามก้าวเข้าสู่ความทันสมัย มีความศิวิไลซ์ แบบชาวตะวันตก ให้เข้ากับพื้นฐานจารีตประเพณีที่ดั่งามแบบโบราณเป็นอย่างกลมกลืน เมื่อราชสำนักฝ่ายในย้ายมาประทับอยู่ที่

พระราชวังดุสิตยังตอบสนองนโยบายของรัชกาลที่ได้มากยิ่งขึ้น ซึ่งในชั้นแรกราชสำนักฝ่ายในได้ประทับร่วมกันที่พระที่นั่งวิมานเมฆ แสดงให้เห็นถึงความเป็นราชสำนักฝ่ายในที่มีวิมานเมฆ แสดงให้เห็นถึงความเป็นราชสำนักฝ่ายในที่มีหัวหน้าหรือ พระบรมราชินีนาถที่พระทัยกว้างในการเปิดโอกาสให้ฝ่ายในที่มียศต่ำกว่าได้ประทับในพระตำหนักร่วมกัน ปฏิบัติหน้าที่แสดงความสามารถในการปฏิบัติงานปรนนิบัติพระเจ้าอยู่หัว ได้อย่างเป็นระบบระเบียบราบรื่น จนเป็นราชสำนักที่มีความสามารถเชี่ยวชาญพิเศษ แตกต่างกันแต่ละสำนักมีบทบาทในการช่วยพระเจ้าอยู่หัวบริหารราชการบ้านเมืองทั้งเบื้องหลัง และเบื้องหน้า ได้เป็นอย่างดี

ในพระราชวังสวนดุสิตรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งวิมานเมฆและตำหนักต่างๆ รับอิทธิพลสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบ **โรแมนติคที่มีลักษณะพื้นเมือง** ของอังกฤษ ที่เป็นสถาปัตยกรรมที่นิยมกันในช่วงสมัยนี้ (เริ่มสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆพ.ศ. 2444) เป็นลักษณะที่แตกต่างจากพระตำหนักต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง ลักษณะสถาปัตยกรรมส่วนใหญ่เป็นเรือนไม้ชั้นบน ชั้นล่างเป็นก่ออิฐฉาบปูน มีพระที่นั่งวิมานเมฆเท่านั้นที่มีความสูงที่สุดในพระราชฐานชั้นในของพระราชวังสวนดุสิต สูงสี่ชั้น เน้นหน้าตาต่างกัน ลักษณะโปร่ง แต่ละห้องสามารถเปิดประตูเชื่อมต่อถึงกันได้หมดเกือบทุกห้อง ทำให้อากาศเย็นสบาย ลมเดินสะดวก เหมาะสมกับอากาศเมืองร้อนอย่างสยามอย่างมาก มีลวดลายไม้แกะสลักประดับตามเชิงชายต่างๆ เป็นเอกลักษณ์ของเรือนพื้นเมืองของอังกฤษที่นิยมกันมากพระมหากษัตริย์และฝ่ายในทั้งหมด ที่ประทับอยู่ที่พระราชวังสวนดุสิตมีความสุขสำราญอย่างมาก พระราชวังสวนดุสิตนับว่าเป็นบ้านของพระมหากษัตริย์ ที่เริ่มมีความเป็นมนุษย์มากกว่าความเป็นเทพเช่นในพระบรมมหาราชวัง เพราะมีความผ่อนคลายเรื่องระเบียบจารีตประเพณีโบราณที่เคร่งครัด นับว่าพระราชวังแห่งนี้สามารถตอบสนองยุคแห่งความศิวิไลซ์ แบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดียิ่ง

พระราชฐานชั้นในของพระราชวังทั้งสองแห่งมีความแตกต่างกัน ทางรูปแบบหน้าตาของสถาปัตยกรรม การวางผังรวมและบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกัน แต่ล้วนมีความประสงค์ตอบสนองในการแสดงอัตลักษณ์ของความศิวิไลซ์เช่นเดียวกัน

บทที่ 6

บทสรุป

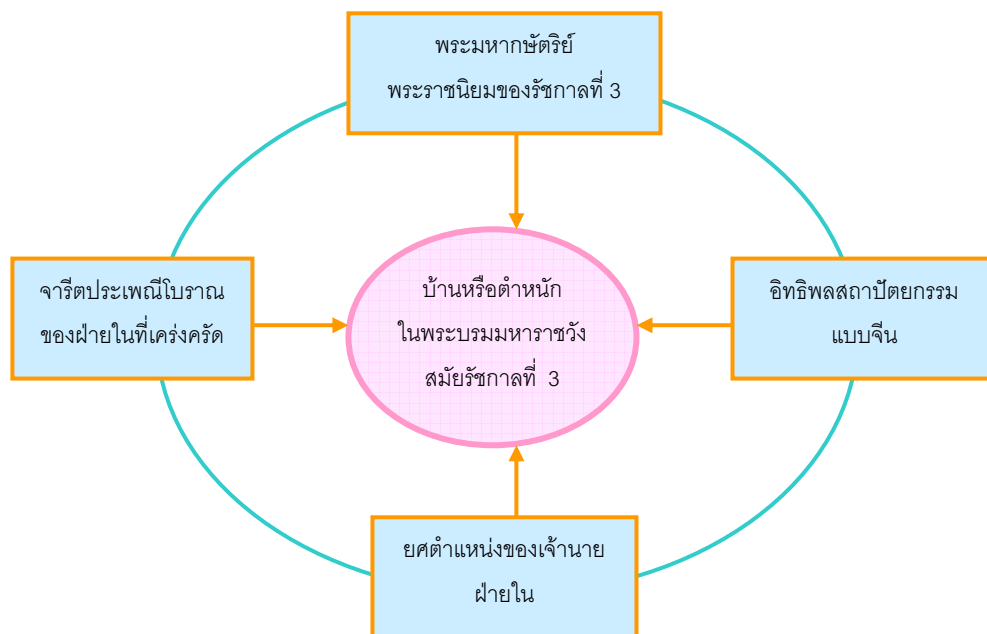
จากสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในที่แสดงถึงระเบียบแบบแผน
ตามคติความเชื่อโบราณสู่อัตลักษณ์หนึ่งที่แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” ของราชสำนักฝ่ายใน

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวัง
สมัยรัชกาลที่ 3 – 5 พบว่ามีเหตุปัจจัยและบริบทต่างๆ ในการสร้างและเปลี่ยนแปลงไปที่แตกต่างกันไปแต่ละยุคสมัย ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เขตพระราชฐาน
ชั้นในของพระบรมมหาราชวังมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการวางผังรวม การวางผังของพระตำหนัก
และรูปแบบทางสถาปัตยกรรม ต่างจากสมัยรัชกาลที่ 1-2 ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
ทางด้านสถาปัตยกรรมต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ประกอบด้วยพระราชนิยมด้านศิลปกรรม
สถาปัตยกรรม ความเชื่อและค่านิยมแบบจีน ทำให้รูปแบบสถาปัตยกรรมและวัสดุการก่อสร้าง
ต่างๆ ของฝ่ายในในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังเป็นแบบไทยผสมจีน
เช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นผสมจีนในสมัยนั้น
ส่วนพระตำหนักที่ประทับเจ้านายฝ่ายในในสมัยนี้มีการจัดผังการใช้งาน ตามวิถีชีวิตที่อยู่ใน
ระเบียบจารีตประเพณีโบราณที่เคร่งครัด โดยมีการออกแบบและจัดวางผังให้ตอบสนองบทบาท
หน้าที่ที่เป็นแม่ศรีบ้านแม่ศรีเรือนดูแลบ้านเรือน ดูแลเลี้ยงดูบุตรธิดา และปรนนิบัติพระมหากษัตริย์
อย่างชัดเจน จากการศึกษาไม่พบการแสดงออกถึงบทบาทอื่นของฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่ง
ปัจจัยที่ส่งผลต่อรูปแบบสถาปัตยกรรมและการวางผังสมัยรัชกาลที่ 3 (ดังภาพแผนผังที่ 50)

เมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 สถาปัตยกรรมในเขต
พระราชฐานชั้นในไม่มีความเปลี่ยนแปลงทางด้านรูปแบบ และการวางผังจากสมัยรัชกาลที่ 3
เท่าใดนักเนื่องจากทรงครองราชย์เพียง 17 ปี มีเพียงการปรับปรุงเพิ่มเติมพระตำหนักต่างๆ ให้มี
พื้นที่มากขึ้น ให้เพียงพอกับจำนวนฝ่ายในที่เพิ่มมากขึ้นมาก และมีการตกแต่งสถาปัตยกรรม
ภายนอกของแต่ละตำหนักให้ผสมรูปแบบจีนกับตะวันตก แต่ส่วนหนึ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงคือ
ตำแหน่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงย้ายไปประทับที่หมู่พระอภิเนาว์นิเวศ ซึ่งอยู่ทางทิศ
ตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ทำให้ตำแหน่งการปฏิบัติหน้าที่ของฝ่ายในก็เปลี่ยนแปลงไป
แต่ที่ประทับของฝ่ายในทั้งหมดยังอยู่ที่เดิม ส่วนระเบียบจารีตประเพณีของฝ่ายในในสมัยนี้มี

ความผ่อนคลายลงกว่าสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากการเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา เป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมของฝ่ายในในสมัยนี้ ดังจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยที่ส่งผลต่อรูปแบบสถาปัตยกรรม เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4 (ดังภาพแผนผังที่ 51)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสถาปัตยกรรมมากที่สุด คือเป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกในรูปแบบคลาสสิกทั้งหมด ยกเว้นบางพระตำหนักที่ยังคงมีฝ่ายในในสมัยก่อนประทับอยู่และไม่ต้องการเปลี่ยนแปลง เนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 5 นี้มีปัจจัยต่างๆ ที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงมากขึ้นเช่นปัจจัยทางด้านสังคม การเมือง พระราชนิยมของพระมหากษัตริย์ และยังมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านระเบียบจารีตประเพณีของฝ่ายใน ที่มีความผ่อนคลายมากกว่าสมัยรัชกาลที่ 3-4 ทศนคติ ความเชื่อ แบบใหม่ที่เข้ามากับวัฒนธรรมตะวันตก ส่งผลต่อบทบาทหน้าที่ และความสำคัญ ของราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งสถาปัตยกรรมของราชสำนักฝ่ายในที่เปลี่ยนแปลงไปสมัยนี้ได้แสดงให้เห็นพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงต้องการแสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของราชสำนักฝ่ายในที่เทียบเท่าเช่นเดียวกับราชสำนักฝ่ายหน้า เพียงแต่ไม่ได้แสดงออกสู่สายตาสังคมภายนอกเท่านั้น ก็นับว่าเป็นมิติใหม่ของราชสำนักฝ่ายในที่มีส่วนสะท้อนความเป็นไปของสังคมและยังมีรูปแบบหน้าต่างที่ตอบสนองความศิวิไลซ์ แบบตะวันตกในช่วงนั้นได้อย่างชัดเจน จนกระทั่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างและประทับถาวรที่พระราชวังแห่งใหม่คือ พระราชวังสราญดุสิต ทำให้พระบรมมหาราชวังและพระราชฐานชั้นในได้ลดบทบาทและความสำคัญลงไป เมื่อทรงประทับอยู่ที่พระราชวังสราญดุสิตก็กลายเป็นศูนย์กลางของสยามไป ส่วนสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของพระราชวังสราญดุสิตก็แตกต่างจากพระบรมมหาราชวัง ถึงแม้จะเป็นสถาปัตยกรรมตะวันตกแต่เป็นคนละแบบและคนละยุคสมัย ซึ่งก็แสดงออกและตอบสนองความศิวิไลซ์แบบตะวันตกของรัชกาลที่ 5 ได้ดียิ่งกว่าที่พระบรมมหาราชวัง เนื่องจากมีพื้นที่ในการสร้างเพิ่มมากขึ้น และยังมีความผ่อนคลายเรื่องระเบียบประเพณีโบราณ ดังจะแสดงปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมของพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต (ดังภาพแผนผังที่ 52 และ 53)

แผนผังที่ 50 แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 51 แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวังและพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4

แผนผังที่ 52 แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของ พระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ 5

แผนผังที่ 53 แสดงความสัมพันธ์และปัจจัยที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมในเขตพระราชฐานชั้นในของ พระราชวังสวนดุสิตสมัยรัชกาลที่ 5

สถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของบรมมหาราชวัง และพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3-5 ได้แสดงให้เห็นถึงการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมจารีตประเพณีของฝ่ายในที่มีมาแต่โบราณมีการพัฒนา ผสมผสานกับวัฒนธรรมใหม่ๆ ที่เข้ามาแต่ละยุคสมัย ดังจะเห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 สถาปัตยกรรมของฝ่ายในได้แสดงให้เห็นถึงระเบียบจารีตที่เคร่งครัดของราชสำนักฝ่ายในอย่างชัดเจน เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างวัฒนธรรมเก่ากับวัฒนธรรมใหม่ซึ่งก็ส่งผลต่อฝ่ายในทั้งระเบียบจารีตประเพณีที่เริ่มเข้าสู่การปรับเปลี่ยน และรูปแบบสถาปัตยกรรมก็เริ่มที่จะแสดงออกบ้าง ถึงจะไม่เปลี่ยนแปลงมากก็แสดงนัยยะสำคัญจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องจารีตประเพณีก็เริ่มชัดเจนมากขึ้นส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านสถาปัตยกรรมของฝ่ายในอย่างมาก ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ฝ่ายในมีบทบาทมากที่สุดจนถึงรัชกาล หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 ราชสำนักก็เหมือนบ้านแตกสาแหรกขาด กระจายกระจายกันไปลดบทบาทอย่างสิ้นเชิง ส่วนสถาปัตยกรรมของฝ่ายในก็ถูกทิ้งร้างและรื้อถอนหมดบทบาทและความสำคัญลงไปเช่นกัน

การศึกษานี้ทำให้พบว่า รูปแบบหน้าตาของสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังในสมัยรัชกาลที่ 3-5 นี้มีบทบาทหน้าที่ทางสังคมที่ลึกซึ้งและซับซ้อนมากไปกว่าการเป็นเครื่องห่อหุ้มพื้นที่ใช้สอยที่อยู่ภายในเพียงอย่างเดียว ถึงแม้จะเป็นสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบที่สร้างสำหรับสตรีฝ่ายใน ที่ไม่ได้แสดงโฉมหน้าต่อสาธารณชนหรือสังคมภายนอก แต่รูปแบบของสถาปัตยกรรมและการวางผังก็ยังได้แฝงความหมายทางสังคม การเมืองไว้อย่างชัดเจน ทั้งยังสะท้อนโลกทัศน์ ความคิด ความเชื่อ และค่านิยม ทางสังคมในแต่ละยุคสมัยได้ไม่น้อยไปกว่าสถาปัตยกรรมอื่นๆ ที่ถูกแสดงอยู่ในสังคมภายนอกเช่นกัน และควรที่จะมีการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้ต่อไป

บรรณานุกรม

- กัณหาทิพย์ สิงหะเนติ. ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอ้อในรัชการที่ 5. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2549.
- ไกรฤกษ์ นานา. สายลับวังหลวง และโลกมายาของแอนนาเลียวโนเวนส์. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.
- _____. สยามก๊อติสรภาพ ตนเองทางออกและวิธีแก้ปัญหาชาติบ้านเมือง เกิดจากบุคคลใด
ของพระเจ้าแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550
- _____. คันทรรตน์โกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด. กรุงเทพฯ : มติชน, 2552.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. โครงการอยู่ในตัว. พระนคร : โรงพิมพ์ชัยฤทธิ์, 2514.
- จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้า. บันทึกความทรงจำ. พระนคร : วัชรินทร์การพิมพ์, 2522.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. พระนคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2501.
- _____. พระราชวิจารณ์เรื่อง จดหมายความทรงจำของกรมหลวง นรินทรเทวี. (ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวกุล,
2520).
- _____. พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5 เทศนาพระราชประวัติ. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมบุญจิราธร จุฑาธุช. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเขมร, 2523.
- จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505.
- จิรวัดณ์ อุตตมะกุล. พระภรรยาเจ้าและสมเด็จพระเจ้าฟ้าในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช. ตำนานวังเก่า. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513.
- _____. เจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภาสิตทุกคตะสอนบุตร. พระนคร : โรงพิมพ์
พระจันทร์, 2481.
- _____. ความทรงจำ. พระนคร : คลังวิทยา, 2494.
- _____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513.
- _____. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ. พระนคร : คลังวิทยา, 2515.
- _____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกฎกิจ, 2516.
- _____. สนมเอก. พระนคร : รวมสาส์น, 2525.
- _____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : วัชรินทร์การพิมพ์, 2539.

ชาติรี ประกิตนันทการ. การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัยไทยประยุกต์ ชาตินิยม. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน / นฤมล ธีรวัฒน์ : ผู้ชำระต้นฉบับ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ; บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2548.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2547.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2547.

เทวธิดา, หม่อมราชวงศ์. ป.มาลากุล ปกึณกะใน ประเพณีวัง. พระนคร : การพิมพ์ฮอลลิวูด, 2523.
 แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์. การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527.

_____. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531.

_____. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531.

_____. พระบรมมหาราชวัง และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์, 2543.

_____. พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชานิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : มติชน, 2549.

บังอร ปิยะพันธุ์. ประวัติศาสตร์ไทย: การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศก่อนสมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2538.

ปราชญ์ เครือทอง. พระจอมเกล้า : พระเจ้ากรุงสยาม, กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.

ผาสุก พงไพจิตร. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ตรัสวิน, 2542.

ผุสดี ทิพทัส. ช่างฝรั่งในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

พูนพิสมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประเพณีพิธีไทย, กรุงเทพฯ : พิมพ์ที่สมานการโฆษณา, 2522.

พรศิริ บุรณเขตต์. “นางใน ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5”. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขามนุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

มหาวิชุนนิต, สมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้า. จดหมายเหตุรายวัน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2543

ลาวัณย์ โชตามระ. ชีวิตชาววัง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บงกช, 2524.

วอลเตอร์ เอฟ เวลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. กรุงเทพฯ : สมาคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

วรรณพร บุญญาสถิต. เจ้านายฝ่ายในกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2549.

วิไลเลขา ถาวรรณสาร. ชนชั้นนำกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2545.

คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. เรื่องเล่าชีวิตชาววัง หอมติดกระดาน. กรุงเทพฯ : มติชน, 2549.

คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. “สี่แผ่นดิน” กับเรื่องในราชสำนักสยาม. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.

สมภพ จันทระประภา. สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2551.

สวระ มีผลกิจ. ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2551.

แสงสุรีย์ ลดาวัลย์. ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2515.

สำนักพระราชวัง. จดหมายเหตุเรื่องพระที่นั่งวิมานเมฆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2526.

_____. พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545.

องค์ บรรจุน. หญิงมอญ อำนาจและราชสำนัก. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.

อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2546.

เอ.บี. กริสโวลด์. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2508. (หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทย ม.จ.จจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในมหามงคลสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา 29 สิงหาคม 2508).

ภาคผนวก

**รายพระนามและรายชื่อของพระอัครมเหสี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมในรัชกาลที่ 1-6
(เท่าที่สืบค้นได้)**

รัชกาลที่ 1

1. กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี รัชกาลที่ 1 สมุทรวรสงคราม
2. เจ้าจอมมารดาทองสุก พระราชธิดาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต
3. เจ้าจอมมารดาฉิมแมว รัชกาลที่ 1 ท้าววรจันทร์(แจ่ม) กับพระยามหาอำมาตย์(เสือ)
4. เจ้าจอมมารดาอิม รัชกาลที่ 1 พระยารัตนาธิเบศร์ (ขุน) สกุล “รัตนกุล”
5. เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ รัชกาลที่ 1 พระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) สกุล “ณ นคร”
6. เจ้าจอมมารดาพุ่ม รัชกาลที่ 1 พระยาวิเศษสุนทร
7. เจ้าจอมมารดาตานี รัชกาลที่ 1 พระยามหาเสนา (บุญนาค) สกุล “บุญนาค”
8. เจ้าจอมมารดาอู่ รัชกาลที่ 1 พระยาเพชรบุรี (บุญรอด)
9. เจ้าจอมมารดาจ้อย รัชกาลที่ 1 พระยาราชเสนา (บุญ)
10. เจ้าจอมมารดาทอง รัชกาลที่ 1 พระยาธรรมา (นายภักดีภูธร) กับท้าวเทพกษัตรี (คุณหญิงจันทร์)
11. เจ้าจอมมารดาป้อม รัชกาลที่ 1 พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ขาวรามัญ
12. เจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ 1 พระยาแก้วโกรพพิชัยศรีพิริยะพาหะ(ขุนสาย พัทลุง)
13. เจ้าจอมอุ้น รัชกาลที่ 1 หลวงพิพิธสมบัติ (เอม)
14. เจ้าจอมทรัพย์ รัชกาลที่ 1 พระยาอรรคมหาเสนา(บุญมา)
15. เจ้าจอมหงส์ รัชกาลที่ 1 ท้าวตาขุนทอง
16. เจ้าจอมบุญนาค รัชกาลที่ 1 ขาวจีน มารดาญวน
17. เจ้าจอมแว่น รัชกาลที่ 1 ขาวนางแห่งนครเวียงจันทร์

รัชกาลที่ 2

1. กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสुทธาธิราช (แก้ว) พระชนนีษฐภคินีของรัชกาลที่ 1
2. พระราชชนนี เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กับเจ้าจอมมารดาทองสุก
3. เจ้าจอมมารดาศรีใหญ่ รัชกาลที่ 2 พระยาธรรม(บุญรอด) สกุล “บุญรัตนพันธุ์”
4. เจ้าจอมมารดาศิลา รัชกาลที่ 2 คุณยายพักทอง ซึ่งเป็นธิดาขุนสนธิทิมมัย ราชินิกุล “ณ บางช้าง”
5. เจ้าจอมมารดานิม รัชกาลที่ 2 พระยาพระคลัง (หน)

6. เจ้าจอมมารดาทิม ธิดาคุณตาเฒ
7. เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ธิดาคุณยายทองอินและคุณตานุญเกิดราชินีกุล
“ณ บางช้าง”
8. เจ้าจอมมารดาพะว ธิดาขรัวยายลิ้ม ซึ่งเป็นธิดาขุนสนธิทิมมัย และพระสาครบุรี
ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร
9. เจ้าจอมมารดาทองดี ธิดาเจ้าพระยาธรรมาฯ (สด)
10. เจ้าจอมมารดาอัมพา ธิดาพระอินทรอากร (อิน) บบุตรจีนฮกเกี้ยน แซ่หลิม ได้
เป็นนาย อากรมีชื่อเรียกขานกันว่า “เจ้าสัวเตากระทะ”
11. เจ้าจอมมารดาแย้ม ธิดาพระยาไกรเพ็ชรรัตนสงคราม (ทองดี)
12. เจ้าจอมมารดาลูกจันทร์เล็ก ธิดาเจ้าสุก ชาวหลวงพระบาง
13. เจ้าจอมอัมพัน ธิดาเจ้าพระยารัตนพิพิธ(สน) ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 1 โปรด
เกล้าฯ ให้เป็นสมุหนายกเมื่อปราบดาภิเษก สกุล “สนธิรัตน์”
14. เจ้าจอมยี่สุน ธิดาพระยาไกรโกษา(ฤกษ์) และคุณหญิงจ้อยสกุล “ไกรฤกษ์”
15. เจ้าจอมเพ็ง ธิดาพระรัตนจักร (หงส์ทอง)
16. เจ้าจอมแสง ธิดาพระเทพเพชรรัตน์(นาค)และท่านนิม
17. เจ้าจอมนิม ธิดาเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย)
18. เจ้าจอมมารดาเรียม ธิดาพระยานนทบุรี(จัน)กับท่านเพ็ง

รัชกาลที่ 3

1. เจ้าจอมมารดาบาง ธิดาชื่อม่วง
2. เจ้าจอมมารดาทรัพย์ ธิดาท่านผ่องและพระอักษรสมบัติ บิดามารดาท่านผ่องคือ
พระยาพัทลุง (ทองขาว)
3. เจ้าจอมมารดาเฒน้อย ธิดาจางวางแสงกับท่านคุ่มจางวางแสงเป็นข้าหลวงเดิมใน
รัชกาลที่ 1 ส่วนท่านคุ่มนั้นเป็นท้าวมังสี (ท้าววิเศษนอก)
4. เจ้าจอมมารดาเขียว ธิดาขุนสุนทรภูเบศร
5. เจ้าจอมมารดาปุก ธิดาท่านเจ้าพระยารัตนพิพิธ (สน) สกุล “สนธิรัตน์”
6. เจ้าจอมมารดาน้อยลาว ธิดาอุปราชเวียงจันทน์
7. เจ้าจอมมารดาเฒใหญ่ ธิดาหลวงอนุชิตพิทักษ์ (ทองอยู่) สกุล “พลางกูร”
8. เจ้าจอมมารดาฉิม ธิดาพระยาสีหราช(เมือง)
9. เจ้าจอมมารดาจันทร์โถม ธิดาอนุวงศ์เวียงจันทน์

10. เจ้าจอมมารดาน้อยพระแสง ธิดาพระยาสุรเสนา(ฉิม)
11. เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อยคั่นเมือง)สกุล
“ณ นคร”และท่านผู้หญิงอินซึ่งเป็นธิดาพระยาพินาศอัคคี (ราชินิกุล ณ บางช้าง)
12. เจ้าจอมมารดาปุก ธิดาเจ้าพระยารัตนพิพิธ(สน)
13. เจ้าจอมมารดาแก้ว ธิดาพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด)
14. เจ้าจอมมารดาขำ ธิดาพระยาธรรมา (สด)
15. เจ้าจอมมารดาพลับ ธิดาพระยาอนทราทิศ(จ้อย)
16. เจ้าจอมมารดาเอ็ง ธิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต) และท่านผู้หญิงลิ้ม
17. เจ้าจอมพุ่ม ธิดาเจ้าพระยาธรรมา (เสือ) เสนาบดีกรมวัง ในรัชกาลที่ 4
18. เจ้าจอมมารดาเครือวัลย์ ธิดาเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) และท่านผู้หญิงอู่
19. เจ้าจอมกลีบ ธิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) และท่านผู้หญิงหนู
20. เจ้าจอมมาลัย ธิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา(สิงห์) และท่านผู้หญิงหนู
21. เจ้าจอมอิม ธิดาพระยามหาเทพ (ปาน)
22. เจ้าจอมน่วม ธิดาพระสุนทรพิมล (ทองพูน)
23. เจ้าจอมพื้ง ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) และท่านจ้าว
24. เจ้าจอมพัน ธิดาพระยาบำเรอภักดี (ช้าง) และท่านกล้า
25. เจ้าจอมอรุณ ธิดาหลวงเดชานายเวรสุด และท่านฉิม มารดาหลวงเดชา นายเวร
สุดเป็นบุตรพระยาไกรโกษา (ฤกษ์) และคุณหญิงจ้อย
26. เจ้าจอมวัน ธิดาหลวงแก้วอ้ายต (อัน) ซึ่งเป็นบุตรพระยาไกรโกษา (ฤกษ์)
27. เจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยคั่นเมือง) และท่าน
ผู้หญิงอิน
28. เจ้าจอมอิม ธิดาเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ)

รัชกาลที่ 4

1. สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระธิดาในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. พระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพย ภมราภิรมย์ (กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีใน
รัชกาลที่ 5) พระธิดาในพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์
พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. เจ้าจอมมารดาพรรณราย (พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณรายในรัชกาลที่ 5 พระธิดาในพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมมาตยาพิทักษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)
4. เจ้าจอมมารดาน้อย ธิดาพระอินทอภัยพระโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี
5. เจ้าจอมมารดาแพ ธิดาพระสักราษฎร์ใหญ่ กับท้าวทรงกันดาร(สี)
6. เจ้าจอมมารดาพื้ง(ผึ่ง) ธิดาพระยาราชสงคราม (อิน)ในรัชกาลที่ 3 สกุล“อินทวิมล”
7. เจ้าจอมมารดาจันทร์ ธิดาพระยาพิพิธสุนทรการ (สุข) ผู้ว่าการเมืองตราด
8. เจ้าจอมมารดาเที่ยง ธิดาพระยาอัปภัทรวิภาตมาตย์ (ดิศ)กับขรัวยายคล้ายสกุล “โรจนดิศ”
9. เจ้าจอมมารดาตลับ ธิดาเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) สกุล “บุญรัตพันธุ์”
10. เจ้าจอมมารดาเอี่ยม หลานพระยานุชิตชาญไชย(อิน)
11. เจ้าจอมมารดาสำลี ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) กับหม่อมคล้ายสกุล “บุญนาค”
12. เจ้าจอมมารดากลิ่น ธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์(จ้อย)
13. เจ้าจอมมารดาบัว ธิดาเจ้าพระยาณรงค์ฤทธิ์ธรรมราช (น้อยคั่นเมือง) สกุล “ณ นคร”
14. เจ้าจอมมารดามาลัย หลานพระยาราชรองเมือง
15. เจ้าจอมมารดาสังวาล ธิดานายคัลวิไชย (ทองคำ) และท่านน้อยนายคัลวิไชยเป็นบุตรเจ้าพระยากำแหงสงคราม
16. เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ธิดาหลวงอาสาสำแดง (แดง)กับท้าวสุจริตอำรง (นาค) สกุล “สุจริตกุล”
17. เจ้าจอมมารดาเอม ธิดาหลวงปราณี่ประชาชน (แมลงทับ) ยกบัตรกรุงเก่า และท่านเอี่ยม
18. เจ้าจอมมารดาหุณ ธิดาพระยาอภัยพิพิธ (กระต่าย)ผู้เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา)
19. เจ้าจอมมารดาแก้ว จากสกุล “บุญณศิริ”
20. เจ้าจอมมารดาโหมต ธิดาพระยาราชสงคราม(อิน)น้องเจ้าจอมมารดาพื้งสกุล “อินทวิมล”
21. เจ้าจอมมารดาหุ้น หลานเจ้าจอมแก้วแก้ว

22. เจ้าจอมมารดาดวงคำ ธิดาเจ้าคลัง(พระโอรสพระเจ้าอนุรุทธราช) และเจ้านางทองแก้ว (พระธิดาพระมหาอุปราชติสสะ)เป็นหลานปู่เจ้าอนุวงศ์นครเวียงจันทน์
23. เจ้าจอมมารดาเขียน ธิดาท่านอันและท่านอิมสกุล “สิริวันต์”
24. เจ้าจอมมารดาชุ่ม ธิดาพระยาอัปภนตริกามาตย์ (ดิศ) กับท่านคล้าย สกุล “โรจนดิศ”
25. เจ้าจอมมารดาเพ็ง ธิดาเจ้ากรมเกาเหลาจีน
26. เจ้าจอมมารดาเหม ธิดาพระอัคนีสร(พิณ)กับขรัวยายแย้ม
27. เจ้าจอมมารดาवाद ธิดานายสมบุญมหาเด็กหลวงในรัชกาลที่ 3
28. เจ้าจอมมารดาห้วง ธิดาขุนเทพฯ กับท่านเกษ
29. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสง ธิดาหม่อมเจ้านิม ปาละกะวงศ์ฯ กับหม่อมพัก
30. เจ้าจอมมารดาสุนี ธิดาพระยาสุรินทราชเสนี(จั่น)กับท่านกลั่น
31. เจ้าจอมมารดาหว่า ธิดาปลัดโรงทานอิม
32. เจ้าจอมมารดาพุ่ม ธิดาของนายคัลวิชัย (ทองคำ)
33. เจ้าจอมมารดาทับทิม ธิดาพระยาราชสุภาวดี (ปาล) กับท่านแป้น
34. เจ้าจอมเล็ก ธิดานายนุช กับท้าวทองกลีบม้า (กลีบ)
35. เจ้าจอมอิม ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง) สกุล “ณ นคร”
36. เจ้าจอมทับทิม ธิดาพระจำนงภูษิต(อยู่)สกุล “วัชรโรทัย”
37. เจ้าจอมรูน ธิดาพระยาอภัยพิพิธ (กระต่าย)
38. เจ้าจอมหนูสุด ธิดาพระยาสุริยภักดี(สนธิ)กับท่านจัน
39. เจ้าจอมวัน ธิดาพระวรวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม)กับคุณหญิงทองคำ
40. เจ้าจอมหนูซี่ ธิดาพระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง) สกุล “ณ นคร”
41. เจ้าจอมพร้อม ธิดาพระสี่เหลียงฤทธิไกร (แย้ม)
42. เจ้าจอมบุณนาค ธิดาเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง) สกุล “เพ็ญกุล”

รัชกาลที่ 5

1. สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทั้ง 3 พระองค์ทรงเป็นพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม
2. สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี
3. สมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวี

4. พระนางเจ้าสุทุมาลมารศรี พระราชเทวี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี สกุล “บุญนาค”
5. พระเจ้าฟีนางเธอ พระองค์เจ้าทักษิณชานราธิราชบุตรี พระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจันทร์
6. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ ทั้ง 3 พระองค์เป็นพระธิดาใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าลดดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กับหม่อมจิ้น (พระราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าลดดาวัลย์เป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ 3)
7. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาคกรมขุนอัครวรราชกัลยา
8. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
9. เจ้าดารารัศมี พระราชชายา พระราชธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ แห่งนคร เชียงใหม่กับเจ้าแม่ทิพย์เกษร
10. เจ้าคุณจอมมารดาแพ (เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)กับท่านผู้หญิงอิมสกุล “บุญนาค”
11. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แช่ ฟังบุญพระธิดาในหม่อมเจ้านก ไอร์สกรมหลวง รัษฎนครเสศ ราชสกุล “ฟังบุญ” ในรัชกาลที่ 1
12. เจ้าจอมมารดาแสง ธิดาพระยาไชยวิชิต (ช่วง) สกุล “กัลยาณมิตร”
13. เจ้าจอมมารดาสุด ธิดาพระยาสุรินทรราชเสนี (จั่น)กับท่านกลั่นสกุล “กุสุมลจันทร์”
14. เจ้าจอมมารดาตลับ ธิดาพระยาเวียงในนฤบาล(หรั่ง) กับขรัวยายอิม สกุล“เกตุทัต”
15. เจ้าจอมมารดามรกฏ ธิดาเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ (เพ็ง)
16. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์ย้อยยศรางกูร ธิดาหม่อมเจ้าโสภณ ซึ่งเป็นพระราชโอรส สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณัฐราช ราชสกุล “อิศรางกูร”
17. เจ้าจอมมารดาอ่วม ธิดาพระยาพิสนธ์ สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) สกุล “พิศลยบุตร”
18. เจ้าจอมมารดาแหม่ ธิดาพระยามหาอำมาตย์(ชื่น) สกุล “กัลยาณมิตร”
19. เจ้าจอมมารดาทับทิม ธิดาพระยาอภัยนันทริกาธิบดี (ดิศ) สกุล “โรจนดิศ”
20. เจ้าจอมมารดาบัว สืบสกุลมาจากชาวบ้านบางเขน
21. เจ้าจอมมารดาโหมด ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) และท่านผู้หญิงอิม น้องเจ้าจอมมารดาแพสกุล “บุญนาค”
22. เจ้าจอมมารดาจันทร์ ธิดาพระราชสัมภารกร (เทศ) และท่านอำสกุล “กุสุมลจันทร์”

23. เจ้าจอมมารดาสาย ธิดาพระยาสุรินทราชาเสนี (จั่น) และท่านกลั่นสกุล
“กุสุมลจันทร์”
24. เจ้าจอมมารดาเรือน ธิดาพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม (สว่าง) และคุณหญิง
ตลับ สกุล “สุนทรศารทูล”
25. เจ้าจอมมารดาวาด ธิดานายเสถียรรักษาปลัดวังซ้ายในกรมวัง
26. เจ้าจอมมารดาทิพเกษร ธิดาเจ้าหนามขึ้น และเป็นเหลนของพระเจ้ามโหตรแห่ง
นครเชียงใหม่เจ้าอุบลวรรณเป็นมารดา
27. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์เนื่องสนิทวงศ์ ธิดาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสาย
สนิทวงศ์ราชสกุล “สนิทวงศ์”
28. เจ้าจอมมารดาอ่อน ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ) กับท่านผู้หญิงอู่ (สกุล
วงศาโรจน์) เป็นพี่สาวของเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ และเจ้าจอมเอื้อน ยังเป็นพี่สาว
ต่างมารดาของเจ้าจอมมารดาแสงและเจ้าจอมแก้วสกุล “บุญนาค”
29. เจ้าจอมมารดาพร้อม ธิดาพระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ (บัว) และขรัวยายกลั่น
30. เจ้าจอมมารดาวง ธิดาพระยาอรรคราชนาคนักดี (เนตร) กับขรัวยายอู่
31. เจ้าจอมมารดาแสง ธิดาพระยาอัปพันตริกามาตย์ (ดิศ) กับขรัวยายบาง สกุล
“โรจนดิศ”
32. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์เกสรสนิทวงศ์ ธิดาหม่อมเจ้าสวาสติ พระโอรสใน
พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ราชสกุล “สนิทวงศ์”
33. เจ้าจอมมารดาชุ่ม ธิดาพระมงคลรัตน์ราชมนตรี(ช่วง)กับขรัวยายไข่สกุล “ไกรฤกษ์”
34. เจ้าจอมมารดาเลื่อน ธิดาพระนรินทราภรณ์ (ลอย) สกุล “นิยวานนท์”
35. เจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์จิว กปิธธา ธิดาในหม่อมเจ้าวัฒนา กปิธธา
36. เจ้าจอมมารดาเหม ธิดาพระยาธรรมสารนิติ (พลับ)กับท่านแสง สกุล “อมาตย์กุล”
37. เจ้าจอมโหมด ธิดาพระยาวิเชียรวิปที (แบน) สกุลบุญนาค
38. เจ้าจอมล้นจี่ ธิดาพระยาพิพัฒน์โกษา (ตาบ)
39. เจ้าจอมนวล ธิดาพระยาเสนานุชิต (นุด) สกุล “ณ นคร”
40. เจ้าจอมจั่น ธิดาท่านเพื่อน
41. เจ้าจอม หม่อมหลวงถนอม เทพหัสดิน ธิดาหม่อมราชวงศ์ช้างเทพหัสดิน (พระยา
ราชภัทธีร์รัตนราชสมบัติ)กับท่านคล้าย
42. เจ้าจอมละม้าย ธิดาพระยาอนุกิตติไชย(เพ็ง)สกุล “สุวรรณทัต”

43. เจ้าจอมแจ่ม (ทำนารั้ววรรณารักษ์ในรัชกาลที่ 6) ธิดาพระยาศรีสิงเทพ (ทัต) สกุล “ไกรฤกษ์”
44. เจ้าจอมสว่าง ธิดาพระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง) สกุล “ณ นคร”
45. เจ้าจอมเพิ่ม (ทำวณัฐสารนุรักษ์ในรัชกาลที่ 6) ธิดาขุนสมุทรสาคร(ยอด) และท่านข้า
46. เจ้าจอมจีน ธิดาพระยารพงค์พิพัฒน์ (แย้ม) และท่านแย้มสกุล “ขุนนาค”
47. เจ้าจอม ธิดาพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (แย้ม) สกุล “บุญยรัตพันธุ์” กับคุณหญิงกลาง ธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง)
48. เจ้าจอมเพิ่ม ธิดาพระอิศราธิไชย (กลั่น) สกุล “ณ นคร”
50. เจ้าจอมอ้น ธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)สกุล “ขุนนาค” และเป็น น้องสาวต่างมารดาของเจ้าคุณจอมมารดาแพ(เจ้าคุณพระประยูรวงศ์)
51. เจ้าจอมเอม เป็นธิดาพระยาพิสนธ์สมบัติบริบูรณ์สกุล “พิศลยบุตร” น้องเจ้าจอมมารดาอ่วม
52. เจ้าจอมช่วง ทั้งสองท่านเป็นธิดาพระยาพิสนธ์สมบัติบริบูรณ์สกุล “พิศลยบุตร” น้องเจ้าจอมมารดาอ่วม
53. เจ้าจอมไย ธิดาเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) สกุล “บุญยรัตพันธุ์”
54. เจ้าจอมกลีบ ธิดาหม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน(พระยาไชยสุรินทร์) จากราชสกุล “เทพหัสดิน”
55. เจ้าจอมลิ้นจี่ ธิดาหม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน (พระยาไชยสุรินทร์) จากราชสกุล “เทพหัสดิน”
56. เจ้าจอมปักเหลื่อง ธิดาหม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน (พระยาไชยสุรินทร์) จากราชสกุล “เทพหัสดิน”
57. เจ้าจอมประคอง ธิดาพระยาธรรมสารนิติพิพิธภักดี (ตาด)
58. เจ้าจอมสังวาล ธิดาพระยาษาปนาภิโกศล (โหมต) สกุล “อมาตยกุล”
59. เจ้าจอมอบ ธิดาพระยาประภากรวงศ์วรฤทธิภักดี (ว่อง)
60. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์แป้น มาลากุล
61. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์ป้อม มาลากุล (ทำววรรณานันท์ ในรัชกาลที่ 6)
62. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์แป้ม มาลากุล (ทำววรรณานันท์ ในรัชกาลที่ 9)

63. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์แป้ว มาลากุล ทั้งสี่ท่านเป็นพระธิดาในพระวรวงศ์
กรมหมื่นปราบปรปักษ์ราชสกุล “มาลากุล”
64. เจ้าจอมพิศ ธิดาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร) สกุล “บุณนาค” มารดาคือ
ท่านผู้หญิงเปลี่ยน
65. เจ้าจอมถนอม ธิดาของขุนเฮียง และเป็นหลานสาวของพระยาภักดี (เก่งซ่ง)
สกุล “ภัทรนาวิก”
66. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์เถื่อน สมาชิกในราชวงศ์จักรีที่สืบไม่ได้ว่ามาจากสกุลใด
67. เจ้าจอมอิม
68. เจ้าจอมเชื้อ
69. เจ้าจอมทับทิม
70. เจ้าจอมเพิ่ม (ทำววนิดาพิจารินี ในรัชกาลที่ 6) ธิดาพระยาราชภักดี (โค)
สกุล “สุจริตกุล”
71. เจ้าจอมเอี่ยม ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์(เทศ)สกุล “บุณนาค”
72. เจ้าจอมเอิบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์(เทศ)สกุล “บุณนาค”
73. เจ้าจอมอาบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์(เทศ)สกุล “บุณนาค”
74. เจ้าจอมเอื้อน ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ)สกุล “บุณนาค” เป็นน้องสาวเจ้า
จอมมารดาอ่อนรู้จักกัน ในนามของ“เจ้าจอมก๊กอ้อ”
75. เจ้าจอมแสด
76. เจ้าจอมแก้ว สกุล “บุณนาค”
77. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์เฉียด ลดาวัลย์ธิดาหม่อมเจ้าฉาย ราชสกุล “ลดาวัลย์”
78. เจ้าจอมแก้ว ธิดาพระยาธรรมาจารย์านุกุลมรตรี(เจริญ)
79. เจ้าจอมถนอม ธิดาของนายสงวนสกุล “บรรจงเจริญ”
80. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์ข้อสนิทวงศ์ พระธิดาในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสาย
สนิทวงศ์ และเป็นน้องสาวเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง ราชสกุล“สนิทวงศ์”
81. เจ้าจอมแฉ่ง
82. เจ้าจอมน้อย ธิดาพระยาธรรมาจารย์านุกุลมนตรี (ทองดี) สกุล “โชติกเสถียร”
83. เจ้าจอมเจียน ธิดาของนายโกยสกุล “โชติกเสถียร”
84. เจ้าจอมเอี่ยม ธิดาของจมนั้นเสมอไจราช(จุ) สกุล “โชติกเสถียร”
85. เจ้าจอมกิมเหรียญ ธิดาพระยาโชฎีกาวิชาเศษฐี (เถียน) สกุล “โชติกเสถียร”

86. เจ้าจอมช่วง
87. เจ้าจอมเลี่ยม ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต) สกุล “บุญนาค”
88. เจ้าจอมสมบุญ ไชยาโยภาส ธิดาของท่านซ้อย (เจ้าสัวซ้อย หรือ เจ้าสัวมัน) สกุล “มันประเสริฐ”
89. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์ละม้าย สิงหราชธิดาในหม่อมเจ้าระพีพงษ์ ราชสกุล “สิงหราช”
90. เจ้าจอมแถม ธิดาพระสัจจาภิรมย์ (แถบ) สกุล “บุญนาค”
91. เจ้าจอมอ่ำ ธิดาพระมหาราชครูพิธิ (อู่) หัวหน้าพราหมณ์
92. เจ้าจอมพิพัฒน์
93. เจ้าจอมพิน ธิดาพระศรีสุพรรณดิษฐ์ (แสม) สกุล “ณ นคร”
94. เจ้าจอมบัว ธิดาพระภักดีภัทรากร
95. เจ้าจอมแฉ่ง ธิดาพระอินทรเดช (สังวาล) สกุล “พลกนิษฐ” เป็นพี่สาวเจ้าจอมเชื้อ
96. เจ้าจอมจำเริญ ธิดาพระยาอนุกิตติคุณ (เพ็ง) สกุล “สุวรรณทัต”
97. เจ้าจอมจำเริญ ธิดาพระยาประชาชีพบริบาล (เหมือน) ล
98. เจ้าจอมจำเริญ ธิดาพระยาโชฎีกราชเศรษฐี (พัก) สกุล “ติกสวัสดิ์”
99. เจ้าจอมจัน ธิดาของท่านนุชและหลานของพระยาอุภัยราชา
100. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์จรวัย ปราโมช ธิดาหม่อมเจ้าจัญญะราชสกุล “ปราโมช”
101. เจ้าจอมเจิม ธิดาพระยาวิเศษสังฆาดา (จับ)
102. เจ้าจอมเจิม ธิดาพระยาสุจริตรักษา (อ่วม)
103. เจ้าจอมเจิม ธิดาพระยามหาอำมาตย์ (หุ่) และเป็นพี่สาวเจ้าจอมสาส์นสกุล “ศรีเพ็ญ”
104. เจ้าจอมเจียม
105. เจ้าจอมจิว
106. เจ้าจอมทิพมณฑา
107. เจ้าจอมทิพย์ ธิดาหม่อมหลวงผ่องราชสกุล “ปาลกะวงศ์”
108. เจ้าจอมทิพย์ ธิดาพระยาเพชรพิไชย (สิงโต) สกุล “ศกุนะสิงห์”
109. เจ้าจอมอิม ธิดาพระมหาราชครูพิธิ (อาจ) หัวหน้าพราหมณ์ในราชสำนัก
สกุล “คุรุกุล”
110. เจ้าจอมอิม ธิดาพระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) สกุล “โชติเสถียร”
111. เจ้าจอมเชื้อ ธิดาพระอินทรเดช (สังวาล) สกุล “พลกนิษฐ” เป็นน้องสาวเจ้าจอมแฉ่ง

112. เจ้าจอมเซย ธิดาพระยาประภากรวงศ์ สกุล “บุญนาค”
113. เจ้าจอมเขียน ธิดานายเสถียรรักษา (เที่ยง) และเป็นพี่สาวเจ้าจอมมารดาवाद
114. เจ้าจอมกิมเนียว หลานพระยาอนุกุล สยามกิจ (ตันกิมเจ้ง)
115. เจ้าจอมลิ้นจี่ ธิดาพระยาเพชรพิไชย (ทองจิ้น)สกุล “จารุจินดา”
116. เจ้าจอมกลิน
117. เจ้าจอมลม้าย
118. เจ้าจอมลูกจันทร์ ธิดาพระยาเพชรพิไชย (ทองจิ้น)สกุล “จารุจินดา”
119. เจ้าจอมลูกจันทร์ ธิดาพระยาสุนทรสงคราม (สว่าง)สกุล “เอมะศิริ”
120. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์มณี อิศรางกูร ธิดาในหม่อมเจ้าโสภณ และเป็นน้องสาว
เจ้าจอมย้อย ราชสกุล “อิสรางกูร”
121. เจ้าจอมเมฆลา
122. เจ้าจอมมิ ธิดาของนายสนิทยศสถาน(พร้อม)สกุล “จาตุรงค์กุล”
123. เจ้าจอมมอญ
124. เจ้าจอมเน้ย ธิดาขุนพรหมอักษรแห่ง “เอี่ยมอักษร”
125. เจ้าจอมเง็ก
126. เจ้าจอมเงิน แห่งสกุล “สินสุข”
127. เจ้าจอมน้อย
128. เจ้าจอมน่วม
129. เจ้าจอมผาด ธิดาพระยาพิชัย(ต่าย)แห่งสกุล “ทันตานนท์”
130. เจ้าจอมพลับ
131. เจ้าจอมเปลี่ยน ธิดาของพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) ราชินิกุล “ณ บางช้าง”
132. เจ้าจอมประยงค์ ธิดาพระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม) สกุล “อมาตยกุล”
133. เจ้าจอมเปรม
134. เจ้าจอมปุย
135. เจ้าจอมปลูก ธิดาพระศรีพิพัฒน์ราชโกษา(แพ) และท่านเอี่ยมสกุล “บุญนาค”
136. เจ้าจอมเหรียญ ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)เป็นน้องสาวต่างมารดา
กับเจ้าจอมมารดาแพ “บุญนาค”
137. เจ้าจอมสาย
138. เจ้าจอมสาลี ธิดาพระยามหาอำมาตย์ (หุ่่น)สกุล “ศรีเพ็ญ”น้องสาวเจ้าจอมเจิม

139. เจ้าจอมสำอาง ธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เวท) สกุล “บุญรัตพันธุ์”
140. เจ้าจอมสว่าง ธิดาหลวงมหามณเฑียร (จ้อย)
141. เจ้าจอมสิน ธิดาพระยาพิชัยสงคราม(นก)สกุล “ศรีเพ็ญ”
142. เจ้าจอมเจ้าจอมสวน ธิดาพระยาภูธราภัย(นุช)สกุล “บุญรัตพันธุ์” เป็นน้องสาวต่างมารดาเจ้าจอมไย
143. เจ้าจอมสิงหรา
144. เจ้าจอมสุวรรณ ธิดาพระยากาญจนดิษฐ์บดี(ฟุ่ม)สกุล “ณ นคร”
145. เจ้าจอมสวาสดี ธิดาพระยาศรีสุนทรโวหาร(เพ็ญ)สกุล “สาลักษณ์”
146. เจ้าจอมถนอม ธิดาพระยาสุรศักดิ์มนตรี(แสง)สกุล “แสงชูโต”
147. เจ้าจอมนอม หลานสาวหม่อมทอง
148. เจ้าจอมเยื่อน ธิดาพระยาสุรศักดิ์มนตรี(แสง)สกุล “บุญนาค”
149. เจ้าจอมวอน
150. เจ้าจอมเยื่อน ธิดาเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม) สกุล “บุญนาค”
151. เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์สดับ ธิดาในหม่อมเจ้าเพิ่ม ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ราชสกุล “ลดาวัลย์”
152. เจ้าจอมวงศ์

รัชกาลที่ 6

1. พระสุจิตสุตา ธิดาเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม) กับท่านผู้หญิงกิมไล้ (ธิดาขุนพัฒน์ฯ และนางเลียบ)
2. สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา ธิดาเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม) กับท่านผู้หญิงกิมไล้
3. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงลักษมีลาวัณพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวรรณากร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชโอรสในรัชกาลที่ 4 แห่งราชสกุล “วรวรรณ”
4. พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวีธิดาของพระยาอภัยภูเบศ (เลื่อน)สกุล “อภัยวงศ์”

ที่มา : สาระ มีผลกิจ. ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส, 2551)

: ส.พลายน้อย (นามแฝง).พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: อักษรพิทยา, 2541)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล นางสาวเพชร ห่มั่นเรียน
 ที่อยู่ 69 / 5 หมู่ที่ 14 ตำบลหนองปรือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี 20150
 โทรศัพท์ 089-249-8706

ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. 2547 สำเร็จการศึกษาปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต (ศิลปะไทย)
 จากสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล
- พ.ศ. 2548 ศึกษาต่อระดับปริญญาโทบัณฑิต หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร
- พ.ศ. 2552 สำเร็จการศึกษาปริญญาโทบัณฑิต หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร